

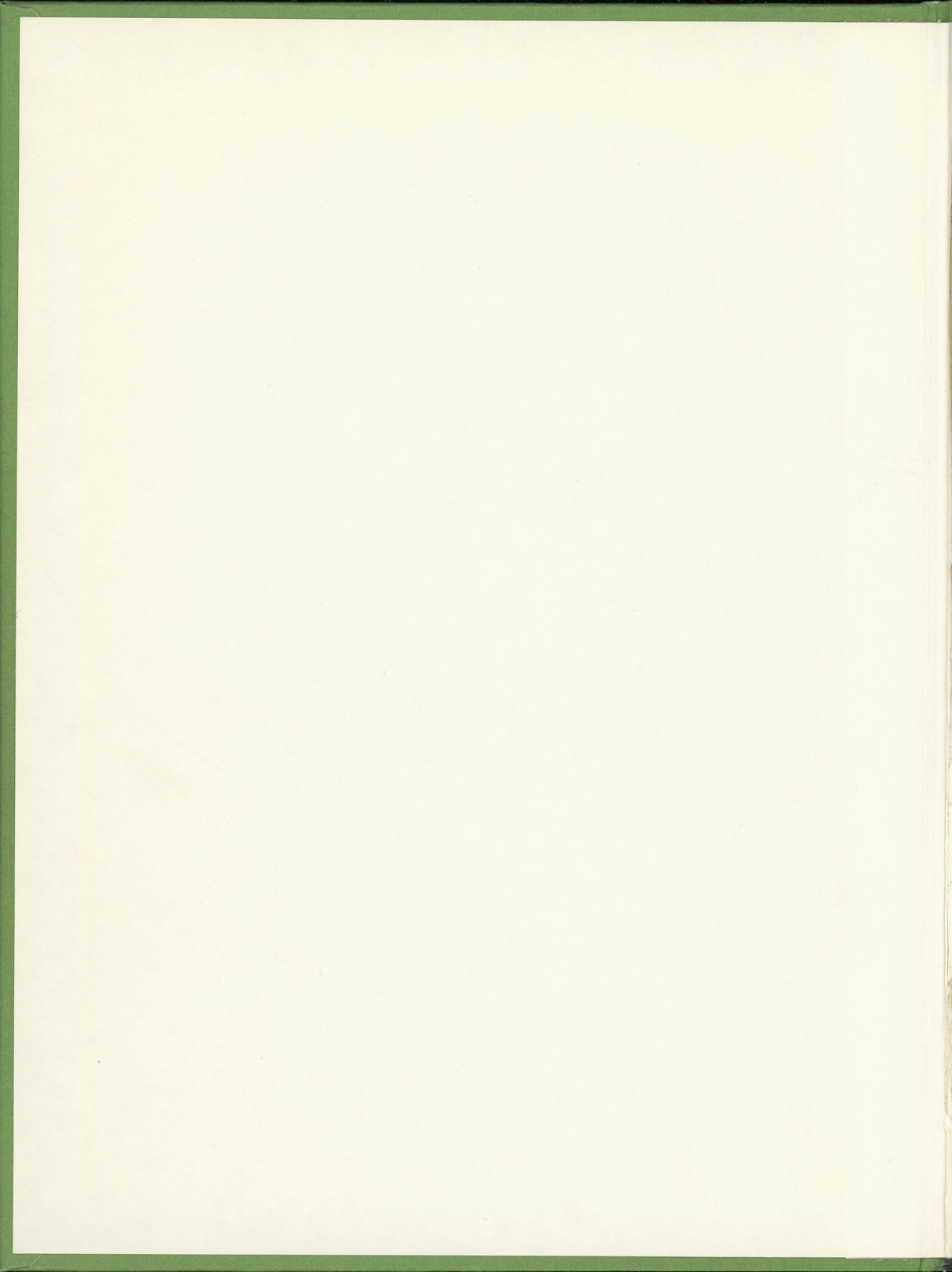
Fataburen

1985

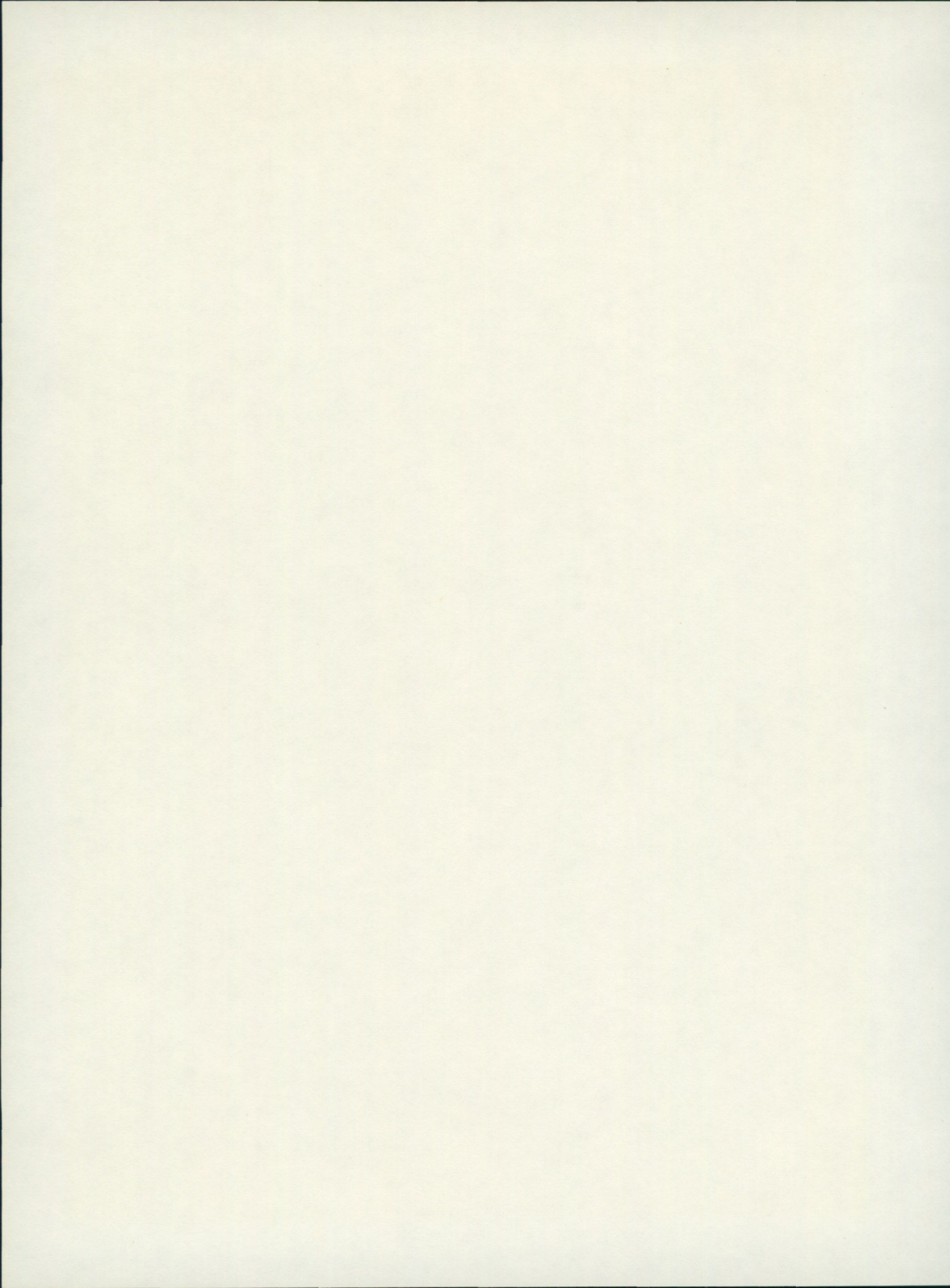

Det sårbara samhället

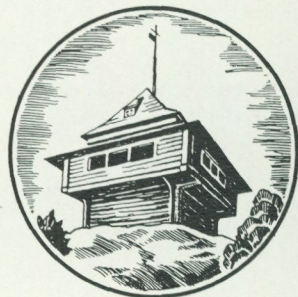
Fataburen 1985

Fataburen

1985

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Mátyás Szabó
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Omslagsbild: Målning av Paolo Uccelli (ca 1397–1475), Sankt Göran
och draken, omkring 1455.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström
Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet
© Nordiska museet och respektive författare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1985
ISBN 91 7108 247 6
ISSN 0348 971 X

Innehåll

- 5 *Mátyás Szabó* Det sårbara samhället. Inledning
- 11 *Karl-Olov Arnstberg* Samhälle och sårbarhet. Reflektioner från ett kulturalanalytiskt perspektiv
- 39 *Per Molander* Sårbarhet – det nationella perspektivet
- 51 *Teje Colling* Hushållens sårbarhet
- 65 *Per-Olof Palm* Framgångsrik men sårbar. Om människan i evolutionsperspektivet
- 77 *Arne Björnstad* Gamla hus – rivningsobjekt eller kulturarv?
- 93 *Bo Göranson* Om datateknik, yrkeskompetens och bildningssyn
- 105 *Peter Gullers* Instrumentmakarna
- 117 *Annette Rosengren* Vardagen som skydd och värn
- 135 *Angela Rundquist* Skilsmässa – farligt område? Om störningar i parförhållanden på 1800-talet
- 149 *Birgitta Conradson* Nio filmstjärnor av tio... Klichéer och myter kring reklam
- 165 *Ulrich Nitsch* Sårbara värden. Bönderna och det rationella jordbruket
- 175 *Stig Appelgren* Sam Owen Jansson 1906–1985
- 178 Nordiska museet under 1984
- 189 Skansen under 1984

Det sårbara samhället

Inledning

Mátyás Szabó

Under senare tid – medan den föreliggande volymen av Nordiska museets och Skansens årsbok *Fataburen* förbereddes – har intresset i landet förefallit mig extra fokuserat på samhällets sårbarhet. Det har handlat om svärbemästrade ekonomiska strukturer, om livsmedelsproduktionens villkor, om en åsiktskonformism som nästan för tankarna till ortodoxi och intolerans, om maktutövningens alltmer sofistikerade former, om våldets upptrappning och spridning, om konflikter kring den sociala omsorgen (tex tvångsomhändertaganden och den sk Alby-modellen), om lojalitetskriser inte bara mellan den enskilde och myndigheter/organisationer, utan även i det vardagliga samlivet.

Samtidigt som problemen tycks torna upp sig, är det lätt att inse att detta är en form av normalitet. Floran av svårigheter som samhället och dess medlemmar måste bemästra för att vi alla ska kunna fungera "normalt", kommer att bestå i framtiden. Den är en ständig följeslagare i nutidens alltmer komplicerade samhällsbyggen.

Årsboken för 1985 har till syfte att visa upp sidor av den verklighet vari sårbarheten ingår som en integrerad del. Ämnet kan upplevas, analyseras och förstås på många sätt – säkert lika många som det finns forskare. Det är därför naturligt att det mer blivit ämnesvalet än ett gemensamt metodologiskt perspektiv, som kommit att präglade detta nummer av *Fataburen*.

"Samhällets sårbarhet" har visat sig vara ett fruktbart begrepp vid studiet av olika samhällsfenomen inom ramen för det ansvarsområde och forskningsfält som museerna bevakar. Samma tema har dessutom

under senare år varit utgångspunkt för ett flertal studier som inriktat sig på politik, ekonomi, teknik och olika kulturella och sociala fenomen (bl a den i regi av Sekretariatet för framtidsstudier utkomna studien: Hur sårbart är Sverige?). Det finns också olika kommittéer och utredningar som kontinuerligt rapporterar om sårbarheten inom försvaret, industrin, datoriseringen m m.

Anledningen till denna aktiva bevakning av sårbarheten är det moderna samhällets speciella utsatthet för hot. Ju större och mer komplicerat ett system är, desto svårare är det att styra och kontrollera. Nutidens sårbarhet handlar samtidigt om den ångslan och oro som det moderna samhället skapar hos oss. Det rymmer så många aldrig tidigare kända förstörelsemöjligheter, både när det gäller den ekologiska miljö som vi lever i och mänskligheten i sig.

Nordiska museet har i sina forsknings- och dokumentationsplaner prioriterat projekt i vilka sårbarhetsaspekten är central. Detta nummer av årsboken kan därför i viss mån betraktas som en vitalisering av sådana undersökningar inom vårt ansvarsområde. Vi har – förutom bidrag från egna medarbetare – inbjudit forskare från skilda ämnesområden och med olika synsätt. Med få undantag behandlar de elva bidragsgivarna ett relativt begränsat fält, som penetreras med sårbarheten som perspektiv: den sociala processen och dess konsekvenser.

Årsboken innehåller dock ett nödvändigt bidrag som representerar de sårbarhetsstudier som har bedrivits i landet under senare år. En medarbetare från Försvarets forskningsanstalt, Per Molander, ger en översikt

över sårbarhet på ett övergripande plan och diskuterar den ekonomiska, teknologiska och sociala strukturens sårbarhet. Det största hotet mot de enskilda nationerna ser han som bestående av de aggressionshandlingar som riktar sig mot motpartens försörjningsfunktioner. Sådana kan vara mer förödande än militära aktioner. När det gäller sårbarhetens sociala sammanhang betonar Per Molander att vi har dåliga kunskaper om hur pass lojala svenskar är mot varandra med avseende på kollektivt agerande i kris.

Årsboken inleds av museets medarbetare Karl-Olov Arnstberg, docent i etnologi och företrädare för den kulturanalytiska forskningsmodellen. Hans bidrag har dels till syfte att diskutera några strategiska begrepp, dels att genom en mångfald exempel bredda det fält där den sociala och kulturella sårbarheten och dess effekter är uppenbara. "Sårbarhetens analys", skriver han, "är på ett sätt en maktanalys, eftersom samhällets grundläggande funktion är att fördela skyldigheter och rättigheter för individerna" – en tankegång som man kan spåra även i andra uppsatser. Man kunde nästan fråga sig om inte denna typ av undersökning är särskilt viktig i Sverige, eftersom det svenska samhället genom sina regleringar och föreskrifter tar över en mängd funktioner som i andra länder åligger individer eller mindre grupper att sköta.

Det är givet att de elva uppsatserna bör läsas och beaktas var för sig. Det har inte varit vår mening att knyta bidragen hårt till varandra. Ändå finns det en spontant framträdande likhet som tar sig uttryck i sättet att se på *kunskapens sårbarhet*: kunskapsproduktion och kunskapsförlust, hantering och bevarande av kunskap i olika former.

En mängd kunskaper om de mest skilda fenomen går varje dag förlorade hos både individer och grupper. Även om den faktiska kunskapen om världen har ökat, så minskar människornas relativa kännedom om sin egen tillvaro drastiskt. Och vart tar helhetssynen vägen? Vad händer exempel-

vis när den gamle provinsialläkaren med sin kännedom om patientens totala situation försvinner och ersätts med en opersonlig och uppspaltad patient/objekt-syn? Samma fråga kan ställas när det gäller hemmets sfär – se intendent Teje Collings bidrag. Och, om vi förflyttar oss utanför hemmets väggar, vad har vi kvar av tidigare generationers kollektiva kunskap om naturen? För att överleva var man förr tvungen att i sitt arbete noggrant registrera och bedöma tillståndet i det omgivande natursystemet. En kollektiv kunskap om naturen byggdes på så vis upp och ingick i den levande kulturen. Idag är stora delar av denna kunskap försvunnen, eller bara "ett dött kapital" i vår kultur. Ett annat område inom vilket de försvunna kunskapernas negativa effekter är uppenbara är *byggandet*.

Många av de hus som byggts under senare år är av dålig kvalitet och blir allt svårare att underhålla med sina ingjutna plastledningar, ruttnande fönsterbågar och sönderfallande inredningsmaterial. Många byggda miljöer präglas av ensidighet; service, arbete och kultur fjärras från varandra, arbetslösa, barn och gamla lämnas ensamma. Bullerstörningarna inne och ute ökar. Bostadsområdena är känsliga för enkla störningar såsom elavbrott och trafik hinder. De mångahanda tekniska kunskaperna faller i glömska tillsammans med kunskaper om byggmaterialets egenskaper.

"Det rationella kunnandet om hur man väljer trä, när och hur man faller och torkar det har utvecklats under lång tid. Just nu befinner vi oss i en period då denna kunskap ställts åt sidan. Förr eller senare måste vi återknyta till de äldre metoderna för att utvinna en god virkesråvara. Det kommer att förbättra vårt träbyggande inte minst i restaureringssammanhang." Så beskriver en utredning från 1982 det traditionella virkeskunnandet i Sverige.

Chefen för Skansens kulturhistoriska avdelning, Arne Björnstad, skriver om betydelsen av att vårda hus. Det handlar om förvaltande och tillvaratagande av kunskaper från olika experter. Utan beaktande av

de befintliga, samlade kunskaperna klarar vi inte kravet på en byggd miljö av sådan kvalitet att den skänker välbefinnande för både kropp och själ. Ännu farligare är de bristande insikterna vid fysisk planering t ex i form av det rivningsraseri som sopade undan brukbara och intakta stadskärnor och ersatte dem med något som inte var bättre. Biörnstad påminner också om den fara som ligger i själva byggnormerna. Från att ha varit begripliga för envar, utgör de idag tiotusentals normer, en oöverskådlig djungel som är i det närmaste omöjlig att helt lära sig att behärska och ytterst svår att påverka. Medan husens yttre numera behandlas varsamt, är hårdhäntheten mycket påtaglig vad gäller värdefulla delar av interiörerna.

Ett praktexempel på vådan av att släppa det komplexa och praktiska kunnandet ger forskaren vid Arbetslivscentrum Peter Gullers. Han påpekar vikten av att bibehålla tidigare yrkeskunskaper vid tillverkning av kirurgiska instrument, kunskaper som har en lång tradition i Sverige. Hans artikel kan betraktas som en varningssignal för ensidiga rationaliseringssträvanden och hårdhänt införande av ny datoriserad kunskap i ett yrke. På sikt måste man försäkra sig om en kombination av av högteknologisk automatbehandling av instrumenten och en ännu känsligare manuell skicklighet.

En annan forskare vid Arbetslivscentrum, Bo Göranson, broderar med samma tanketråd, när han pläderar för en förening mellan skilda bildningsideal i den framtida yrkesutbildningen. Villkoren för användandet av sofistikerad teknik måste gå hand i hand med en fördjupad förståelse för den mänskliga dialogen.

Många av oss har spekulerat i vad för slags teknik som skall komma att karaktärisera det framtida samhället. Det är inte uteslutet att vi inom en nära framtid måste anpassa vår tekniska nivå till en modell som vi hade en gång i tiden. Vi kan ha stort behov av att vidmakthålla de kunskaper som anknyter till tidigare utnyttjad teknik. Samhällets "infrastruktur" måste för-

beredas för en möjlig återgång till enklare livsformer skriver Teje Colling i sitt bidrag om hushållets sårbarhet. Intresset växer för olika sorters vardagskunskaper som nu är aktuella för "ätererövring", och som för ett par generationer sedan tillhörde bas-kunskaperna hos de flesta människor. Tekniska färdigheter av enklare typ inom hushållet anser författarinnan vara en förutsättning för att en familj eller ett hushåll i en eventuell krissituation skall kunna klara sig.

Det finns bland oss en ny typ av kunskap, ett yrkeskunnande som sällan artikuleras och därför betecknas som "tyst kunskap". Bo Göranson definierar den sortens kunskap som samlade erfarenheter erhållna under en lång tids arbete inom en verksamhet. Eftersom dessa kunskaper inte är verbaliserade eller ens dokumenterade, uppmärksammas de först när de är på väg att försvinna inom en yrkesgrupp.

Göranson påpekar vidare följande fara. Kunskaper som inte är kvantifierbara och som inte heller kan artikuleras försvinner till följd av datoriseringsprocessen. Datorn förmår (ännu så länge?) inte förmedla egen-skaper eller bedömningar och det finns dokumenterade exempel på att datasystem – på längre sikt – medfört en tillbakagång i yrkeskompetens.

Som antyddes tidigare rymmer aspekten sårbarhet en mångfald empiriska områden bl a i avseende på de nivåer i vilket sårbarheten uppträder: individ, hushåll, grupper/yrkesgrupper, orter, system m m. Bland de perspektiv som Arnstberg tillämpar på sårbarheten i sin inledande uppsats, tar han sist upp den nivå som rör individen och visar samhällsmedlemmarnas utsatthet i den nya situation som det genomorganiserade, teknifierade samhället skapat. De stora skeendena som pågår på de översta samhällsnivåerna kommer ovillkorligen att påverka individens handlingsutrymme. Exemplifiering från individnivå, där sårbarheten är uppenbar, är förmodligen outömlig och lika variationsrik som vardagen i sig.

Det är inte utan anledning som dokumentationsverksamheten vid museerna

idag har vardagstillvarons olika former som huvudsaklig arbetsuppgift. Flera författare som framträder i denna årsbok har stor erfarenhet av att bedriva undersökningar på mikronivå, där individrelaterade problemställningar dominerar. Annette Rosengren, intendent vid Nordiska museet, försöker finna några mönster i vardagstillvaron i ett litet samhälle där idealet är "två barn, eget hus och en Volvo 245". Vad är det människorna oroar sig för i ett samhälle som detta, där på ytan mest välfärd och praktighet manifesteras? Man tycks inte oroas för svårigheter som finns på det globala planet, t ex krig. Däremot är ängslan för de försämrade tidernas konsekvenser, sviktande ekonomi, arbetslöshet, skilsmässor, sjukdomar och död vanlig. Trots att vardagen är ett farligt område, är det samtidigt dess uppgift att skydda individerna från den hotfulla yttervärlden som skrämmer med det ovanliga och främmande.

Även Arnstberg är inne på samma tema när han utvecklar begreppet "livsvärld" – den sociala och fysiska värld vi föds in i – som individen använder sig av som ett försvarssystem mot en alltmer oöverskådlig "nation" och dess representanter.

Ett vanligt hot mot vardagstryggheten är skilsmässan. Temat behandlas – belyst med exempel från 1800-talet – av Angela Rundquist, doktorand i etnologi vid Institutet för folklivsforskning. Det finns ett inbyggt riskmoment i denna samhällets minsta institution. De sociala normerna för skilsmässa är motstridiga: samtidigt som man förutsätter att äktenskap ingås för livet, anser man att skilsmässa är tillåten. Denna motsättning vällar svåra konflikter för de inblandade. Under 1800-talet, då människans roller delvis definierades genom hennes position i kärnfamiljen, var skilsmässan en händelse som oftare än nu kastade ut människan ur hennes sociala roll. I denna situation kunde man inte räkna med sympati från omgivningen. Därför tvingades man av släkt och vänner och av den egna socialgruppen att tåla och hantera de äktenskapliga missförhållandena.

Individen är sårbar på olika sätt och i de

mest skilda sammanhang. Bristfällig uppfostran, avsaknad av livskvalitet och egna kreativa idéer leder till kompensatoriska handlingar där bejakandet av kommersialismens bud står högt. Att man handlar och att man inordnar sin materiella tillvaro allt efter de "order" människor får i olika skepnad, är då lätt hänt. Det finns en grogrund för manipulationer som exploaterar denna uppenbara sårbarhet. Något av denna mekanism belyser Birgitta Conradson, Nordiska museets egen medarbetare, i sin artikel om reklamens klichéer och myter.

Per-Olof Palm, som ensam representerar den naturvetenskapliga disciplinen, ställer sina frågor på ett övergripande plan, från det biologiska perspektivet. Karriäristika Homo sapiens, den mest framgångsrika bland jordens arter, är sårbar för att hon saknar ett viktigt instrument bland de andra som har burit fram henne på utvecklingens vågor: nämligen en nödbroms som skulle ha försett henne med förmågan att klart se de långsiktiga effekterna av sitt handlande. Mera konkret anser Palm människans sårbarhet ligga på det kollektiva planet, som går tillbaka på vårt ekologiska beroende av en levande, frisk natur som förser oss med livets grundläggande förnödenheter. Sårbarheten visar sig mest påtaglig inom två områden: befolkningsexplosion och miljöförstöring.

En vanlig form av den sociala strukturens sårbarhet består i att olika värde- och normsystem bryts mot varandra. Inom detta fält rymms många viktiga teman bla utbildningssystem, omvårdnad, organisationernas arbete, subkulturer m fl. Här diskuteras värdekonflikten i två sammanhang. Arnstberg skriver om den märkliga minoritetsgruppen Amish-folket i USA och under rubriken Sårbara värden skriver Ulrich Nitsch, professor i lantbruks informationslära vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Ultuna, om värdekonflikter hos dagens svenska bönder. Jag antar att de i det närmaste inflammerade diskussionerna kring det svenska jordbruket och jordbrukarna av idag, avsevärt skulle nyanseras, om sådana insikter som dem Nitsch förmedlar

fick större spridning.

Dagens krassa ekonomiska verklighet har gjort slut på den tidigare föreställningen om jordbrukaren som miljöbevarare och den biologiska visdomens mästare. Nitsch bidrag handlar om huruvida bönderna är rationella, om de tänker sunt med sikte på en effektiv produktion. Jordbruket – liksom samhället i stort – måste överge det snävt ekonomiska perspektivet och styras utifrån grundläggande värden och långsiktigt förvalterskap. Mänsklig gemenskap, respekt för djur som identitet och mening i arbetet blir sårbara genom att inte vara integrerade delar i de marknadsmässiga kalkylerna.

De presenterade bidragen har givetvis som syfte att i någon bemärkelse vara till nytta för läsaren och fördjupa dennes människokännedom. Studierna kan ge en antydan om varför folk uppför sig och agerar på

ett visst sätt i situationer som författarna beskriver. Somliga bidrag kan upplevas som förmedlande en mörk bild. Detta hänger mera samman med temats väsen än med författarnas önskan att eftersträva pessimism. Och den mörka bilden kanske inte *fungerar* pessimistiskt: genom att vi medvetandegör risker och bräcklighet, har vi större chanser att bemöta dem.

De typer av sårbarhet som behandlas (endast droppar ur verklighetens hav) är till sist förknippade med allas vårt handlande: bristande förmåga att se följderna av vårt agerande, maktfullkomlighet, emotionella blockeringar m.m. Kollektiva företeelser måste, som filosofen Popper uttryckte det, kunna föras tillbaka på individers beteende och handlingar. Att vidta åtgärder mot, eller reducera sårbarhet blir i det sammanhanget varje medborgares ansvar.

Samhälle och sårbarhet

Reflektioner från ett kulturanalytiskt perspektiv

Karl-Olov Arnstberg

Vad som icke är skadligt för staten skadar icke heller medborgaren. Vid varje föreställning om liden skada kan du använda följande sats: ifall icke staten skadas av detta, så skadas icke heller jag.

Marcus Aurelius

Stat heter det kallaste av alla kalla odjur. Kallt ljuger det också; och dess lögn krälar ur dess mun: Jag, Staten, är folket.

Friedrich Nietzsche

Vad är det som är sårbart?

Vissa frågeställningar leder snabbt ut på djupt vatten. Att skriva en essä till årets nummer av *Fataburen* och dess tema "Det sårbara samhället" uppfattade jag som en klart avgränsad uppgift. "Samhälle" var ett samlingsnamn för ett antal institutioner, dvs familjen, kyrkan, skatteverket, polisen, socialstyrelsen etc, vilka var sammanfogade i en hierarkisk struktur, omgärdad av nationella gränser. Att diskutera sårbarhet blev liktydigt med att diskutera hur dessa institutioner riskerade att skadas eller förstöras.

När jag tog itu med uppgiften visade det sig emellertid inte alls vara så tydligt vad "samhället" var för något. Vad är det som gör att man kan uppfatta exempelvis familjen och skatteverket som jämförbara storheter? Och på vilket sätt är de sammanfogade? Var det meningsfullt att lägga in *alla* institutioner man kunde finna i begreppet samhälle? För att plocka lite godtyckligt, hörde konsumbutiken, Philipskoncernen och Motorcykelhistoriska klubben också dit? Om man besvarade den frågan jakande uppstod genast en annan: vad *gör* samhället för sina medborgare? Eller mot? Institutionerna kunde ju inte gärna hanteras som

något som "bara fanns" utan måste ses i sina verksamheter.

Snart kom jag fram till att den uppgift som främst tycktes förena institutionerna i ett samhälle var att de distribuerade rättigheter och skyldigheter till invånarna. Samhället är en organisation som makt kanaliseras genom. Skulle då begreppet "Det sårbara samhället" uppfattas som en tydlig pekpinne mot maktanalyser? Det perspektivet föreföll mig som för snävt.

Sårbarhet blev inte bara ett mångtydigt utan också laddat begrepp. I sig pekade det ut något negativt. Det visade hur något *levande*, något *vitalt* var hotat. Men om det var makten som var hotad, så var väl sårbarhet egentligen ett positivt begrepp, något eftersträvanvärt, eftersom det blev liktydigt med förändringsbenägenhet och anpassbarhet? Ett osårbart samhälle – fassansfulla tanke – var inte bara detsamma som en allomfattande och definitiv diktatur utan säkert också ett olevbart samhälle.

Det är frestande att utifrån reflektioner som dessa visa att "det sårbara samhället" inte är ett bra tema därför att det erbjuder tolkningssvårigheter. En sådan frestelse är det emellertid onödigt att falla för. Med samma fog kan man säga att ett begrepp

som "sätter fart på tankarna" är lyckligt valt. Forskning är visserligen en verksamhet som syftar till entydighet, men det gäller i första hand resultaten. Själva forskningsprocessen måste inte gå på räls, om man menar att forskning bör leda till nya, eller åtminstone övåntade insikter.

Jag har i den fortsatta framställningen valt att presentera ett ganska stort antal inte alltför entydigt sammanfogade idéer. Samhälle behandlas som en diffus samlingsbeteckning, ungefär som vi använder begreppet i vardagstillvaron. Ibland betyder det den svenska nationen, ibland social gemenskap, ibland den överhetliga Staten. Det kan också betyda kollektivet i motsättning till individen.

Det finns ändå en röd – eller eftersom den inte är särskilt tydligt, rosa – tråd inlagd i framställningen. Dess ena ände är samhället som *föreställning*, där det diskuteras hur människorna i ett samhälle kommer överens om att "se" sin tillvaro på ett visst sätt. Därifrån fortsätter tråden till samhället som *vardagstillvaro*, vilket diskuteras med olika slags dans som empiriskt material. Den löper sedan över till samhället som *försvarssystem*, fortsätter med samhället som *fångenskap* att söka fly ifrån, stannar upp vid *våldet* som det stora samhällshotet samt hur medlemmarna bär sig åt för att tämja detta våld. Tråden löper alltså från "samhället som föreställning" till samhället som en synnerligen konkret verklighet. I ett avslutande kapitel vill jag hitta en annan angreppsvinkel och tar individen som utgångspunkt för en diskussion av på vilka sätt samhället kan utgöra ett hot mot individer.

Denna essä är således skriven utan anspråk på vare sig allmängiltighet eller otadlighet. Vad som erbjuds är några resonemang om samhällets sårbarhet som från ett etnologiskt perspektiv tett sig fruktbara.

Alla gör vi partiska beskrivningar

Ett möjligt sätt att hantera samhällsbegreppet på, är att diskutera det som en tankegestalt, en stereotyp föreställning som

"bebor" allas våra medvetanden. När den benämnes stereotyp, så innebär det helt enkelt att "det faktiska samhället" är så stort och komplicerat, att vi alla måste skapa oss en selektiv bild av hur det är uppbyggt och fungerar. Denna selektiva och samtidigt generaliserande bild har vi vanligen inte konstruerat via några rationella och systematiska utredningar. Man skulle kunna säga att envar bland oss bygger upp sin stereotyp utifrån de delar av samhället som råkar "drabba" oss. Två exempel:

På svenska bjudningar bland idel främmande personer i äldre medelåldrar där alla kallade varandra och mig du och vid förnamn kände jag mig ibland som på barnkalas.

Men bara förnamnet räckte inte, som för barn; jag hade först velat lära mig tillnamnen. För hur undgå att blanda ihop dessa personer vid namn Bengt och Brita och Hans och Margareta med alla andra med samma namn jag nyligen råkat?

Denna efternamnslöshet blev i min föreställning sammankopplad med det svenska personnummersystemet.

Jag var inte förberedd och reagerade med starkt obehag; aldrig hade jag levat i ett land där man på post och bank och i övriga officiella instanser endast frågade efter personnumret, *endast* det! – som hade en människas namn ingen funktion.

Plötsligt var jag reducerad till en sifferkombination; det enda som bevisade min identitet, att jag överhuvudtaget existerade – liksom jag i icke datoriserade sammanhang var reducerad till ett förnamn

(M Alopaeus 1983:130).

Det vi i värsta fall är på väg mot är ett totalitärt samhälle av delvis ny typ. ... Vägen dit kommer att administreras av förbindliga och sympatiska individer, i sin tur "maktlösa" gentemot en till synes obönhörlig eller fullständigt osynlig utveckling. Ett varaktigt totalitärt system är aldrig frukten av en komplett mellan maktlystna individer – "monopolkapitalets förlängda arm", "mediavänstern" eller "öststatssocialister" eller vad vulgärdebattens djävul kan heta för tillfället. Det är en produktionsapparat som tappat kontakten med sin ursprungliga uppgift och blivit sitt eget mål. Det nya systemets makthavare, partipanterna, har förts till sin plats av systemet, och deras egenintressen sammanfaller därför med systemets eller korporationens blinda vilja. Vad

som växer fram är ett slags toppadministratörer-
nas oligarki, en elektronisk feodalstat, ett system
som i många avseenden påminner om medelti-
dens
(G Hägg 1984:30).

Flera saker kan sägas om denna typ av
kritik. Den "frie" litteratören har en be-
stämd position att kritisera samhället från.
Detta gör att man kan urskilja vissa favor-
rit-teman. Det om det totalitära samhället
är kanske den mest omhuldade (jämför med
Kafka-resonemanget i slutavsnittet). Ändå,
det är inte så att kritiken är godtycklig i
förhållande till "verkligheten". Den måste
spegla något som "vi vet" om samhället.
Samtidigt är det kritik som knappast kan
hanteras som en rättvis *beskrivning* av
samhället. För det första kan så oerhört
mycket sägas om samhället, att själva ur-
valet gör det sagda till partsinlagor. För det
andra fungerar våra sinnen så att vi pekar
ut sådant som vi är missnöjda med, därför
att det ju endast är sådant som det finns
någon anledning att åtgärda.

För att härmed inte ta udden av sam-
hällskritiken som sådan bör det kanske till-
läggas att missnöje inte bara är subjektivt
utan också en form av klarsyn. Likaväl som
kärleken förblindar, så gör besvikelsen oss
seende.

Samtidigt som den medvetna och interna
sambandsbeskrivningen – eller debatten –
mest formas utifrån missnöje, så finns en
underförstådd kunskap om samhället. Myc-
ket av det som är bra känner vi till utan att
alls ägna det någon uppmärksamhet. Den-
na underförstådda kunskap – som givetvis
är mer omfångsrik än missnöjet – aktiveras
först när något fallerar. Ofta är det i rela-
tion till främlingar som man tycker sig ha
anledning att peka ut positiva drag i det
svenska samhället, exempelvis att "här tar
vi inte livet av folk bara för att de hyser
avvikande politiska åsikter", "här är skola
och sjukvård uppbyggda efter ett någorlun-
da fungerande jämlikhetsideal" etc. Sådant
finns det endast undantagsvis anledning
att lyfta fram i inbördes diskussioner.

Också när man reser eller bor i andra
sambanden upptäcker man positiva drag i

det egna samhället. Strejkande vattenled-
ningar och elsystem, löften som inte uppfyl-
les, fullpackade bussar som inte följer några
tidtabeller (eller vad det nu kan vara) utgör
påminnelser om det egna samhället i positiv
bemärkelse.

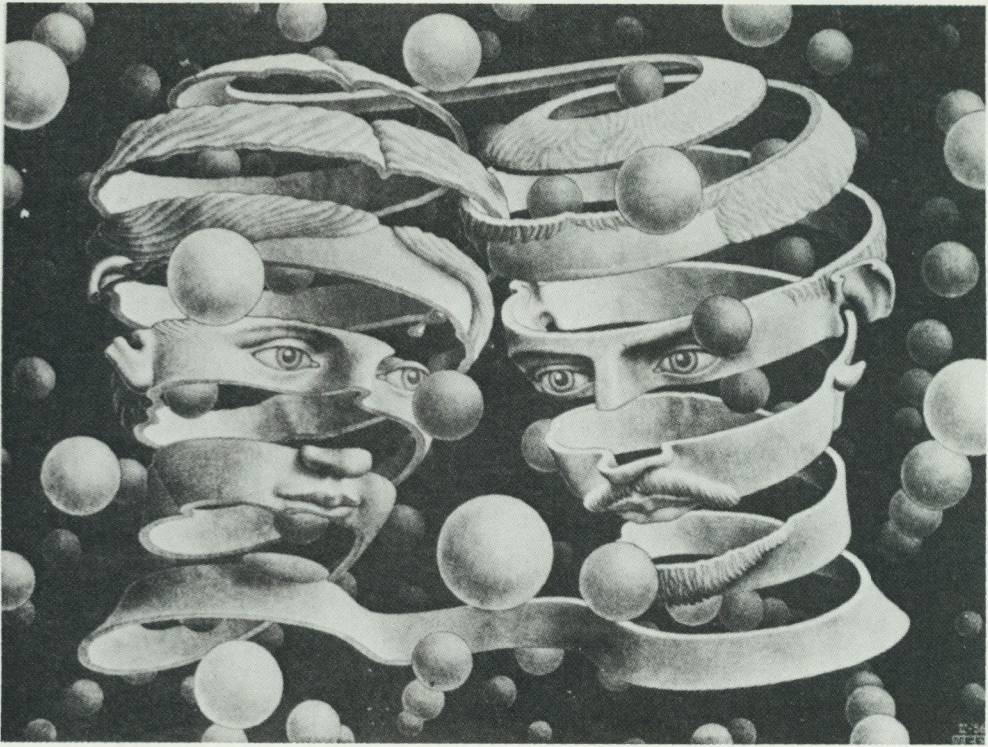
Det bör tilläggas att också denna under-
förstådda kunskap blir föremål för ett urval
när den aktiveras. Också positiva konstater-
anden är vanligtvis mycket stereotypa och
generaliserande. Vi "väljer" hela tiden i vår
arsenal av möjliga utsagor om samhället.
Annorlunda uttryckt: vad man "vet" om
samhället är en sak och vad man säger om
det är sammanhangsorienterat. Samman-
taget har dock *bilden* av samhället (i såväl
sina underförstådda som i sina medvetna
delar) som uppgift att *ordna* våra kunska-
per och bekräfta tillvarons mening (också
om bekräftelsen tar form av ett avståndsta-
gande).

Ett perspektiv med begränsningar

Den suggestivt resonerande pessimistiske
1800-talsfilosofen Shopenhauer har i inled-
ningen till "Världen som föreställning" givit
en beskrivning av det läge ur vilket vi måste
konstruera såväl samhället som våra fö-
reställningar om det. Shopenhauers bild
har stark resonans i åtminstone mitt med-
vetande:

I den oändliga rymden sväva otaliga lysande
klot; kring vart och ett av dem kretsas ungefär ett
dussin mindre och belysta klot, som äro heta in-
uti och överdragna med en stelnad, kall skorpa,
på vilken en mögelhinna alstrat levande och för-
nimmande väsen: det är den empiriska sanning-
en, det reala, världen. Men för en tänkande va-
relse är det ett kinkigt läge att stå på ett av dessa
otaliga, i den oändliga rymden fritt svävande klot
utan att veta vadan eller varthän, och endast
vara ett av oräkneliga liknande väsen, vilka alla
trängas, ävlas, lida och rastlöst bli till och förgå i
en tid utan början och slut, varvid ingenting an-
nat består än materien och återvändande av
samma, olikartade, organiska former genom vis-
sa vägar och kanaler, vilka nu en gång existera
(svensk övers 1942:42).

Shopenhauers konstaterande är lika giltigt
i dag – samhällsbilden byggs upp utan

Få konstnärer har lika talande som holländaren MC Escher förmått gestalta de eviga frågorna.

grundstenar. Man kan också formulera saken som så – om man refererar till varje individs möjlighet att uppfatta verkligheten – att tankekonstruktionen utgör en begränsad reflex av en alldeles för stor verklighet (samtidigt som den – givetvis – utgör en del av samma verklighet i den meningen att individen i högsta grad är en del av den).

Det är frestande att ta till en metafor för att åskådliggöra denna idé. Man kan föreställa sig verkligheten som ett konstverk, en oljemålning som inte begränsas av någon ram, utan ju mer man låter blicken vandra uppåt, neråt eller åt sidorna, desto mer finns det att inte bara se utan också höra, känna, lukta och smaka. I denna situation är det nödvändigt att begränsa sin egen varseblivning, för att inte totalt förvirras av oändligheten. Men det räcker inte därmed. Man kanske beslutar sig för att låta alla sinnen koncentreras på en liten

detalj, utifrån tanken att det är bättre att begripa "något litet" än att förvirras av "alltsammans".

I sin iver att komma det avsnitt man valt ut "in på livet" skaffar man fram ett förstoringsglas för att kunna granska detaljerna. Då upptäcker man till sin egen förskräckelse att bilden inte bara blir tydligare utan också mer detaljerad. "Konstverkets" gestaltning låter sig inte upplösas i penseldrag, färgstoffer, ytstruktur etc utan det finns mer att upptäcka ju mer det förstoras. Det finns alltså ett oändligt och gåtfullt "djup" i det. I denna situation måste man sträcka vapen. Det är inte möjligt att begreppsligt omfatta oändligheten. Vi måste rama in den. Det är inte heller möjligt att förstå att utforskningarna inte tar slut vid en viss punkt, hur mycket vi än begränsar oss.

Verkligheten har alltså en oändlighets-

karaktär hur vi än närmar oss den. Den är dessutom märkligt undanglidande, vilket gör att vi egentligen aldrig vet vilken form av kunskap vi har om den.

Det kanske inte är så underligt att vi alla avstår från att föra sådana här resonemang till sitt logiska slut. Med hjälp av våra sinnen och medvetanden avgränsar vi "lagom villatomter" i tillvaron. Och oftast, för att inte oroas för mycket, så ignorerar vi möjligheten att verkligheten ser annorlunda ut i andra villasamhällen – för att inte tala om hur den egentligen ser ut, utanför alla tomt- och kommungränser.¹

Vardagen som försvarssystem

De "svåra" insikterna, de som kan få oss att tappa livsviljan, måste hållas på avstånd. I första hand gäller det den på oss alla väntande döden – insikten om att ingenting av det vi gör betyder något i evighetens perspektiv. Detta gör vi huvudsakligen på två sätt, dels via politiska och religiösa *ideologier*, dels via de *sociala gemenskaper* vi är medlemmar av.

För att få en uppfattning av våra möjliga "identitetsgivare" i samhället kan man göra en uppställning enligt s 16:

I detta diagram är det sex möjliga identitetsgivare som samspelar med varandra. Givetvis är det teoretiskt möjligt att samtliga är "starka" men i praktiken råder ett konkurrensförhållande mellan dem. Man kan säga att medlemmarna i ett samhälle sällan behöver en sådan identifikatorisk "överladdning" som det skulle innebära att aktivt odla samtliga tillhörigheter.

För att börja med *livsvärlden* – ett begrepp som är hämtat från den tysk-amerikanske filosofen Alfred Schutz – refererar det till den sociala och fysiska värld vi föds in i. Den finns där före oss som individer och den kommer att finnas där efter individens död. Det är en värld som vi tilldelas – vi börjar inrätta oss i den så snart vi kommer till världen (eller som kanske vissa psykologer vill hävda, också dessförinnan). Folkgruppen eller nationen däremot – det stora samhället – presenterar sig som en *struktur*, en yttre värld som man visserligen till-

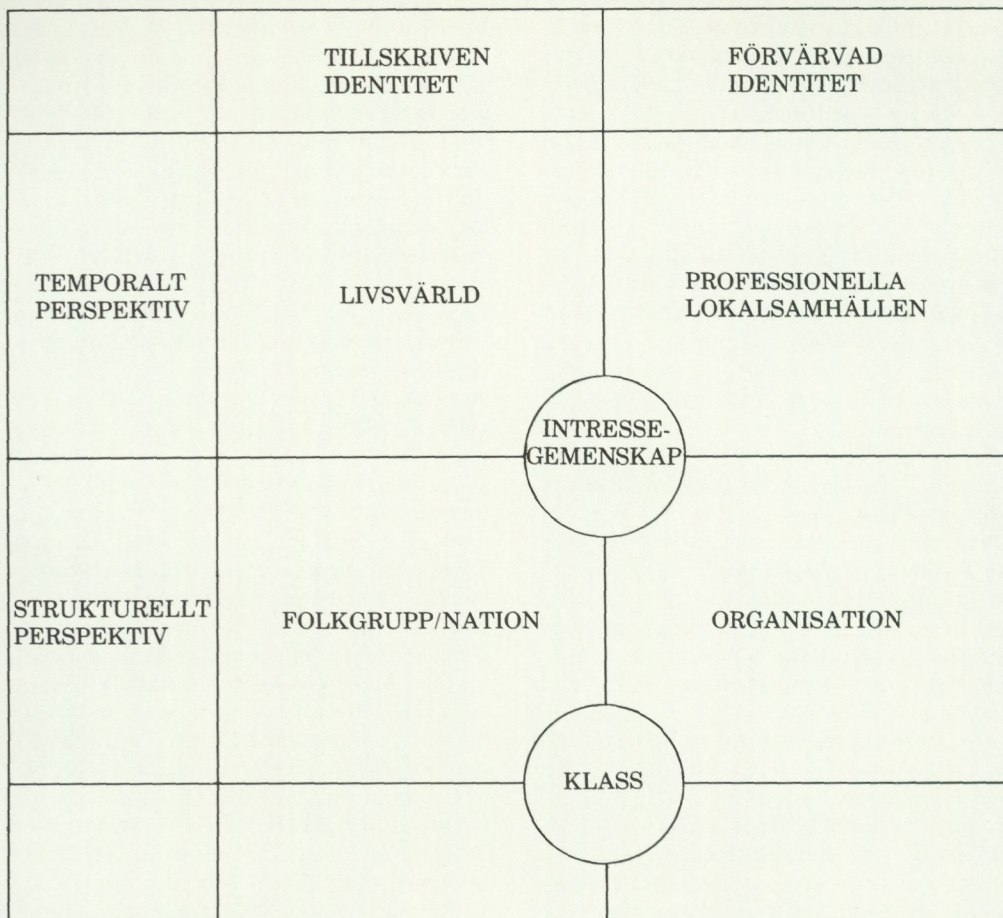
hör men som man inte helt kan överskåda.

Livsvärlden tar form av nära relationer med människor av kött och blod, vardagskontakter. Livsvärlden är också temporalt organiserad – det är en värld i vilken vi ständigt är på väg från den pågående handlingen in i nästa. Folkgruppen eller nationen däremot presenterar sig som en rad villkor, eller möjligheter respektive begränsningar. Den världen är befolkad av representanter för olika intressen. Medan livsvärlden är bebodd av folk som "morbror Gustav", "mamma", "Tomas" och "brorsan" är nationen eller folkgruppen befolkad av poliser, socialdemokrater, präster, handelsmän etc.

Livsvärld och nation kan givetvis uppfattas som två olika perspektiv på samma tillvaro, men begreppen kan också ses som namn på artegna samhällen, vilka ibland är väldigt sams och ihopkopplade och ibland i konflikt eller konkurrens med varandra. Nationen eller folkgruppen "ger" identitet via ideologier. Dessa kan förmedlas direkt till medlemmarna i egenskap av individer (jämför D. Riesmanns uttryck "den ensamma massan") men kan också ta andra vägar. Ibland har livsvärlden åtagit sig att förmedla en samhällelig ideologi. Så var t ex fallet i det förindustriella Sverige och "hus-tavlans värld".

Om man med ett starkt samhälle menar ett samhälle som har sina olika nivåer väl förankrade eller integrerade i varandra, så var givetvis det förindustriella Sverige ett skolexempel på "det starka samhället".

Det kan också uppstå en klyfta mellan samhället som distributör av ideologier och livsvärlden. I livsvärlden är ideologi inte i sig något särskilt verksamt "kitt" utan där är *relationer* det främsta byggmaterialet. Sverige i dag kan beskrivas som ett samhälle där de två nivåerna står i opposition till varandra. Livsvärldarna är starka, ibland så starka att de nästan kan uppfattas som försvarssystem gentemot en alltmer svåröverskådlig nation. De samhällliga ideologierna genomsyrar knappast vardagen för flertalet svenskar. Det ideologiska engagemanget tar ofta formen av ett "dåligt sam-

vete". Man "borde" ägna politiken (exempelvis i form av fackligt arbete) eller religionen större uppmärksamhet än man egentligen gör. Men det önskvärda får vika för mer näralliggande uppgifter och man tycker sig egentligen inte "ha tid". Det är så mycket med vardagen och familjen som kommer i första rummet.

Våra yrkestillhörigheter kan behandlas som en parallell till de primära identitetsgivarna livsvärld och folkgrupp/nation. Inte alla men många bland oss har via våra yrken en dubbel tillhörighet, dels till den egna arbetsplatsen som en slags lokalsamhälle befolkat av professionella, dels till den större organisatoriska struktur som denna är

en del av, en struktur som man har begränsad insyn i och kontroll över. Organisationen kan naturligtvis vara bärare av en ideologi, man kan ju vara anställd inom kyrkan, en politisk organisation, staten etc men är det ofta inte. Att exempelvis tala om IBM-koncernens ideologi i ordets egentliga betydelse är vilseledande (även om IBM-ledningen skulle ha en annan åsikt). Ändå är det påtagligt ofta som yrkesmän (och -kvinnor) är solidariska med sina respektive organisationer. Orsaken härtil är uppenbar: den större organisationen är det professionella lokalsamhällets såväl uppdragsgivare som förutsättning. Så är som bekant inte nödvändigtvis fallet med relationen

mellan livsvärld och folkgrupp. Annorlunda uttryckt handlar de tillskrivna identiteterna i högre utsträckning om att man blir någon genom att *vara*, medan de förvärvade identiteterna är upphängda på vad man gör. Det professionella lokalsamhället är alltid uppdragstagare, vilket inte livsvärlden är.

Intressegemenskaper och klass som identifikatorisk grund skall här inte särskilt behandlas. Nog är att säga att intressegemenskapen givetvis kan ta vilken form som helst. Om man bara på något sätt kan ordna sin försörjning, så kan frimärkssamlande, heminredning eller vad som helst ta en överskuggande plats i varje människas liv, utgöra en hörnsten i meningskonstruktionen. Intressegemenskaper bygger upp livsvärldar. Klasstillhörigheten däremot är i första hand ideologigenererande.

Genom att exempelvis spalta upp samhällsbegreppet på detta sätt är det möjligt att mer preciserat diskutera dess sårbarhet. Vad är det som är sårbart? Är det livsvärldarna som hotas av en långt driven individualism? Är det de organisationer som ger de ekonomiska förutsättningarna för ett samhälle som hotas eller vad? Diskuterar man i vilken utsträckning samhället i sin helhet är "sårbart" går det att utgå från hypotesen att ett starkt samhälle i den meningen att det vare sig hotas av yttre influenser eller inre stridigheter, att dess invånare kommer att försvara det i händelse av yttre hot, har sina olika delar maximalt integrerade med varandra. I synnerhet är här relationen mellan den temporala och den strukturella nivån betydelsefull. I vilken utsträckning bär samhällsmedlemmarna på en ideologisk prägling som gör dem motiverade att försvara samhället som helhet inför yttre hot?

Det teoretiska resonemanget skall här inte drivas längre utan perspektivet "vardagen som försvarssystem" ägnas åt en diskussion av hur individen "förvärvar meningsfullhet" genom att identifiera sig med ett professionellt lokalsamhälle.

Dans av skilda slag

Såsom i synnerhet den klassiske sociologen C H Cooley uppmärksammat finner vi våra positioner i samhället genom att iakttä hur vi blir behandlade av varandra. Vi är speglar av omgivningens föreställningar om oss (1902). Denna omgivning består dock i våra föreställningsvärldar inte enbart eller alltid främst av konkreta personer utan en slags "den generaliserade andre" (G H Mead 1934).

Den amerikanske sociologen och dansösen Gail A Hall har i detalj skildrat hur dansare av klassisk balett utformar sina professionella identifikationer och nödvändiga kompetenser inte bara som en reflex gentemot omgivningen utan också i en narcissistisk relation till sig själva via den spegel som vid sidan av stängen tillhör den nödvändiga rekvisitan för varje balettdansös (1977). Dansare – i synnerhet av klassisk balett – har som bekant en mycket stark identifikation med sina yrken och deras professionella lokalsamhällen är för dem synnerligen betydelsefulla identitetsgivare. Med tanke på att det som till höga ekonomiska kostnader produceras är något för gemene man så föga användbart som mycket stilerade rörelser, kan det vara intressant att se hur de förvärvar denna starka identifikation och sedan jämföra med en näraliggande yrkestillhörighet – gogo-flickornas – som ändå utformas under helt andra villkor.

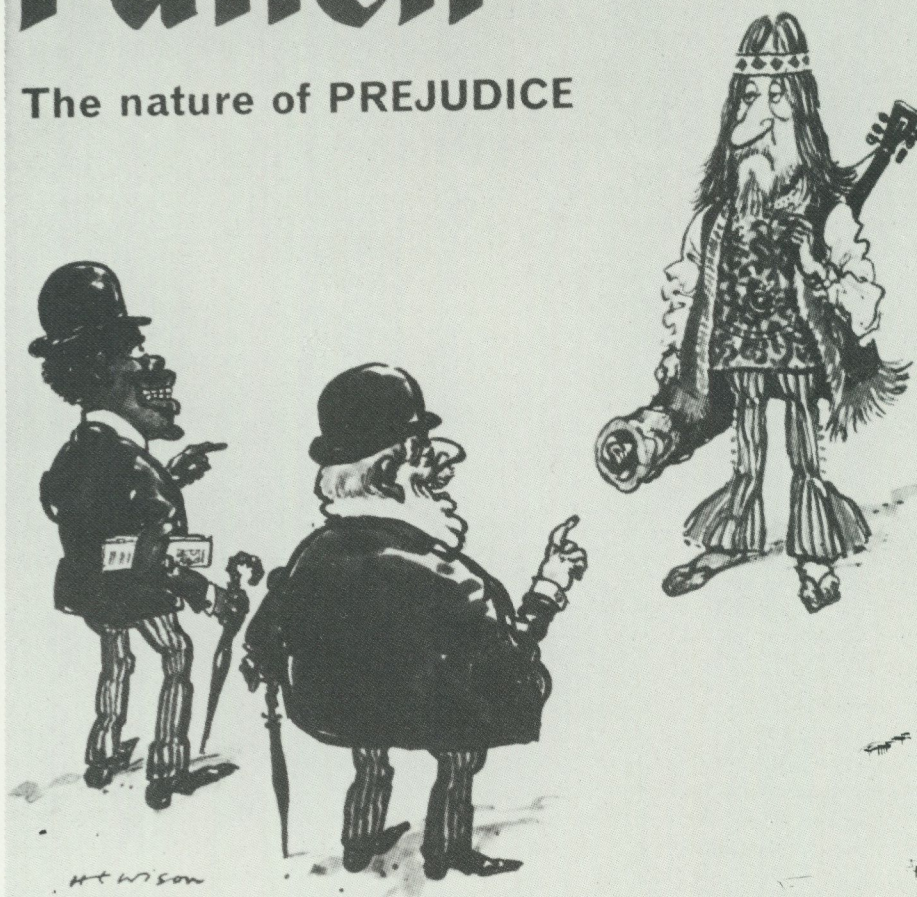
Balettdansörens yrke är omgivet med en arsenal av symboler som tilldelar det hög samhällelig prestige. Om dans i allmänhet förknippas med något lättsinnigt är balett det minst av allt. Gail A Hall skriver:

Till skillnad från andra former av dans vilka härrör ur den mänskliga kroppens naturliga rörelser är balettens förutsättningar onaturliga; de är uttänkta i syfte att skapa ett mycket speciellt rörelseschema. Ingredienser i denna teknik inkluderar lemmarnas utåtviddande, behärskan det av fötternas fem positioner och speciella placeringar och koordineringar för kroppen (s 193).

Hur förvärvar och upprätthåller baletten sin samhällliga respektabilitet och därigenom rättighet för de professionella utövar-

Punch

The nature of PREJUDICE

"För första gången i historien är människor våldsamt indignerade över att de saknar en klar och tillfredsställande identitetskänsla. Folk måste givetvis ha undrat över vilka de är och om deras liv är meningsfulla sedan medvetandets gryning och ömkat den person som inte föreföll kunna finna sin rätta plats och självkänsla. Men den växande idén att en sådan person är ett oförtjänt offer för social orättvisa för vilket samhället häftar i skuld, liksom idén att envar är berättigad till den känsla av mål och värde som härrör från en klar och tillfredsställande identitet, är ett historiskt nytt tema. Under andra hälften av 1900-talet är inte den angelägna frågan som den västerländska medelklassen ställer sig 'vad kan eller bör jag göra?' utan snarare 'vem kan och bör jag vara och hur bär jag mig åt för att bli det?'" (John H Marx 1980). Bilden är ett omslag till engelska "Punch" från 1967.

na att utkräva beundran och respekt? Till att börja med kan man konstatera att det är en lång och hård utbildning, som resulterar i att såväl dansare som åskådare övertygas om att klassisk dans är att *kunna* någonting. I allmänhet startar utbildningen tidigt och pågår i åtminstone ett tiotal år. Träningen är på en gång utpräglad kollektiv genom att äga rum i en klassrumssituation med läraren som auktoritet och individuell genom att den mest betydelsefulla relationen får ballerinan in spe allt starkare under sin utbildning med sig själv via spegeln. Med dess hjälp kan man till och med säga att hon omvandlar dans från att utgöra ett rörelseschema till en livsstil, ett sätt att vara och ett perspektiv att betrakta samhället i övrigt genom.

Dessa rörelser /de olika stegen/ ger legitim anledning till ett betraktande av spegeln, i en kontinuerlig uppbyggnad av det professionella självet. När det gäller poserandet har dansösen möjlighet att analysera det intryck hon förmedlar, samtidigt som hon omsorgsfullt uppvisar ett stoiskt ansiktsuttryck, så att inte känslorna rörande det egna självet skall avslöjas för de andra. Således, med blicken fastnaglad vid spegeln under ett kvardröjande moment, kan en elev helt privat reagera antingen med kraftig kritik eller frossa i självdyrkan (Hall s 206).

Viktigt för dansöserna är att arbetsituationen är klart avskild från den övriga vardagen, att den kommer att utgöra en alldeles särskild *meningsprovins*. Detta markeras på flera olika sätt. Själva träningsalen eller studion spelar naturligtvis stor roll med sin synnerligen spartanska och speciella inredning. Men det finns också andra verk samma markörer av att här pågår en speciell identitetsprägling. I likhet med läkarna och deras latin har dansöserna franskan som gemensamt arbetspråk. Och i likhet med sjukhusens påminnande högtalarutrop om "är Carlsson till operation" och "syster Elisabeth till avdelning sju" har balettvärlden sin klassiska musik som en dramatisk bakgrund för yrkesutövningen. Omvärldens frånvaro markeras också via särskild klädsel. Balettattiraljer som exempelvis benvärmare kan slå igenom i det omgivan-

de samhället som en form av mode, men omvärldens moden tilläts knappast tränga in i dansarnas samhälle.

Identifikationen med dansarnas samhälle är stark för den som genomgått den hårda socialisationsprocessen, även om möjligheten att erhålla sin försörjning inom det är liten. Hall skriver, med avseende på amerikanska förhållanden:

Den objektiva möjligheten att någon av dessa dansare skall accepteras i ett yrkessammanhang är försumbar. Varje år reser tusentals av förhoppningsfulla balleriner från alla delar av USA till New York för att pröva för ett av de stora "balettkompanierna"; och varje år blir alla utom en handfull avvisade. Några av de försmädda dansöserna börjar i en balettskola i New York för att avvakta nästa provningstillfälle. De kommer att fortsätta att ansöka säsong efter säsong under det de försörjer sig bäst de kan. Andra besvikna dansare får jobb i mindre, regionala eller lokala sammanhang, alternativt hankar sig fram genom att ta små dansroller i teateruppsättningar (s 219).

Trots motgångarna strävar de flesta aktivt efter att behålla medlemskapet i dansarnas lokalsamhälle.

Ballett kräver höga insatser och uppoffringar, ger stark identifikation och för ett fåtal utvalda en prestigefylld samhällelig roll. Men det finns också helt andra former av professionell dans. En jämförelse med de sedan mitten av 1960-talet förekommande "go-go-flickorna" kan ge inblickar i villkoren för professionella lokalsamhällen.

Hon skulle haft på sig något lätt och dansat klassisk rysk balett
Då hade det varit konst
och befrämjat vår kultur
Det här är väl ingen konst
Censur, censur

sjunger Cornelis Vreeswijk i en av sina tidiga visor. Även om texten egentligen handlar om en strip-tease-dansös så speglar den ganska bra den låga prestige som go-godans åtnjuter. Fenomenet finns i två skilda former, varav den första var en utpräglad modeforeteelse i sextio-talets urbana disko-

teksvärld, då flickor kråmade och vaggade sig (eller hur man nu ska beskriva det) till rock- och diskomusik, halvnakna, i upphissade burar eller på särskilda plattformar. I diskoteksvärlden finns väl go-go-dansen knappast kvar längre, men den flyttade över till de "nattens vattenhål" som i form av barer med övervägande manlig publik i synnerhet återfinns i storstäder.

Diskotekens go-go-dansöser beskrevs av förespråkarna som ett inslag i en backanalogisk berusning, ett sätt att förvandla passiva och tröga besökare till aktiva deltagare. "Action is everywhere" var ett av sextio-talets slagord och det gällde att få folk att "komma loss". Kritikerna menade givetvis att detta var en exploaterande och ovärdig sysselsättning men tyckte sig också kunna spåra framväxten av en ny personlighetstyp, avpersonifierad och autoerotisk. Go-go-dansöserna hade ingen show, inget program, inga namn. De var bara unga kvinnokroppar som kråmade sig till musik, ja to m igångsatta av själva musiken. I samma ögonblick som den tystnade var deras sysselsättning omöjlig. Och även om de utgjorde ett blickfång, så riktade de sig inte mot omvärlden utan var oåtkomligt hängande i sina burar, uppslukade av sig själva och sina monotona rörelser.

Barernas go-go-flickor övertar själva konstformen, men kontexten blir en annan. De kommer närmare publiken och riktar sig också till den. Männen får utmanande blickar och flickorna konkurrerar med barmiljöns övriga inslag om uppmärksamhet. Här är de sexuella *subjekt* – kompetenta mansslukerskor – medan deras objekt-karakteristik stod i centrum på diskoteken.

De klassiska balettdansöserna präglas av och identifierar sig med sina professionella lokalsamhällen. Gör också go-go-dansöserna det? Arbetar de i decennier under umbäranden för att kunna ägna sig åt och försörja sig på sin konstform? Beundras och respekteras de för sin konstnärliga kompetens på samma sätt som balleriner?

Att de präglas av sina yrken – liksom man präglas av allt man gör – är uppenbart, men i övrigt är svaret nej. Utan att

spekulera i flickornas egna motiv för att "hoppa på jobbet" kan man konstatera att de inte identifierar sig med sina arbeten utan ser dem som mer eller mindre tillfälliga, samtidigt som de har sina yrkesambitioner riktade mot "legitima" yrken och karriärer. Go-go-dansen är inte samhällsskapande på samma sätt som den klassiska baletten är det.²

Därmed är emellertid inte allt sagt. Också barvärlden kan i sig ses som ett litet samhälle och en intressant fråga är vilka värden som go-go-flickorna där symboliserar och hur dessa står i relation till omvärlden. Det är ett perspektiv som utförligare skall behandlas längre fram i uppsatsen, i avsnittet om folkgruppen Sherpas, men frågan kan beröras redan här: vad är det för svårigheter som skapas i det vanliga, det legitima samhällslivet, och som nattetid åtgärdas vid bardiskarna? Likaväl som man från ett moralistiskt perspektiv kan beskriva go-go-dansen som något som "sårar" eller förnedrar ett samhälle och dess invånare, kan den från ett kulturanalytiskt perspektiv diskuteras som ett fenomen vilket gör samhället mindre sårbart, i den meningen att dess invånare "renade" eller "stärkta" kan fortsätta med det legitima samhällsuppehållandet.

Sociologen George Gonos, som skrivit om go-go-dans i USA (1976) vill gärna se den som en antites till det kultiverade vardagslivet. Dansöserna kreerar inga rollgestalter, det finns ingen handling i deras rollframträdande. De ger sig bara sin kvinnlighet hän. På likartat sätt är det med männen. Under dagtid spelar de olika samhällsroller. Men i barerna framträder de bara som män.

Således, namnlösa män och kvinnor konfronterar varandra på den mest grundläggande nivån, som medlemmar av de vidaste kategorier som mänsklig klassificering tillåter. Eftersom hennes handlingsmönster är naturligt, helt enkelt vad en kvinna instinktivt gör när hon *bara* är kvinna och omges av män, så svarar männen "instinktivt" mot detta som män som *bara* är män, för att möta henne på det plan där naturliga män och kvinnor möts (George Gonos 1976:211).

Detta perspektiv bekräftas också vid intervjuer med go-go-dansöser som menar att de möter männen som de *egentligen* är, avskalade sina sociala roller. Dessa flickor (likom strip-tease-dansöser och prostituerade) anser sig veta något om mannens verkliga natur.

Givetvis har också detta "avskalade möte" en kulturell form. Kvinnor *spelar* rollen av "bara kvinnor" och männen *spelar* rollen av "bara män". Det går inte att kliva ur sina sociala roller, ungefär som när man tar av sig kläderna. Det som är möjligt är att skifta till *andra* roller – och i det här fallet då sådana som är möjliga att definiera som *mer* naturliga. Det är vad som *kallas* verkligt, som gäller och inte några "absoluta" sanningar.

För att förstå barlivets och go-go-dansens samhällseliga funktion bör det alltså ställas i relation till vardagens elaborerade sociala tillvaro. Men man kan också jämföra med den klassiska baletten enligt samma tudelning: kultur – natur. Klassisk balett ligger på ett maximalt avstånd från det naturliga. Det är något synnerligen kvalificerat som måste läras in. Det ger hög samhällselig prestige. Go-go-dans ligger på ett maximalt avstånd från det kulturella, som den definieras. Det finns inget att lära in, det som gäller är att man förmår släppa på kulturen och ge sig hän. Go-go-dansen ger låg samhällselig prestige. På så sätt kan människans dubbla tillhörighet i själ och kropp återfinnas också i dansens virvlar.

Försvaret mot döden

Den meningslöshet som det gäller att värja sig emot presenterar sig i synnerhet på två sätt för oss. Dels i form av andra livsmönster, vilka hotar att *relativisera* den egna tillvaron, dels i form av död. Vad är det för mening med allting om det inte finns något absolut sant eller gott? Och: vad är det för mening med att kämpa och ävlas, när vi allihopa ändå skall dö?

Döden gör oss alla lika
skåda här de dödas ben
skilj sen ut bland arm och rika
en förnäm och en gemen

står det på ett benhus på Norbergs kyrkogård i Bergslagen.

I detta avsnitt skall det diskuteras hur döden hanteras i Sverige och flera andra västerländska samhällen. I det påföljande skall "kriget mot det annorlunda" exemplifieras med ett avsnitt om anabaptistgruppen Old Order Amish i USA.

I den civilisationskritiska retoriken påpekas ofta att vi i västerlandet gömt undan döden. Philippe Ariés säger exempelvis:

Döden har dragit sig tillbaka från hemmen till sjukhusen: den tillhör inte längre det välbekanta vardagslivet. Dagens människa har glömt den, eftersom hon inte ser den tillräckligt ofta och på tillräckligt nära håll: den har förvildats, och trots den vetenskapliga apparat som omger den besvärrar den i högre grad sjukhuset, vetenskapens och teknikens område än hemmet, vardagslivets område (1978:232).

Det är förvisso en riktig iakttagelse. Samtidigt går det att konstatera att alla samhällen i alla tider "har problem" med döden och "måste göra något åt den". Det gäller inte bara döden i dess förhållande till livet, utan också dess ständiga underminering av den sociala ordningen. När en gemenskap (exempelvis en familj) förlorar en av sina medlemmar tar det ofta lång tid att bygga upp en ny fungerande gemenskap (om det överhuvudtaget går). Inget samhälle kan därför sluta fred med eller trivialisera döden.

I vårt samhälle, där uppfattningen att tillvarons innersta mening inte är själ utan materia dominerar, ses döden som förintelse. Nedanstående passus ur Reidar Eknerns diktberättelse "Efter flera tusen rad" (1974), där han följer sin åttaåriga dotters döende, är representativ:

Livet är allt du har; om du har fått det till skänks av någon högre makt – ond, god eller likgiltig – eller om du har kommit till världen bara av en nyck – ett slumpartat sammanträffande av ägg och sädescell – det inverkar inte på det faktum att du har fått bara ett enda liv, och att det är det livet du måste leva.

Jämsides därmed lever den kristna (bla) uppfattningen av döden som en passage till

en annan tillvaro kvar. För att vidga perspektivet, i österländska religioner är döden vanligen ett steg i återvändandets process. Hos ytterligare andra – t ex Malinowskis trobriander – är döden ett utbytessystem mellan två riken, de levandes Kiriwina och de dödas Tuma (1948). Hos Baktamanfolket (Barth 1975) ökar dödandet av fiender den egna taroskörden och döden blir på så sätt en källa till liv. Vänder vi oss till den europeiska historien är medeltidens dödsdanser och 1800-talsromantikernas dödsdikt lika mycket försök att desarmera dödens innebörd (dvs utplånandet) som våra svenska samhällens långvårdsavdelningar och enskilda sjukhusrum. I det ena fallet lyfts den fram som något som i själva verket bör hyllas, i det andra göms den undan som något negativt.

Parallellt med "den svårhanterliga döden" löper en om och om igen ställd fråga: måste själva döendet vara så grymt därför att döden är det? Journalisten Berit Hedeby, filosofen Ingemar Hedenius, läkaren Ragnar Toss och andra utmanade under 1970-talet det svenska samhällets rutiner för döendet genom att hävda "rätten till vår död" (också uppbyggt som riksförbund). "Dödshjälpsrörelsen har nu 10 000 medlemmar och de enda som egentligen är emot är en grupp förstockade läkare och kvällstidningarna" sa Ingemar Hedenius i en intervju i Veckojournalen i september 1974. "Det är en kränkning mot människan att tvinga henne till meningslöst lidande" skrev Berit Hedeby i Dagens Nyheter den 7:e juni året dessförinnan. "Den som är trött på sitt liv ska själv få bestämma när hon vill avsluta det", sa Ragnar Toss i en intervju i Expressen den 12:e augusti 1977.

Men Ingemar Hedenius och de andra misstog sig på motståndets styrka. Uppfattningen om en humanare och "rationellare" inställning till döendet var visserligen något som många kunde dela, men utan att ta konsekvenserna av denna uppfattning. Med facit i hand går det att påstå att svenskarna inte ville ha aktiv dödshjälp, själv-mordskliniker o d.

Samtidigt som detta konstateras måste

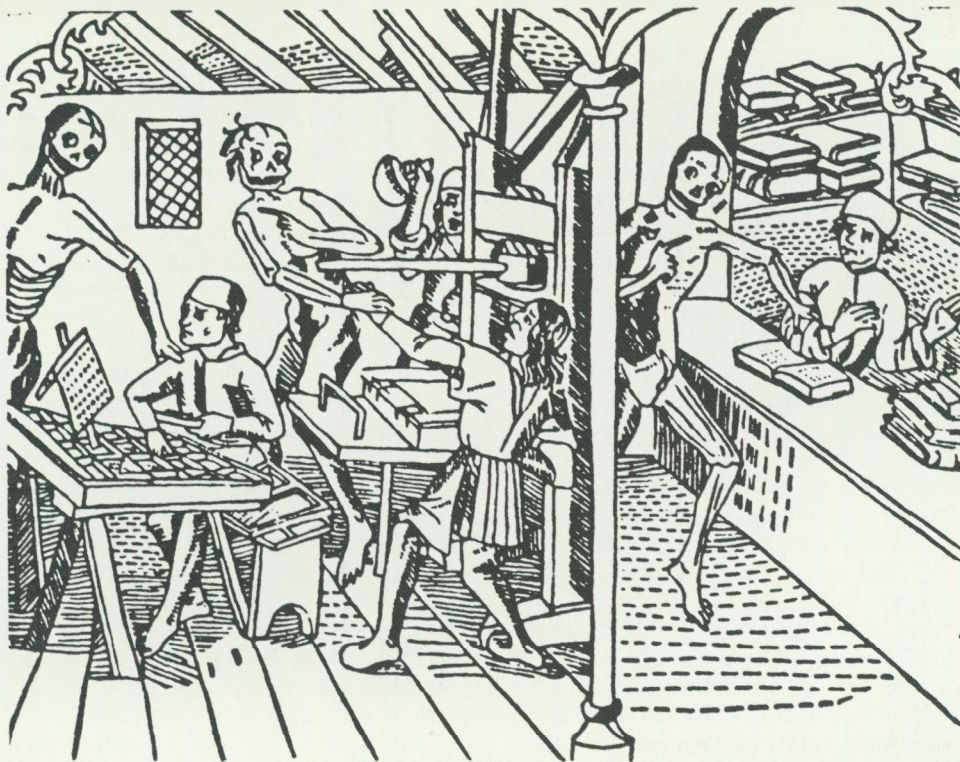
det inses att svenskarna inte därför väljer det utdragna sjukhuslidandet. Snarare kan man säga att vi stoppar huvudet i sanden, därför att vi inte förmår välja mellan olika döenderutiner. Vi "väljer livet" och får det grymma döendet som en konsekvens.

Förhållningssättet ter sig följdriktigt. Så länge uppfattningen att människan kommer ur intet och via döden går in i intet är dominant (för att parafrasera en av Sartres tankar) är det svårt att förstå hur man ska kunna bli "vän med döden". "Dödens obefintlighet" är resultatet av en oantaglig val-situation. Det går inte att förneka det förlängda lidande som en högt utvecklad sjukvårdsteknologi medfört med avseende på döden. Men det går inte heller att välja ett lidelsefritt förhållningssätt. Krasst uttryckt så tar folk inte livet av varandra, så länge döden är liktydigt med utplåning. Först när den klätts i en annan symbolisk dräkt, när den uppfattas som en transformation till en annan tillvaro, blir det möjligt för samhället att sanktionera något annat än förnekelsen.³

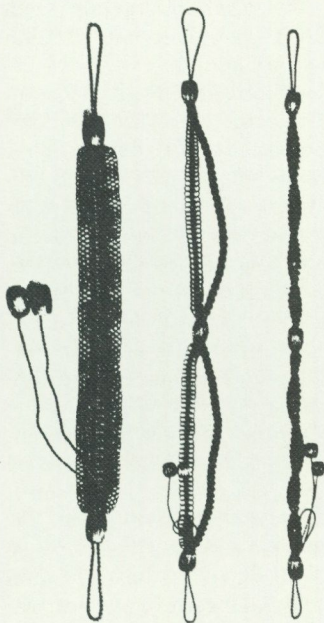
Old Order Amish

Amish-folket, en anabaptistgrupp som finns bla i USA har blivit kända för sina stabila lokalsamhällen och häpnadsväckande förmåga att motstå kulturell påverkan från det amerikanska samhället. Medan den typiske amerikanske jordbrukaren i samma landsdelar har ett högt mekaniserat jordbruk, vilket gör honom och hans familj beroende av externa källor för egen konsumtion har Amish förblivit omechaniserade och relativt självförsörjande. Amish förkastar av religiösa skäl vår "maskincivilisation". Man använder således inte elektricitet och inga andra än vind- och vattendrivna maskiner.

När en liten religiös, etnisk eller annan grupp kommer i kontakt med en större på ett sådant sätt att den känner sin kulturella särart hotad söker den skydda sig. Ytterst få grupper klarar dock att ställa upp gränser som är giltiga inte bara för den första utan för många efterföljande generationer. Old Order Amish, som är den mest

När samhällsförändringar sker via uppfinningar eller sociala omvälvningar, riktas i allmänhet blickarna mot det som tillkom, snarare än det som förlorats. I evolutionistisk anda frågar man sig ibland till och med om det som gick förlorat verkligen hade något värde. Varför gick det i så fall förlorat? Utan att lägga några moraliska perspektiv därpå kan man konstatera att lika väl som samhället tillföres kompetenser, så utarmas det på sådana. Ett exempel är den kärleksfulla skicklighet med vilken de medeltida munkarna förfärdigade sina handskrivna böcker. Det är ingen tillfällighet att en av de äldsta kända framställningarna på en tryckpress ingår i en dödsdans (Lyon 1499). Ett annat exempel är de konstfärdiga hårarbeten som dalkullor, i synnerhet från Våmhus, förfärdigade och sålde under i synnerhet 1800-talets arbetsvandringar. Att det fortfarande finns folk som kan göra hårarbeten innebär inte att denna kompetens i sin sociala utbredning har bevarats.

ortodoxa gruppen bland Amish, har lyckats med detta under flera hundra år. Det blir då intressant att undersöka vari dessa sk gränsbevarande mekanismer består.

Som den mest övergripande kan tendensen till isolering och frivillig segregation betraktas. Denna tar sig uttryck i en strävan efter att förlägga gårdarna i distrikt, som helt behärskas av Amish, vilket gör det möjligt att nedbringa kontakterna med majoritetssamhället till ett minimum. Amish försöker att i så hög utsträckning som möjligt vara självförsörjande och i de fall de inte är det, ge kontant ersättning för de varor och tjänster som erhålles från majoritetssamhället. Likaledes föredrar man att få kontant ersättning för varor man säljer. Tjänster säljer man däremot ogärna, vilket inte hindrar att man är villiga att utan ersättning hjälpa en granne i trångmål, även när han inte tillhör sekten.

Eftersom Amish-folket inte är klasskikat, har det inte någon specialistgrupp som sysslar med att ge sektens livsstil dess form. Försvaret av det egna samhället är något som varje vuxen Amish har ansvar för. Bristen på ledare kompenseras med en mycket stark social kontroll, vilken blir särdeles effektiv när konkurrensen från majoritetssamhället nedbringas till ett minimum. Här spelar avsaknaden av radio, TV och telefon en viktig roll. Även avsaknaden av moderna transportmedel kan sägas ha en skyddsfunktion. Har man enbart tillgång till häst och vagn är det inte så enkelt att skapa bestående kontakter med företrädare för värdkulturen, i varje fall inte om de bor på något avstånd. Tillgången till ett eget språk har likaledes en viktig funktion när det gäller att skapa gruppidentitet. Amish talar sins emellan en ålderdomlig tysk dialekt. De lever i en etnisk enklav och endogami, dvs giftermål inom den egna gruppen är förhärskande. Viktigt är också att man inte hävdar den egna livsstilens överlägsenhet vid kontakter med företrädare för majoritetssamhället. Eftersom man inte bedriver någon mission är ett sådant hävdande ändamålslost. Den som avslöjar mer om den egna livsstilen än vad som är

behövligt för att bemästra den aktuella situationen riskerar att dras in i ett resone-mang där det blir svårt att försvara de egna värderingarna. Sammanfattar man de gränsbevarande mekanismerna för Old Order Amish blir det sålunda.

1. Frivillig isolering och segregation.
2. Mönster för inbördes hjälp, som manipuleras i avsikt att skydda de lokala aspekterna på den egna kulturen. Detta gäller i synnerhet vid inköp av nya gårdar.
3. Stark social kontroll.
4. Endogami.
5. Innehav av ett särskilt språk.
6. Selektiva kontakter med företrädare för majoritetssamhället, dvs den roll som visas upp bestäms av syftet med kontakten.

Utrymmet medger här inte en fördjupad diskussion av hur Amish-folket skyddar sitt eget samhälle. Nog är att påpeka att de dessutom måste se till att ha kontroll över barnens uppföstran och utbildning. Uppfostran man inte sina barn till solidariska medlemmar, så kommer det inte att finnas några Amish i framtiden.

För att inte bilden skall bli alltför idyllisk, ska det kanske tilläggas att det moderna amerikanska samhället ständigt erbjuder Amish nya svårigheter att tampas med. Det rör inte bara stora frågor som skolgång och militärtjänst utan också små. Exempelvis införde man i en amerikansk stat i slutet av 1960-talet en lag på att alla långsamma fordon skulle ha en rödgul varningstriangel baktill. Eftersom Amish använder häst och vagn måste de montera på dessa varningstrianglar. Men Amish avskyr alla utmanande symboler och vägrade använda tecknet, som de uppfattade som en djävulens symbol. Åtminstone tre familjer flyttade från staten innan man gjorde undantag för Amish.

Amish-folkets situation visar vilka omfattande åtgärder som krävs av en avvikande minoritet inom en majoritets domäner, för att denna skall förmå bevara sig över många generationsskiften. Huvuddragen i

detta förhållningssätt är också giltiga i Sverige.

När det gäller majoritetens förmåga att skydda sig gentemot minoriteters inflytande sker detta via fördomar och diskriminering, vilket här inte särskilt skall behandlas. Intresset skall istället riktas mot ett majoritetssamhälles svårigheter att skydda sig gentemot inflytande från ett annat samhällssystem.

Blir vi amerikaner?

Varför ska jag vara svenskfödd och inte en lycklig amerikan
Bara ha turbo, Rolex, sportbåt och villa med altan
Då andra har slott och eget plan

sjunger Magnus Uggle på LP:n "Välkommen till folkhemmet".

Vissa samhällen sänder ut starka budskap och kan som sådana liknas vid väldiga radiosändare. Andra kulturer är mer eller mindre mottagliga. Amish-folket har inte bara ställt in sin mottagare på en helt annan frekvens än den som den amerikanska kulturen sänder på utan det skyddar sig dessutom med en effektiv störningssändare (om man nu kan använda denna liknelse för en folkgrupp som tar avstånd från radioapparater).

Liknelsen med en radiosändare blir extra attraktiv när man diskuterar hur ett samhälle kan påverka ett annat som befinner sig på andra sidan av jordklotet. Man kan exempelvis undra över om inte det svenska samhället är mer mottagligt för amerikansk påverkan än vad Amish är. Med lite god vilja kan man också med samma grundidé förstå hur ett sedan länge försvunnet samhälle via sina kvarlevor kan utöva ett avsevärt inflytande. Se till exempel hur klassicismen och antika ideal gång på gång revitaliserats i Västerlandets historia.

För att hålla sig till Amerika, ett exempel: 1970–71 arrangerades en konstutställning kallad "Svenskt Alternativ". Den var uppbackad av etablerade institutioner inom konstlivet och ägde rum dels på Moderna museet i Stockholm, dels på Musée d'Art

Moderne de la Ville de Paris. I utställningen deltog åtta kända svenska konstnärer, samtliga i trettioårsåldern.⁴ Ingen bland dem rörde sig med ett formspråk som kunde uppfattas som specifikt svenskt. Deras konstverk kunde lika gärna ha målats i något annat europeiskt land, eller i Nordamerika. Två av dem använde ett elaborerat amerikanskt symbolspråk, nämligen Lars Hillersberg med sitt häcklande av i synnerhet den amerikanska imperialismen och John-e Franzén med sin fascination av den amerikanska bil-, motorcykel- och våldskulturen. Franzén äger i detta sammanhang sitt särskilda intresse, därför att det verkligen är "drömmen om Amerika" som slår emot oss i hans bilder, en starkt symboliskt laddad 1960-talskultur, exponerad lika gärna via Franzéns bilder som via Peter Fondas gestaltning av "Captain America" i kultfilmen "Easy Rider".

Visade konstutställningen verkligen upp ett svenskt alternativ? Var det inte snarare ett Sverige som inifrån höll på att förvandlas till en amerikansk satellitstat – med konstnärer som föregångare och vägröjare? Hur skall man uppfatta ett land som sorterar in konstnärer som producerar amerikanska bilder i en konstutställning med namnet "Svenskt Alternativ"? Och vad ska man tro om John-e Franzéns egen kommentar i utställningskatalogen?

Jag hittar inte på bilder, dom tvingar sig på mig, därför att jag är sådan, därför att jag ser saker som andra inte ser, därför att jag i första hand är MÅLARE! Därför att jag är en Hell's Angel lika mycket som en bonde i Uppland. Därför att jag hör hemma lika bra i Sverige som i U.S.A. . . .

Bästa hälsningar

John-e (Lonely Wolf) Franzén

Sverige kan uppfattas som det mest amerikaniserade landet i Europa. Oavsett om detta är sant eller om man kan finna något land med ännu större mottaglighet för amerikanska värderingar, så är den nordamerikanska kulturens genomslagskraft hos svenskarna slående. Frågan är exempelvis om det finns några svenska städer som lika ofta presenteras i TVs underhållningspro-

gram som New York, Los Angeles och Dallas. Andra frågor: säljer svensk populärmusik lika bra som amerikansk, vad skall det vara för varumärke på jeansen etc?

På denna typ av inflytande är många benägna att i första hand anlägga ett moraliskt perspektiv. Diskuterar man sårbarhet med avseende på sådana här frågor blir de flesta pessimistiska. Det är onekligen både svårt och politiskt betänkligt att bygga upp ett försvar mot sådant som många bland samhällets invånare eftersträvar i både ord och handling.

Ett förändrat eller inlånat formspråk fungerar inte i sig identitetsförsvagande. De symboler vi hyllar behöver inte vara – exempelvis – svenska, för att fungera stärkande på den svenska identiteten. Sport på elitnivå utgör här ett synnerligen pedagogiskt exempel. Ishockey är ingen svensk uppfinning eller särskilt förknippat med Sverige, lika lite som slalom eller tennis. Ändå fungerar sportens idoler nationalistiskt såväl integrerande som stärkande. När Sverige har slagit Sovjetunionen i ishockey (när hände det senast?), nationalsången spelas och flaggan hissas i sporthallen, så är det säkert en och annan svensk framför sin tv, som höjer ölburken i en tyst salut. Och när Gunde Svan kör något betydelsefullt lopp, vare sig det är i Sverige, Norge eller Italien, så ligger jobbet nere på åtskilliga arbetsplatser, så att svenskarna kan följa reportagen i tv och radio. Det är inte aktuellt med någon rädsla för att det svenska samhället skall förlora sin egenart när det gäller sport.

Det är till och med så, att en alltför hög rigiditet rörande kulturella former kan vara hotande för samhället. När det gäller Amish', så utgör avståndstagandet till majoritetssamhället en av flera nödvändiga gränsbevarande mekanismer. Men exemplet är endast giltigt i sitt eget sammanhang. Jämför man med zigenare, som i Sverige och andra länder är anmärkningsvärt kompetenta när det gäller att försvara sig mot inflytande från majoritetssamhället, blir bilden en annan. I Sverige trodde många att "det var slut med zigenarna" när de i

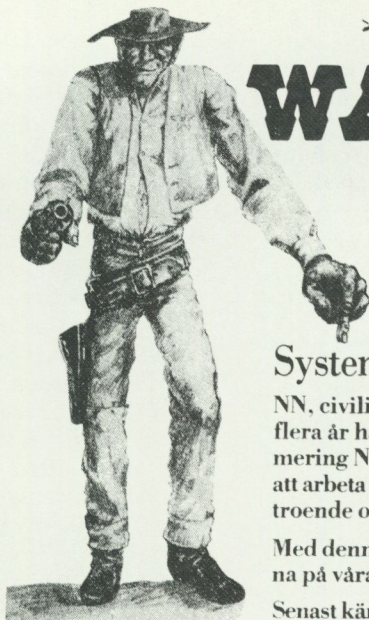
slutet av 1950-talet på allvar började flytta in i vanliga bostadslägenheter, klä sig mindre avvikande (i varje fall männen), åka bil istället för häst och vagn etc. Snart skulle de vara som "alla andra". Detta var ett felslut av det slag som man gör när man koncentrerar oss på olika formspråk och lyfter dem ur sin egen kontext. Det visade sig snart att det zigeniska samhället inte alls var "sårat" genom detta inflytande från svensk och västerländsk kultur.

Frågan är istället vad som ligger i ett kulturellt fokus, vad som är *identitetsgivande*. För zigenarnas del kan man till och med vända på resonemanget och hävda att om zigenarna – trots att möjligheter till materiella förbättringar fanns – fortsatt att leva ett traditionellt zigenarliv, så hade det varit svårt för dem att upprätta den zigeniska identiteten, dvs känslan av att vara utvalda och mer kompetenta än svenskarna i att skapa "det goda livet" för zigenarsamhällets medlemmar. Det är troligt att om zigenarna valt att *inte* anamma de prestigeymbolier som är giltiga också bland svenskarna, hade de varit *mer* sårbara. För att tala klarspråk, det hade blivit en knepig uppgift att övertyga uppväxande generationer om det fördelaktiga i att vara zigenare framför att vara svensk.

Svaret på underrubrikens fråga, om vi blir amerikaner, är därför nej. Ett amerikanskt formspråk behöver inte fungera identitetsförsvagande. Samtidigt som detta konstateras måste man dock svara att visst utgör de samhällen som sänder ut starka och effektiva kulturella budskap ett verkligt hot, om än på ett annat sätt än vad som lyser i ögonen.

Det främsta hotet är av ekonomisk art. Om det exempelvis endast är amerikanska jeans som duger, så innebär det att svenskt kapital förs över till USA. Och pengar är – som bekant – makt. Den symboliska makten dirigerar emellertid inte enbart penningflödet på ett mekaniskt sätt utan ger också "de rätta produkterna" ett försprång på så sätt att de vid varje förändring – om vi fortsätter med jeansexemplet, varje modeförändring – definierar vad som är original-

Det amerikanska samhället sänder ut starka "budskap", vilka tar form av begär och attraktioner i våra medvetanden. Den amerikanska western-myten exempelvis, har en helt annan slagkraft än ett svenskt lantarbetarperspektiv. "Big Ben" är en småländnings dröm om att för-eviga sig själv som cowboy i form av en 120 m hög staty. Eller en platsannons som drar till sig uppmärksamheten om den anspelar på cowboy-idealet. Sedan spelar det föga roll att en civilingenjör som såg ut som på bilden knappast ens skulle komma ifråga för en anställningsintervju.

WANTED

Systembyggare

NN, civilingenjör, är misstänkt för att under flera år hållit på med applikationsprogrammering NN är känd för sitt entusiastiska sätt att arbeta i små projektgrupper. NN inger förtroende och har lätt för att lyssna.

Med denna meritlista kommer NN att få känna på våra skräddarsydda specialsystem.

Senast kända vistelseort: efter examen har NN varit synlig några år på ett dataföretag.

Närmare upplysningar som kan leda till gripandet av NN kan lämnas till närmaste personalmyndighet på Teleplan. Uppgifter av teknisk natur besvaras av Lars Marmsäter eller Bo Gustafsson.

produkter. Andra "symbolproducenter" måste därvid förhålla sig till originalen genom att antingen utmana eller kopiera dem, vilket båda innebär att "slå ur underläge". Att ignorera marknadsledarna är sällan en konkurrenskraftig väg.

Ett annat hot är formspråkets *internationalisering*, som ger samhällets invånare allt större möjligheter att välja att bosätta sig någon annanstans. Sårbarheten blir större i den meningen att solidariteten ter sig allt mindre angelägen. Björn Borg och Ingemar Stenmark kan exempelvis välja att bosätta sig i Monaco, utan att detta nödvändigtvis behöver medföra att de blir rotlösa i tillvaron (för att inte hämta exemplen från den svenska finansvärlden). Sverige och Monaco (eller Stockholm och London) erbjuder tämligen kommensurabla värden för svenskar som har framgång i livet. Ser man situationen genom en Amish-medlems

ögon, framstår kulturerna inte på samma sätt som jämförbara.

Samhällen är således sårbara inte bara via sina symboliska strukturer utan också via betydelsefulla medlemmars avhopp. Men det finns även andra som "hoppar av", vilket ska diskuteras i nästa avsnitt.

Tillbaka till naturen

Varje samhälle såväl producerar som innefattar motkulturer, "drop outs" och medvetna avhoppare. Det är inte självklart att detta fungerar försvagande, dvs som representativa förebilder. Tvärtom kan alternativen genom att vara extremt utformade för majoriteten bland samhällsmedlemmarna verka bekräftande på att de "valt rätt" livsstil.

Ett omdebatterat fenomen under i synnerhet 1970-talet var den sk Gröna Vågen. Begreppen myntades i veckotidningen Land år 1971 och avsåg stadsmäniskor som flyttat till landet. Drivkrafterna inom Gröna Vågen var i huvudsak två. För det första ett förindustriellt gemenskapsideal, ungefär av samma slag som det Old Order Amish upprätthåller. Det gäller att leva i god kontakt med varandra och – givetvis – nära naturen. Läs t ex följande beskrivning i en antropologisk uppsats:

Vi har alltid varit intresserade av giftfri odling och vi har studerat lite av både biodynamisk och naturenlig odling. Men till sist fastnade vi för den organisk-biologiska odlingen. Jag tycker att man borde satsa mer på att utveckla metoder för att avlasta bonden. Men absolut inte mot idealen! Jag är t ex emot traktorer i jordbruket. Vi använder häst istället och det går bra. Eftersom vi inte har så många getter handmjölkar vi dom, bl a för att det är enklare än att hålla på med alla maskiner.

(Wessling 1983:32.)

Det andra ideologiska spåret är av det slag som H D Thoreau propagerade för i "Skogsliv vid Walden", en slags frivillig enkelhet, där det – åtminstone i Thoreaus tankevärld – handlar om att "en generation överger en annans livsfilosofi som ett strandat fartyg". Samhället med alla sina ärvda krav och plikter framställs som i det närmaste olev-

bart. Det är en listig attack från Thoreau därför att samhällen är som allra sårbarast via sina generationsskiften. Många har upplevt att deras uppväxande barn inte alls i den utsträckning de skulle önska, bygger vidare på de livserfarenheter föräldrarna samlat, att det inte går att lägga sig som en brygga mellan sin egen barndom och barnens framtid. Barnen måste själva upprepa många av de "misstag" man själv gjort i sitt liv. Och ändå, samtidigt som barnen med sitt "ska-självperspektiv" förkastar föräldrarnas livserfarenheter, så släpar de med sig det förflutnas materiella "bråte". Thoreau skriver, i det han tar avspark främst mot farmarlivet i Amerika under 1800-talets förra hälft:

Jag ser unga män, mina grannar, vilkas olycka består i att de har ärvt egendomar, hus, boskap och husgeråd; ty dessa äro ting, som det är enklare att komma i besittning av än att bli kvitt igen. Det hade varit bättre för dessa människor att födas på öppna fältet och ammas av en varghona; då hade de med oförvillad blick kunnat utstaka sin egen väg. Vem danade dem till torvans slavar? Varför måste de idissla sextio tunnland, när en människa endast är tvingad att gräva en handfull jord? Vem befäller dem att börja gräva sina gravar så snart de äro födda? Nu få de försöka leva ett mänskligt liv, stretande under tyngden av alla dessa döda ting, så gott det går. Hur mången stackars odödlig själ har jag inte mött, som varit nästan krossad och tillplattad under sin börda, där han kravlat fram längs livets väg och skjutit framför sig en ladugård med sjuttio fots långsidor och aldrig rensade augiasstall samt hundra vidhängande tunnland jord – åker, vall, betesmark och skogslott. De egendomslösa, som inte tyngas och snärjas av all denna onyttiga ärvda bråte, finner det vara arbete nog att uppodla och kultivera några få kubikfot kött och blod (1982:56).

I "gröna vågarnas" och Thoreaus perspektiv framstår valet som såväl evigt som moraliskt, ett val mellan det genuina och det förfuskade, mellan det goda och det onda. För etnologer ter det sig emellertid annorlunda. I detta fall konkurrerar åtminstone tre tankegestalter med varandra: stadsbornas, gröna vågarnas och landsbygdsbornas. Eftersom det i första hand är den ideologis-

ka kampen mellan stadsbor i stan och stadsbor som hoppar av, som intresset fokuserats på, kan det vara intressant att se hur "gröna vågare" ter sig i den tredje partens perspektiv. I en uppsats av Asta Engström-Ohlsson och Britt-Elise Ohlsson – båda såväl jämtlänningar som etnologistuderande – om några stadsbor som flyttade till vad de trodde var ett övergivet torp nära norska gränsen i Jämtland (Höberg), visas att det inte precis var en vild obygd de kom till. De hamnade på renbetesland och den ladugård, där de stallat in sina kreatur, var utarrenderad till en fiskeklubb i Östersund. Redan dagen efter inflyttningen var myndigheterna på plats för att avhysa ockupanterna. Det var dock en komplicerad uppgift. Ännu tre år senare bodde den ockuperande familjen kvar.

För höbergsborna var livet i fjällvärlden ett "överlevnadsexperiment". För de jämtlänningar som var berörda framstod det emellertid knappast så. Det var tydligt att det moderna industrisamhället via olika bidragssystem inte bara stod som garant för att folk inte svalt ihjäl i sådana här "överlevnadsexperiment" utan till och med som en ekonomisk förutsättning för dem. Dessutom, jämtarna var ganska främmande inför det som av höbergsborna presenterades som "livet på landet". Fram tonade för dem en bild av blåögd romantik med ett starkt behov av att vrida klockans visare tillbaka till ett läge de aldrig någonsin befunnit sig i:

När man pratar med dessa människor, som säger sig vilja leva i balans med naturen, förefaller resonemanget så riktigt och deras engagemang så djupt och äkta. De har alltid tid, de vill förklara och undervisa på ett mildt men övertygande sätt. De är artiga och vältaliga, gästfria och vänliga. De är omgivna av husdjur, som inte visar någon aggressivitet. Barnen är blyga och skiljer sig markant från storsamhällets bortskämda och fordrande gaphalsar, av vilka en del knappt går att hysa i möblerade rum. När det gäller tex trädgårdsodling kan resurserna till fullo utnyttjas. Man får det att växa och man tillvaratar och lagrar skörden utan att använda vare sig frybox eller konserveringsapparat. Detta är värdefulla kunskaper för ett liv utan storsamhällets moder-

niteter. Men när en utomstående – dock med anknytning till bygden – granskar deras gärningar, kan det inte hjälpas att vissa saker förefaller häpnadsväckande.

Det är angelägnare att vara inne och baka havrekakor än att delta i slätterarbetet en juldag när solen skiner. Man går ner på byn och tvättar i maskin hellre än att skaffa en vattenvärmare för en billig penning och ställa vid brunnen eller bäcken. Man låter kreaturen beta av – och trampa ner – en del av vinterfodret före och under slätten. Vinterfodret blir då det som ratats och blivit över. Man inhandlar inte ett kärl för messmörskokning utan ger killingarna vasslan, trots att det är messmör och mesost som är hårdvaluta här uppe och kärlet skulle vara betalt inom ett par veckor. Man ger getterna lite kraftfoder för att låsa fast dem vid foderbordet under mjölkningen, när man kunde ha tagit sig en sväng förbi en dunge med björksly och brutit ett fång grönskande björkkvistar i stället (Engström-Ohlsson & Ohlsson 1983:111).

Livsformerna blandar sig i välfärdssamhällets breda famntag. Där är de stadda i ständigt förändring och det enda man med säkerhet kan säga är att det förflutna aldrig upprepar sig. Likaväl som man talar om gröna vågare som hoppar av urbaniseringsprocessen kan man tala om landsbygdens urbanisering – inte bara i form av förtätd bebyggelse, utan också i den meningen att stadens livsperspektiv breder ut sig också bland landsbygdsborna.

Förhoppningar inför framtiden

Medan gröna vågen närmast är en antirörelse: "samla ihop dina närmaste och flytta till landet för att leva så enkelt som möjligt", så är utopierna utmejslade alternativ.

Som sådana har de två funktioner. Dels målar de upp lösningar: "det framtida samhället", dels pekar de – ofta indirekt – ut vad som är galet i "det pågående" samhället och förser på så sätt revolutionära rörelser med kraft. Samtidigt som detta konstateras bör det dock tilläggas att inte alla revolutioner är vägledda av ideologier. Historiens olika bonderevolutioner tex syftar i första hand till att "befria" bönderna från herrarnas alltför tunga pålagor, utan att hämta kraft från framtida idealbilder.

Utopin framför andra i vår tid är naturligtvis marxismen. Om man talar om utopier går det därför inte att helt förbigå Marx, även om lusten därtill är stor – inte på grund av politisk kontroversialitet, utan på grund av att redan så oerhört mycket är sagt av såväl Marx som hans uttolkare, att det mesta känns genomtröskat.

Det utopiska i marxismen ligger inte i det samhälle som utmålas, eller snarare, det är inte där som utopin har sin sprängkraft, utan i att den anvisar en väg, en process, som sägs leda fram till "det goda samhället", en process där kapitalismen likt varje annat stadium har sin ödesbestämda uppgång, sin storhet och sitt fall.

Många faktorer tog kål på Marx utopi. Medelklassens storleksökning, de små industriernas oväntade livskraft, nationalismens tillväxt som bromsade den internationella kapitalismen; och de diktaturer som i namn av kommunism och socialism inte framstår som så särskilt lockande förebilder.

Utopier är vanligen "monoetiska", de utgår från att det finns *en* etik som är giltig för alla människor. Ett helt annat synsätt är giltigt i det nutida Sverige, med referens till invandrare av olika slag, nämligen kulturrelativismen, som säger att var och en må bli salig på sin fason. Människor har rätt att vara olika, inte bara som individer, utan också som grupper och samhället bör vara så flexibelt att det medger olikheterna utan att skadas. Det som bör eftersträvas är inte likhet utan "samlevnadsfrid".

Kulturrelativismen framstår som en ideologi grundad i första hand på 1900-talets antropologiska och etnologiska forskning. Det kan därför ha sitt intresse att konstatera att åtminstone en av de klassiska utopisterna propagerade för olikheter, nämligen Victor Considerant (1808–1893), som övertog arvet efter François Fourier. Så här skriver denne utopist, trots att han som socialist borde haft anledning att betona likheten mellan människorna:

Raserna är inte lika, människorna är inte lika, barnet är inte likt den fullvuxne mannen, inte

mannen åldringen: olikheten existerar i raserna, i karaktärerna, i anlagen, i passionerna, mellan könen, mellan åldrarna; och filosoferna kan roa sig med att förgäves predika likhet under tiotusen år, de skall ändå inte kunna göra någonting åt den. Se nu här först varför doktrinerna om likheterna är absurda – emedan olikheten härrör från naturen och att de naturliga olikheterna spetsar till de sociala olikheterna (efter Olsson 1956:216).

Någon större slagkraft fick dock aldrig Considerants budskap. Likhetsideologin fick allt större utbredning, inte bara via marxismen, utan också via den framväxande samhällsvetenskapens olika behovsläror och samhällsbyggandets och estetiskens funktionalistiska exercis. Considerants idéer föll i glömska och han dog i fattigdom.

För att hålla sig till nutiden, så finns vid sidan av "flyktutopier" som gröna vägen starka förhoppningar knutna till den elektroniska tidsåldern. Ännu är inte det begrepp myntat som ska stå som beteckning för denna "postindustriella" era, men så mycket är klart att vi är i färd med att byta grundmetafor för människan. Under hela industrialismen har människan jämförts med maskinen (en helhet som består av summan av sina delar). Det är detta perspektiv som exempelvis möjliggjort läkarvetenskapens (och inte minst dess reservdelsteknologis) oerhörda framsteg. Också samhället har – givetvis – uppfattats som en maskin. Institutionerna är maskinens kugghjul, människorna samhällets kuggar etc.

Nu håller denna metafor på att bytas ut, med datorernas insteg. Men det handlar inte om datorn som maskin, utan datorn som intelligens. Den metaforiska processen blir därvid mer komplicerad, eftersom ju intelligens ansetts utgöra beteckningen på en specifikt mänsklig egenskap. Datorerna jämföres med människan (se tex uttrycket Artificiell Intelligens), varefter det blir möjligt att jämföra människan (och för övrigt också samhället) med datorn. "Människan som maskin" håller med datorernas hjalp på att trängas undan av metaforen "Människan som medvetande".⁵ Det är ingen till-

fällighet att ett begrepp som kommunikationssamhället fått gehör. Gemensamt för datorer och människor, till skillnad från maskiner och människor, är att de kan kommunicera.⁶

Parallellt med förhoppningarna om att tekniken ska kunna erbjuda människorna en bättre värld finns "dystopierna", visionerna av att människan tappar kontrollen över tekniken och att framtidens samhälle är liktydigt med ett samhälle där människors möjligheter att plåga och förintavandra (och sig själva) är oerhört mycket större än i dag.⁷ Via film, litteratur och andra konstformer förmedlar vi om och om igen samma budskap till varandra, att framför oss finns inte Eden utan Helvetet. Vad som gör dessa dystra framtidsvisioner möjliga är givetvis insikten om att människan nu är teknologiskt kapabel till att ut-

rota allt liv på jorden. "Bomben" och "Förintelsen" är ständigt närvarande i våra medvetanden, ibland till och med förevisade som mänsklighetens realistiska framtidsvision.

I vilken utsträckning de "sårar samhället" är svårt att avgöra. De flesta bland oss håller föreställningen om undergången utanför vardagstillvaron, på samma sätt som vi gör med döden. Att den på något sätt är kopplad till en intensifierad känsla av "här och nu" och till och med av "efter oss syndafloden" är dock svårt att helt tillbakavisa.

Under kulturens yta

Utopier, tankegestalter, föreställningar... Även om vi inte kan "sortera" på så sätt att vi lägger föreställningarna om verkligheten i en högh och den reella verkligheten i en

Faran är inte entydigt farlig. Den ger mening och värde åt det pågående. Nietzsche har en pricksäker formulering: "Jag är inte längre betjänt av en insikt som inte är förbunden med fara!". Bilden "Vargarne" är hämtad ur "Album för skön konst, ett urval stålgravyrer efter taflor af till större delen nyare konstnärer", Bonniers 1857.

annan, så utgör samhället en realitet, en av föreställningar och villkor sammanvävd sådan. Hittills har olika hot gentemot samhället diskuterats. I samband därmed kan man försöka gå ett steg längre och fråga: vad är ett samhälle, som inte bara är sårbart utan också sårat? Vad finns "under" samhällets och människans "kultiverade" yta? Är vi djur, eller kanske vildar (ädla eller inte)?

Den amerikanske antropologen Colin Turnbull publicerade i början av 1970-talet en sedermera omdebatterad skildring av bergsfolket Ik i Östafrika. Det är ett jägarfolk som under mindre än tre generationer på grund av extremt hårda villkor – i första hand brist på mat – reducerat det sociala ansvaret mellan individerna till ett minimum, för att inte säga till obefintlighet. Tänkvärt är att Ik gjort sig av med familjebanden före själva samhället; de ser sig själva som boende i ett samhälle samtidigt som förpliktelserna mellan släktingar, mellan man och hustru, respektive föräldrar och barn när de senare är några år gamla, i kampen för överlevandet i stort sett har upphört. Vänskapsförpliktelser lär man sig snart är ett skämt, eller också går man under. Det går också att formulera det som en slags moral: en bra människa är en människa som har mat i magen. Det finns "godhet" i att *vara*, men inte i att *göra*, i varje fall inte i att göra gott gentemot andra. I slutet av sin skildring konstaterar Turnbull:

Om vi antar, som det finns flera tecken på, att Ik-folket inte alltid varit som det är, och att det en gång i full skala förfogade över de värden som vi alla brukar uppfatta som grundläggande för mänskligheten, omistliga för både överlevande och mental hälsa, så är vad Ik berättar för oss att dessa kvaliteter inte alls är medfödda för mänskligheten, att de inte är en nödvändig del av den mänskliga naturen. Dessa värden, vilka vi skattar så högt och vilka somliga bland oss menar visar vår oändliga överlägsenhet över andra former av animaliskt liv är möjligen grundläggande för det mänskliga samhället, men inte för mänskligheten, och det innebär att Ik klart visar att samhället självt inte är en nödvändig förutsättning för människans överlevnad, att människan inte är det sociala djur som hon alltid gärna tänkt

på sig själv som, och att hon är helt kapabel att bygga upp kontakter för överlevnadsändamål utan att vara social. Ik-folket har framgångsrikt övergivit oanvändbara tillbehör, varmed jag avser sådana grundläggande kvaliteter som familj, kooperativ solidaritet, trosföreställningar, kärlek, hopp etc, av den fullgoda anledningen att i deras situation utgjorde dessa hinder för överlevnaden (1972:289).

Turnbull själv drar kanske lite väl tunga slutsatser utifrån sitt fältarbete hos ett extremt utsatt folk. Dessutom beskriver han ju dem som döende. Det hindrar dock inte att tänkvärda paralleller kan dras med vårt eget samhälle, i synnerhet med avseende på individualismens frammarsch.⁸

Det tämjda våldet

Hoten mot samhället kan komma från våra egna framtidsvisioner, vare sig dessa är positiva utopier eller skräckvisioner. De kan komma från naturen, antingen det nu handlar om jordbävningar eller om att den inte erbjuder tillräckligt med föda, som hos bergsfolket Ik. Hoten kan också komma från samhällets medlemmar, vare sig det nu hänger samman med sedeslöst leverne (Sodom och Gomorra) eller deras talang i att uppfinna bomber och andra förintelseutensilier. Men hotet kan också hanteras på andra abstraktionsnivåer.

I boken "Violence and the sacred" (1977) hävdar den franske litteraturforskaren René Girard att den viktigaste samhällliga uppgiften är att kontrollera våldet. Våld föder våld i all oändlighet, menar han, och att stoppa våldet genom att reda ut dess orsaker är att ge sig på jakt in i historiens oändlighet. I synnerhet intresserar sig Girard för frågan hur våldet som samhällshot kan stoppas med hjälp av offer av människor och djur. Rituellt offrande är dock bara ett av många sätt att hindra våldet från att komma loss. Terrorbalans och pacifism kan ses som andra sätt att förhindra våldet. Med Girards perspektiv är de fullt jämförbara med det rituella offrandet. Framför allt fungerar dock rättssystemet som "våldstämjare" Girard skriver:

Hämnden är en ond cirkel vars effekter för primitiva samhällens del endast kan anas. För oss har cirkeln brutits. För denna lycka kan vi framför allt tacka en av våra sociala institutioner: rätts-systemet, vilket avväjrer risken för hämnd. Systemet undertrycker inte hämnden; snarare är det så att det begränsar den till en enkasta vederläggning, utförd av en suverän auktoritet som är specialiserad i denna funktion. Rättvisans beslut presenteras alltid som sista ordet i hämndfrågan (1977:15).

För envar som iakttagit hur det ofta går till när två svenska bilförare råkar ut för en lindrigare sammanstötning med varandra, har Girards tankegång en stark attraktionskraft. Det är fullt möjligt att bilförarna rusar ur sina demolerade fordon med anteckningsblock i nypan, inspekterar skadorna, skriver upp varandras bilnummer och avslutar det hela utan att ens höja rösten. Detta är endast rimligt om man vet att krocken är något som försäkringsbolagen klarar upp bilistbråk förutan. Varför bråka när det inte behövs, ja till och med kan vara av ondo?

Ett helt annat sätt att hindra våldet som samhällsdestruktiv kraft diskuteras av antropologen Sherry Ortner i en forskningsrapport om sherpas, en tibetansk folkgrupp i Nepal.

Vid en första anblick verkar sherpas relativt frimodiga och problemfria men tränger man djupare så finner man att de har kroniska svårigheter att hantera ilska och dåliga stämningar. Ofta förklarar sherpas att de mår dåligt eller är arga med förgiftningar eller andra oberoende faktorer, snarare än som förorsakade av andra människor. Grundtanken är: "om jag mår dåligt måste jag ha gjort något fel". Denna åsikt kompletteras emellertid med åsikten "om min granne mår dåligt så måste jag ha gjort något fel". Det finns alltså en förvirring rörande källorna till vrede. Orsaken till denna förvirring kan ligga i det sociala systemets inneboende motsägelser och orättvisor, men det är inte det som Ortner intresserar sig för. Hon vill istället fästa uppmärksamheten på hur problemet med att hantera vrede *stannar kvar* i kulturen.

Det finns därvid ett religiöst grundat förbud mot våld. Att döda, slåss, hårda ord och till och med arga tankar anses allt mycket syndigt och minskar chanserna för en god återfödelse och frälsning. När det gäller dödande, så förekommer det inte, men slagsmål, hårda ord etc är vanligt. Det finns alltså inget kulturellt legitimerat sätt att visa vrede, trots att det förekommer hela tiden. En upprörd sherpa kan inte utmana till duell eller mobilisera sin släkt för en vendetta, organisera en krigsexpedition, ställa till med en häxprocess eller göra av med vreden på något annat sätt. Därför, när vrede visas inom kulturen så får den ofta formen av ett utbrott. I synnerhet när folk har druckit öl förlorar de kontrollen över sig själva, överfaller någon och släpas iväg av släktingar och vänner.

Resultat av denna inställning är, när det gäller socialt hotande situationer, en slags handlingsförlamning. Alla har en känsla av att ingenting kan göras – en ganska realistisk känsla med tanke på hur systemet fungerar.

För att förstå varför människor upprätthåller kulturella regler som inte kan tampas med det sociala skeendet, vänder sig Ortner till den rituella strukturen inom religionen. Sherpas, liksom andra nepaleser, har en stor religiös överbyggnad som genomsyrar det vardagliga livet. Ortners ambition är emellertid inte att redogöra för hur denna vänder bort intresset från de sociala problemen, enligt tanken "religionen är ett opium för folket". Hennes intresse är istället att visa hur de sociala inkonsistenserna speglas i riterna *och löses där*.

Att här referera hur Ortner tolkar riter skulle föra för långt. Nog är att konstatera att hennes slutsatser ofta går på tvärs mot sherpas egna uppfattningar och motiveringar samt att de *måste* göra det. Om inkonsistenserna vore åtkomliga för sherpas själva, så skulle de inte behöva de symboliska bearbetningarna utan själva spåra den rätta källan till sina sociala svårigheter och åtgärda dem.

Den sårbara individen

Det perspektiv som tillämpats i denna inledande uppsats skulle kunna kallas för kulturanalytiskt. Gemensamt för den tämligen amorfa samling metodologiska grepp som döljer sig under denna beteckning är ambitionen att hitta nya perspektiv på mänsklig samlevnad, ofta genom att vända hävdvunna resonemang bakfram. I enlighet därmed är det rimligt att avslutningsvis formulera om den vägledande frågan till: hur sårar samhället sina medlemmar? Vad händer med människorna i ett alltmer genomorganiserat, tekniskt raffinerat och "osårbart" samhälle?

Den första tendensen jag därvid vill peka på är att en ny "klassgräns" håller på att ta form, den mellan människor som är innanför respektive utanför samhället; människor som har rätt att handla via samhället och människor som blir behandlade av samhället. Ett exempel: vid intervjuer som jag gjort med äldre invandrare, sådana som kom till Sverige i början av 50-talet eller strax efter kriget, har det ofta visat sig att de är kritiskt inställda till samhällets "hjälpiver" gentemot nya invandrare. Själva fick de inget stöd alls när de kom. De fick söka jobb ur underläge, blev anvisade någon dålig bostad i någon uttjänt kåk eller så, fick låna en tusenlapp av företaget, för att sedan få betala tillbaka alltsammans inklusive ränta etc. Detta till skillnad från dagens invandrare som får ekonomiskt stöd, bostad, hjälp att söka arbete, undervisning i svenska etc.

För mig själv har jag tänkt, att var jag tvungen att välja, så var jag hellre invandrare under 1950-talets början än jag var det i dag, trots alla kommunala och statliga hjälporgan. Typiskt för invandrare i dag är nämligen att de i det närmaste berövats möjligheten att själva skapa sina egna liv. Jobb får man inte genom att knacka dörr hos arbetsgivarna, i varje fall inte om man inte kan svenska, uttjänta kåkar med billig hyra är det ont om. När man som nyinvandrad till Sverige väl blivit inmald i den administrativa kvarnen, så är det väl frågan ens om man kan gå och köpa lite begagnade

Det är givetvis inte bara samhället som tankegestalt och social struktur som är sårbart. Också den materiella gestaltningen är utsatt. Brandkår, väktare, skyddsombud, militär, hemvärn, poliser etc. skyddar samhället. Deras funktion är såväl rationell som besvärjande. De är "experter på skydd" i ett samhälle där nästan ingenting är enkelt och entydigt utan "allt" kan hända. Äldre tiders skydd var mer avgränsbart. Det rörde sig om krig, brand, stöld och onda makter eller djävulen. I dag har djävulen försvunnit till förmån för "det okända". Man skyddar inte längre byggnaderna mot djävulen och onda makter med hjälp av inskurna eller tjärade kors, figurristningar som den på bilden, pentagram eller brännmärken. Nu är det en

möbler på en loppmarknad åt sig själv. Istället får man en rekvisition och – ibland – en socialarbetare med sig till något möbelvaruhus.

I äldre invandrares ögon är detta att "få hjälp". För den som fått all denna hjälp och känt handlingsfriheten begränsas alltmer, framstår detta långt ifrån alltid som någon hjälp. Passivisering är ett träffande namn i nysvenskan för denna process.

Det genomorganiserade samhällets framväxt har accelererats starkt under de senaste decennierna. Jag har kunnat följa dess effekter för en utsatt grupp som zigenare, som tidigare kunnat försörja sig i en samhällelig "utkant". I dag är de i hög utsträckning klienteliserade inom socialvården. När "det gamla samhället" röjs undan blir många människor över. Det finns helt enkelt inte plats för dem. Emellanåt möter vi dem, och påminns om att det också finns människor som inte är inriktade på att lära sig att behärska elektronikens förlovade värld:

Så är det med Rudolf Plasil. I tio-tolv år har han bott i det så kallade Katzka huset i centrala Göteborg. Nu ska det bort tillsammans med Bazar Alliance i samma kvarter trots massiva protester från en stor grupp göteborgare.

...I början var han livrädd att hamna ute i Bergsjön eller någon annan förort – men det var onödig oro. Han får ingen ny bostad utan måste bo på Frälsingsarméns ungarshotell...

– Jag är ingen tiggare, förklarar Rudolf stolt. Jag går ärenden åt slaktaren i saluhallen och så får jag pengar till mat. Sen hjälper jag grönsakshandlaren och får grönsaker till djuren. För att klara hyran har jag varit fastighetsskötare i Katzka huset de senaste tio åren. ... Kaninen tog socialsekreteraren hand om när han flyttade till ungarshotellet. Papegojan och undulaterna kunde han ta med sig.
(K Berglund, DN.)

alltmer raffinerad teknik som har uppgiften att försäkra oss om att allt är under kontroll. Bilden efter Liman, Dalarnas hembygdsförbunds årsbok 1964. "Ristning på dörrens utsida i stolphärbre, Venjan."

Oron handlar om att individens faktiska handlingsutrymme förvisas från vardagslivet till en retorisk sfär, där samhället säger sig erbjuda en allt större skara bland oss allt större valmöjligheter. Men den handlar också om de mänskliga relationernas teknifiering, och då inte bara om hur överheten kan bygga upp informationslussar via telefonsvarare, sekreterare etc, utan också – och främst – om hur beslutsfattarna kan distansera sig från konsekvenserna av sina egna beslut. Albert Speer, Hitlers rustningsminister fällde under Nürnberggrättegången några bittra ord: "Telefonen, teprintern och radion gjorde det möjligt att ge order från högsta nivå direkt till de lägsta nivåerna, där ordena på grund av den absoluta auktoriteten bakom dem verkställdes på ett okritiskt sätt..." (efter McLuhan 1967:236).

Möjligheterna att ersätta direkta mänskliga relationer med relationer *via* teknik är i dag oerhört mycket större än under andra världskriget och vi släpper tekniken långt in i våra vardagsliv, i en iver att effektivisera "det som måste göras". Fram träder bilden av en ensam människa omgiven av en mer eller mindre omfattande elektronisk maskinpark, långt pålitligare när det gäller att få saker gjorda, än samarbete med andra människor. I en uppsats betitlad "Registerdöden..." skriver kulturgeografen Torsten Hägerstrand:

För att fullt ut förstå teknikens roll i tillvaron måste vi närma oss den både från den praktiska och den symboliska sidan. Vi behöver lära oss se både hur maskiner (och deras stödjande institutioner) för oss tillsammans och drar oss isär i rent kroppslig mening, när vi låter dem arbeta för oss i det fysiska rummet, och hur de berör oss mentalt och rangordnar oss, när vi använder dem som signaler i de spel vi spelar i det sociala rummet (1981:147).

Samtidigt som jag skriver detta vet jag att oron för samhällets avhumanisering är en gammal följeslagare till den västerländska människan, åtminstone jämnårig med industrialismen. Flera av de stora författarna har gestaltat det, samhället som ett operasongligt hot mot människan. Kafka t.ex.

Tionde och sista kapitlet av *Processen* börjar:

Kvällen före K:s trettioförsta födelsedag – klockan var bortåt nio, den tid då det alltid är tyst och stilla på gatorna – kom två herrar hem till honom. I bonjour, blekfeta, med till synes orubbliga cylindrar (1974:194).

De har inget hat till honom. Hur skulle de kunna det – de kände ju honom inte. K hade svårt att ta dem på allvar. De tedde sig som tredje klassens skådespelare. Men det var allvar. Det som skett långt borta i en abstrakt samhällsstruktur sammanträffade slutligen med K:s privata tillvaro. Och de båda herrarna tog hans liv, ungefär som om han vore en hund. Det var för övrigt K:s sista ord: "Som en hund".

Noter

1. Detta perspektiv finns utförligare behandlat i Arnstberg 1984.
2. Det kanske bör utsägas att förklaringen till detta givetvis inte har med dansformen i sig att göra utan med den samhälleliga bedömningen av den.
3. Observera att tron på döden som förintelse också är en föreställning och därför på nivå med andra uppfattningar. Att vi kanske ser den som "modig" beror inte på dess sanningshalt utan på att den inte ger någon tröst.
4. Dick Bengtsson, Ola Billgren, Lars Englund, John-e Franzén, Lars Hillersberg, Einar Höste, Olle Kåks, Ulrik Samuelson.
5. Konstaterandet blir mer precist på engelska, eftersom det svenska begreppet medvetande kan betyda såväl consciousness som mind. Det som här avses är mind.
6. Inom humanvetenskaperna har den klassiske sociologen Emile Dürkheims begrepp "kollektivt medvetande" fått en renässans. Under positivismens högkonjunktur, för några decennier sedan, ansågs det oanvändbart och närmast mystifierande genom att antyda att samhället hade någon slags "själ".
7. För min del kommer begreppet från en filmkrönika i TV under mars 1985, där Nils Petter Sundgren använde det som samlingsnamn för skräck- och undergångsvisioner inom science fictiongenren.
8. Den som är civilisationskritiskt orienterad rekommenderas att läsa Turnbulls "The Mountain People" i anslutning till Christopher Lasch' "The Culture of Narcissism".

Litteratur

- Alopaeus, Marianne.* 1983. Drabbad av Sverige. Stockholm.
- Alternative Suédoise/Svenskt Alternativ.* Utställningskatalog 1970. Moderna museet. Stockholm.
- Ariès, Philippe.* 1978. Döden. Föreställningar och seder i Västerlandet från medeltiden till våra dagar. Stockholm.
- Arnstberg, Karl-Olov.* 1984. Analytiska aspekter på kulturbegreppet, i antologin *År lagom bäst?* Statens Invandrarverk. Norrköping.
- Barth, Fredrik.* 1975. Ritual and Knowledge among the Baktaman of New Guinea. Yale University Press. Yale.
- Berger, Peter L & Luckmann, Thomas.* 1979. Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet. Stockholm.
- Berglund, Karin.* 1985. Det finns ingen plats för folk som Rudolf, i *Dagens Nyheter* 1985.03.26, Stockholm.
- Cooley C H.* 1902. Human Nature and the Social Order. (Omtryckt 1964, Schocken, USA.)
- Ekner, Reidar.* 1974. Efter flera tusen rad. Göteborg.
- Engström-Ohlsson, Asta & Ohlsson, Britt-Elise.* 1983. Som man ropar i skogen får man svar. Höberg – angår det oss? i *Kånstan e måång men knepa e fleir. Åtta uppsatser om liv i glesbygd*, red. Arnstberg, K-O & Björklund, A, Bjästa.
- Gonos, George.* 1976. Go-Go Dancing: A Comparative Frame Analysis, i *Urban Life, A Journal of Ethnographic Research, July 1976.* USA.
- Girard, René.* 1977. Violence and the Sacred. The John Hopkins University Press. Baltimore & London.
- Hall, Gail A.* 1977. Workshop for a Ballerina: An exercise in Professional Socialization, i *Urban Life, A Journal of Ethnographic Research, July 1977.* USA.
- Hostetler, John A.* 1964. The Amish Use of Symbols and Their Function in Bounding the Community, i *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Jan-June 1964.*
- Hägerstrand, Torsten.* 1981. Registerdöden. Några reflexioner kring informationsteknik och socialt medvetande, i *Vardag och Evighet, Festskrift till Hampus Lyttkens*, Karlshamn.
- Hägg, Göran.* 1984. Kupésamhället. Stockholm.
- Kafka, Franz.* 1974. *Processen.* Stockholm.
- Lasch, Christopher.* 1979. The Culture of Narcissism. Abacus. London.

- Lévi-Strauss, Claude*. 1959. *Spillror av paradiset*. Stockholm.
- Malinowski, Bronislaw*. 1948. *Magic, Science and Religion*. Faber & West. London.
- McLuhan, Marshall*. 1967. *Media. Människans utbyggnader*. Stockholm.
- Mead, G.H.* 1934. *Mind, Self and Society*. University of Chicago Press. Chicago.
- Olsson, Albert*. 1956. *Det ofullbordade samhället. En antologi för opposition och eftertanke*. Stockholm.
- Ortner, Sherry B.* 1978. *Sherpas Through Their Rituals*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Schutz, Alfred. 1954: "On multiple realities", i *Philosophy and Phenomenological Research*, 5, 4 (June 1954) Haag.
- Shopenhauer i urval, av Thomas Mann, Stockholm 1942.
- Thoreau, Henry David*. 1982. *Skogsliv vid Walden*. Stockholm.
- Turnbull, Colin M.* 1972. *The Mountain People. Touchstone*. New York.
- Wessling, Ulla*. 1983. "Leva nära naturen" – Om innebörden av det underförstådda i gröna vågens budskap, i *Svenska livsstilar. Om naturen som resurs och symbol*, red Hjort, A. Stockholm.
- Wittmer, Joe*. 1971. *The Plight of the Old Order Amish*, i *Current Anthropology*, Febr 1971 USA.

Society and vulnerability

Reflections from a cultural analytic perspective

As theme "The vulnerable society" might be even wider in Swedish than in English. Both "society" and "community" are included in the conception of "samhälle", not to mention all their connotations. The most natural way to discuss this subject seems to be to find out how a nation can give its citizens sufficient service and security and then speculate as to what might happen when it comes to war, catastrophes of different kinds, etc. However, another course is taken here, inspired partly from Symbolic Anthropology, partly from Sociology of Knowledge. In Sweden it goes under the title "Cultural Analysis" and permits an essayistic style of writing. Often quite disparate sources are used in order to reformulate a too well known reality.

The word "samhälle" is accepted in its everyday—metaphorical form. Sometimes it refers to the nation, sometimes to a community of one or another kind. Not seldom it is almost analogous with "culture" or "reality". The main question here is what kind of idea or "gestalt" of society we carry with us through life and in what directions it

leads. For example, what kind of criticism is usually spread in society as a whole as well as in different communities? And how does it arise, not from personal insight or "objectively distinguishable" shortcomings of society, but from the critic's position in society? For example, "society-as-prison" is a view spread among central European writers (Kafka, Orwell, etc.) not because society *is* a prison (however relevant this metaphor may be), but because this is a text-generating position.

Lack of meaning is seen as a major threat to society. Naturally it takes many different forms. Two, which are treated here, are Death and the relativistic insight of values as man-made and God-given. The main defence against lack of meaning is everyday life itself and its power to turn our interest away from the eternal questions to common sense. Also ideologies are discussed, and to what extent they are constructional material in the building of society. In connection with this, ethnic strategies are discussed, especially when it comes to their maintenance of separate realities.

One of the most important questions is how the American life style is filtered

into Sweden and—accordingly—whether adopted cultural forms are a threat to societies. Arguments are put in favour of a “close-to-the-context approach”. People use cultural forms in all possible connections in order to strengthen one or another cultural identity. It is, for example, fully possible that one society uses another’s cultural symbols in its own cultural defence systems.

The “Green Wave”, a back-to-nature movement, has fueled the “right-living debate” in Sweden in the last decades. Here is argued for the perspective on this debate as internal urban business, largely ignoring the silent knowledge of rural inhabitants, although the Green Wave enthusiasts—when they enter the debate—draw heavily on this rural knowledge. From a rural perspective the Green Wave is far too romantic, flattering, but mainly out of place.

Another question of importance is how a society/community defends itself against

uncontrolled violence. Swedes regard themselves as a non-violent and conflict-avoiding people. This is discussed from the perspective that handling violence is the task *par préférence* of every society.

The empirical material used in the discussions is taken not only from Sweden and the Swedes but also from the USA, Nepal, East Africa as well as groups such as Old Order Amish and Gypsies.

Finally the theme is turned upside down and the question is asked how a society could hurt its members. It is pointed out that the old borderline between the classes is redrawn in a welfare state like Sweden. This borderline divides those who have a right to act on behalf of society and those who are the very object of societal interest. This is seen as a consequence of minutely organized bureaucracy, although on a rhetorical and legal level very democratic, through its efficiency in sorting people into winners and losers.

Sårbarhet – det nationella perspektivet

Per Molander

Sårbarheten hos de grundläggande försörjningsfunktionerna har alltid varit av central betydelse i nationers politiska liv. En viss försörjningstrygghet har i allmänhet varit en förutsättning för den interna stabiliteten och också ett grundvillkor i säkerhetspolitiken. Aggression stater emellan har sällan varit rent militär utan till en del bestått av aktioner riktade mot motpartens försörjningsbas. Några välkända exempel från historien är Hansans saltkrig mot Sverige – som efterlämnade surströmningen som ett pikant inslag i det svenska kosthållet – och kontinentalblockaden mot Storbritannien under Napoleonskrigen. Handelskrig av varierande intensitet har också varit ett stående inslag i efterkrigstidens internationella politiska umgänge.

Under sjuttioalet kom frågan om samhällets sårbarhet i fokus för samhällsdebatten och då ofta med säkerhetspolitiska undertoner. Många hade en känsla av att samhällets sårbarhet – i en inte närmare preciserad mening – hade ökat. Vissa hävdade till och med att den militära aggressionen hade spelat ut sin roll, därför att centrala civila försörjningsfunktioner nu blivit så sårbara att andra beroendeförhållanden än de militära dominerade.

Begreppet sårbarhet

En diskussion av det moderna samhällets sårbarhet och dessa konsekvenser kräver en precisering av begreppet. En naturlig utgångspunkt är en individ eller en grupp som för sin försörjning är beroende av vissa grundläggande funktioner: mat och vatten, husrum, energi, sanitära installationer osv. Gruppens efterfrågan definierar en miniminivå på flödet av dessa nyttigheter. Var

denna nivå hamnar beror självfallet på omständigheterna. I allvarliga krislägen måste man räkna med sänkta anspråk, som kommer i närheten av fysiologiska överlevnadsbehov.

Sårbarheten hos ett försörjningssystem är ett mått på risken för avvikelser hos det verkliga resursflödet från det önskade. Det är ett relativt mått; ett system kan vara sårbarare än ett annat, men inget system står emot vilka störningar som helst. Situationen är något olika beroende på om man tänker sig spontant uppträdande störningar ("kamp mot naturen") eller medvetet försorsakade, som är det relevanta för den säkerhetspolitiska diskussionen. I det förra fallet kommer ett system som uppvisar få men stora avvikelser från ett referensvärde att upplevas som sårbarare än ett med många små. I det senare fallet innebär definitionen att ett system är sårbarare än ett annat om en tänkt motpart med samma insats kan förorsaka en större skada.

Planeringsproblem uppkommer då man har att väga tekniska lösningar med höga prestanda men hög sårbarhet mot sådana med lägre sårbarhet men också lägre prestanda i övrigt. Sådana avvägningar mellan risk och prestanda förekommer i allt beslutsfattande både på individuell, institutionell och nationell nivå. Vissa problem är dock specifika för den nationella nivån. En viktig skillnad är att en individ eller ett enstaka hushåll som drabbas av en skada i allmänhet kan få hjälp från omgivningen, medan en nation är hänvisad till sina egna resurser då försörjningen drabbas av regionala eller landsomfattande störningar. Det ställer högre krav på säkerheten i planeringen.

Plastframställningen kräver mycket energi i form av olja. Vid begränsad leverans av olja drabbas produktionen av varor tillverkade i plast, dagens vanligaste material. De här prylarna samlades på ett enda varuhus, NK i Stockholm. Plasten finns överallt. I köksartiklar, leksaker, badrumsartiklar osv. Till och med bilden på oljekungen Feisal av Saudi-Arabien är tillverkad av oljeprodukter i ett plastliknande material. Foto Jan Düsing, Pressens Bild AB.

Ett annat problem som dyker upp vid övergången från individuell till nationell nivå är att försörjningssäkerheten på nationell nivå är en kollektiv tillgång. Den skapar därmed samma problem som andra kollektiva nyttigheter – skolor, vägar, försvar m.fl. – vilka alla kommer att underdimensioneras om de överlämnas åt det enskilda initiativet. De fordrar kollektiva lösningar.

Tre typer av sårbarhet

Även efter de preciseringar som gjorts kan man lägga en mängd aspekter på problemet. Det första urvalet som måste göras gäller störningarnas ursprung. Naturkatastrofer av det slag som regelbundet drabbar tropiska breddgrader eller områden med hög seismisk aktivitet är vi i stort sett förskonade från i Sverige. Detsamma gäller svårare epidemier. Spontant uppträdande störningar blir därmed huvudsakligen tekniska fel, mänskliga missgrepp osv. Störningar som orsakas av främmande nation eller annan aktör på den internationella arenan kan vara av två slag: medvetet riktade mot Sverige eller oavsiktliga, i vilket fall vi drabbas som tredje part vid en konflikt i omvärlden.

Det kan alltså vara lämpligt att särskilja några kategorier. De problem som sammanhänger med störningar – medvetna eller oavsiktliga – av varuutbytet med omvärlden kommer nedan att kallas ”extern sårbarhet”. Störningar som drabbar försörjningssystemen i landet eller invånarna själva (exempelvis epidemier) hänförs till kategorin ”intern sårbarhet”. En tredje viktig problemklass hänger samman med hur individer och hushåll i ett samhälle möter de störningar som uppkommer och vilken återverkan deras agerande får på det fortsatta förloppet. Denna kategori får i brist på bättre termer kallas ”socialt betingad sårbarhet”.

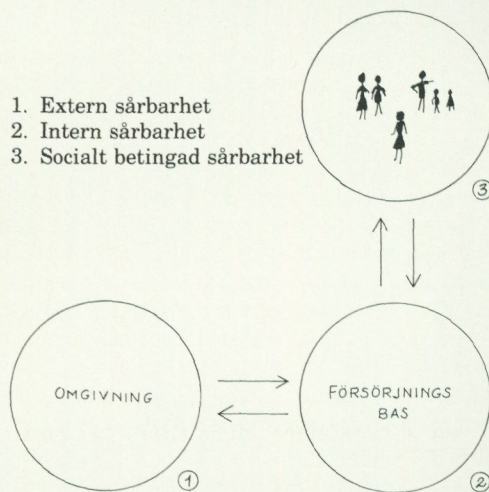
Extern sårbarhet

Den internationella arbetsdelningen, som utvecklats snabbt sedan nedgången under andra världskriget, har inneburit en kraf-

tig expansion av varuflödet över gränserna. Det är väsentligt att komma ihåg att den integration av marknaderna som blivit följden framför allt inom västvärlden är resultatet av en medveten politik. OECD-samarbetet som under amerikansk ledning byggdes upp under efterkrigsåren syftade bland annat till att minska riskerna för framtida konflikter genom att skapa ömsesidiga beroenden mellan nationerna. Naturligtvis ligger det för den enskilda nationen en risk i detta; om en konflikt trots allt skulle uppstå, kan försörjningsläget bli besvärligare än i en mindre utlandsberoende ekonomi.

Det är inte helt lätt att på basis av den officiella statistiken visa att Sveriges ekonomi blivit sårbarare med avseende på internationella handelsstörningar. Någon självklar indikator på sårbarheten finns inte. Utrikeshandelns andel av bruttonationalprodukten kan tyckas vara en lämplig sådan. Sett i ett hundraårsperspektiv har den varierat mellan 15 och 25 procent, om man undantar några exceptionella år under andra världskriget. Den aktuella siffran ligger i den övre delen av intervallet men liknande värden nåddes under 1910-talet. Här finns alltså ingen indikation om en alarmrande hög sårbarhet.

Naturligtvis är kvoten mellan utrikeshandel och BNP ett alltför grovt mått. För att kunna dra slutsatser om sårbarheten

Driftstörningar i datorsystemen innebär stora problem för några av de viktigaste försörjningsfunktionerna. Kriminalitet är en sårbarhetsfaktor redan i fredstid. Foto Birgit Brånvall.

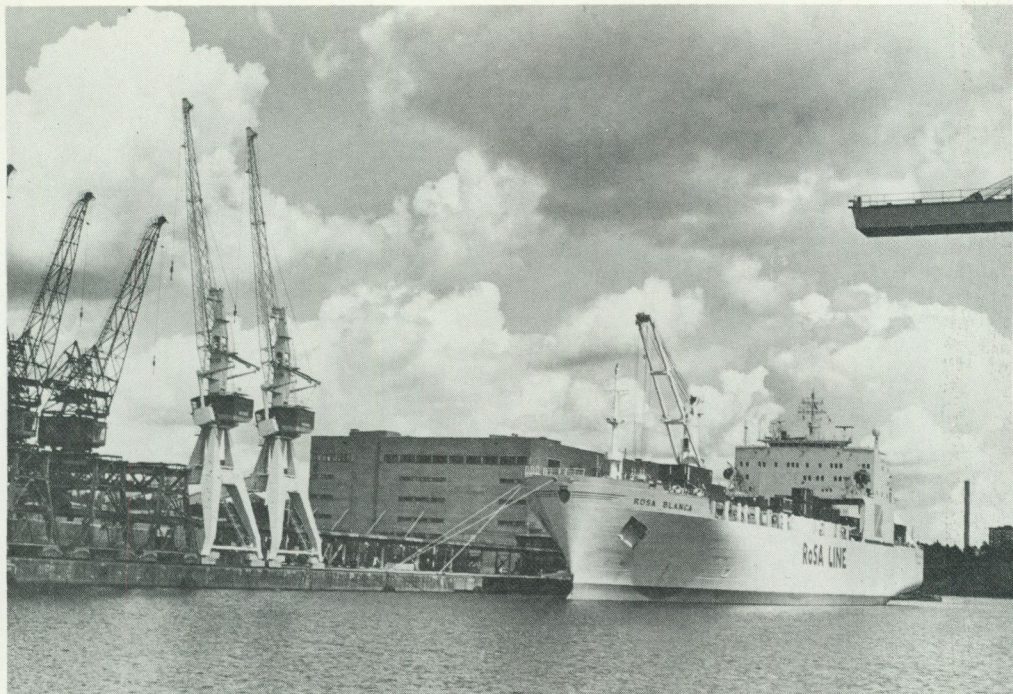
hos försörjningssystemet behövs information om vilka produkter, halvfabrikat och råvaror som importeras, från vilka länder etc. Relativt detaljerade undersökningar har gjorts och görs löpande för vissa branscher: livsmedel, delar av verkstadsindustrin, byggvaror, kemiindustri m fl. Generellt gäller att importandelen är hög för de flesta någorlunda komplicerade produkter om man följer produktionsprocessen bakåt via underleverantörerna i flera led.

Inte heller sådana resultat behöver i sig vara alarmerande. Man måste för varje produkt fråga sig vad som händer vid en eventuell importstörning. För det första innebär någorlunda allvarliga importstörningar normalt hinder också för exporten. Den fredstida produktionen för export kan då utnyttjas på hemmamarknaden, som fallet var under andra världskriget. Under senare decennier har den svenska exporten, som

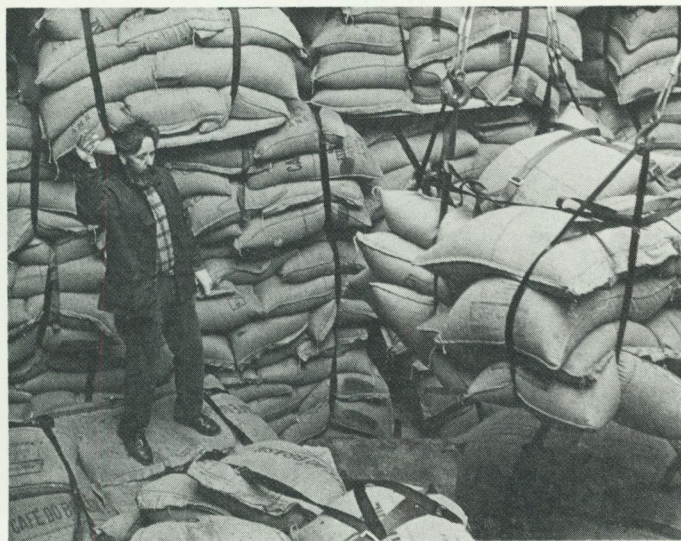
tidigare helt dominerades av trä, malm och verkstadsprodukter, differentierats och kommit att innehålla allt fler konsumtionsartiklar, vilket i det här perspektivet är gynnsamt.

För det andra finns alltid en viss buffert i form av lager. Här är utvecklingen dock mer entydigt ogynnsam. Försök inom industrin att pressa ner kapitalkostnaderna har inneburit att lagren reducerats till vad som motiveras av normala efterfrågevariationer, produktionsstörningar etc. Till samma utveckling bidrar en djupgående förändring av synen på produktionsprocessen, som det finns anledning att dröja vid.

Avkastningen per tidsenhet, exempelvis per år, från en viss produktionsprocess kan ses som produkten av avkastningen per producerad enhet och det totala flödet av produkter. Det traditionella sättet att öka avkastningen har varit att söka reducera

Ett väl fungerande transportväsende är det moderna försörjningssystemets livsnerv. Transporten är beroende av en mängd faktorer: transportmedel, drivkraft, organisation, vägnät m m. Stockholms hamn. Foto Terttu Höglund.

Djupt nere i ett lastrum på en båt i Värtahamnen. Foto Pressens Bild AB.

Transport av livsmedel ingår idag i ett integrerat system över hela kontinenten. Störningar i systemet kan ganska snart bli märkbara hos stora grupper. Foto Peter Segemark.

kostnaderna per producerad enhet (kostnadsrationalisering). På många områden har denna process drivits mycket långt. Man har därför på senare år sökt påverka den andra faktorn, flödeshastigheten genom produktionssystemet (kapitalrationalisering). Några japanska verkstadsföretag har varit framgångsrika och blivit stilbildande.

Effekterna på sårbarheten av sådana förändringar är direkta. Den tid en produkt i genomsnitt tillbringar i systemet blir kortare, och störningar slår igenom på allt kortare tid. Produktionssystemet blir känsligare.

Om störningar drabbar någon importerad produktionsfaktor, finns ibland möjligheter att använda inhemska substitut, i allmänhet med högre kostnader eller sänkt kvalitet som följd. Legotillverkning som av lönekostnadsskäl förlagts utomlands kan

till exempel för vissa elektronikvaror efter en kort upplärningsperiod ske inom landet.

Existerar inga inhemska substitut drabbas produktionen, i extremfallet i direkt proportion till störningen. Energi är en kritisk insatsvara. En viss substitution är möjlig, men normalt krävs ombyggnad av förbränningsanläggningen. Uteblivna insatser av gödningsmedel och biocider drabbar vissa grödor mycket hårt. Kapitalvaror är i allmänhet problematiska bara på längre sikt, när behov av reservdelar, kompetent reparationspersonal m m börjar göra sig gällande. I förstone drabbas bara utbyggnaden, vilket sällan får drastiska konsekvenser för verksamheten ifråga.

I sista hand får en anpassning ske på konsumtionssidan. Jordbrukets normala behov av importerade insatsvaror gör det nödvändigt att lägga om kosthållet vid

långvariga importstörningar. Avbrott på energiimporten tvingar fram sänkt värme-standard, minskade resmöjligheter etc.

Intern sårbarhet

Störningar som drabbar produktions- och distributionssystemen inom landet eller befolkningen direkt har en annan karaktär än de som sammanhänger med utlandsberoendet. Effekterna är drastiska för de delar av systemen som direkt drabbas men är i allmänhet lokala. Undantag kan förekomma, till exempel i de kraftigt integrerade el- och telenäten. Epidemier, epizootier och växtsjukdomar kan få nationella konsekvenser. Exempel på epidemier som fått historisk betydelse är pesten i Aten under de peloponnesiska krigen, digerdöden 1347–51 (som inte var någon isolerad företeelse i Europas historia) och ett flertal epidemier, främst smittkoppor, i Central- och Sydame-

rika i samband med den spanska kolonisationen. Potatisbladmögel drabbade den irländska befolkningens basföda 1845–46, vilket radikalt vände den demografiska utvecklingen och fick bestående politiska konsekvenser.

Störningskällan kan vara oförutsedda kombinationer av omgivningsvariabler, mänskliga felhandlingar, långt drivna monokulturer eller avsiktliga störningar som sabotage och andra krigshandlingar riktade mot försörjningssystemen inom landet.

Listan på sårbarhetsgenererande faktorer kan göras lång. Risken med en ensidig ekologisk bas illustreras av det irländska exemplet. Geografisk koncentration av produktionsprocessen och viktiga länkar i distributionskedjan är i vårt samhälle en dominerande faktor. Inom livsmedelsindustrin skedde under 70-talet en snabb koncentration av bland annat mejeriprodukter,

Livsmedelsindustrin är en sektor där koncentrationen av produktionsprocessen varit särskilt märkbar under 1970-talet. Jäst produceras endast i en fabrik i landet. Foto Sam Stadener, Pressens Bild AB.

bröd och kött. Jäst produceras i en enda fabrik. Distributionen, som helt domineras av tre större kedjor, sker nu via ett relativt litet antal distributionscentraler. Endast en mindre del av varuflödet går direkt från producent till butik.

En annan faktor bakom ökad sårbarhet är på några områden komponenters känslighet. Den kontinuerliga krympningen av elektroniska komponenter har lett till ökad risk för fel om inte särskilda åtgärder vidtas. I något fall har miniaturiseringen gått så långt att enstaka partiklar från den kosmiska bakgrundsstrålningen kan förorsaka fel. I krigsmiljö kan elektromagnetiska pulser från kärnladdningsexplosioner på hög höjd ge utbredda skador på framför allt telekommunikationssystemen. Den centrala roll som datorer spelar för processtyrning

och administration gör denna typ av sårbarhet till en vital fråga.

Systemintegration är en fjärde utvecklingstendens som är relevant för sårbarhetsdiskussionen. Sambandet mellan integration och sårbarhet är dock inte entydigt. Det är visserligen så att arbetssituationen på ett lantbruk i Skåne drastiskt kan förändras av vad som händer vid en kraftstation i övre Norrland – vilket är en relativt ny situation – men denna samordning av elförsörjningen över landet (t o m över gränserna till de nordiska grannländerna) öppnar samtidigt möjligheter till assistans från avlägsna produktionskällor. Tätorternas fjärrvärmesystem är i det perspektivet mer sårbara, eftersom möjligheter till långväga energiöverföring där saknas.

Elförsörjningens sårbarhet har efter någ-

Energien är ett av det moderna samhällets livsvillkor. Avbrott i energiproduktionen/importen tvingar fram omedelbara inskränkningar i en mängd grundläggande funktioner. Satsning på flera energikällor minskar sårbarheten. Kolhög i den enda kvarvarande kolfirman i Södertälje. Foto Pressens Bild AB.

ra störstörningar de senaste åren kommit i fokus, och det kan därför finnas anledning att kort diskutera den med hjälp av den utnyttjade begreppsapparaten. Den geografiska spridningen av produktionsanläggningarna har sedan kärnkraftsutbyggnaden inleddes ökat. Under 50-talet låg huvuddelen i Norrland, medan konsumtionen då som nu hade sin tyngdpunkt i mellersta och södra Sverige. Stamnätet för överföring av kraft från norra till mellersta Sverige var betydligt glesare än nu. Här har läget alltså förbättrats. Aggregaten har hela tiden vuxit i storlek, men inte snabbare än att de största aggregatens andel av den totala installerade kapaciteten varit ungefär konstant.

Någon drastisk förändring av tekniken i riktning mot ökad sårbarhet har knappast skett. Datorer spelar stor roll för både den övergripande styrningen av storkraftnätet och den lokala styrningen, men driften omöjliggörs inte om datorerna av någon an-

ledning skulle falla ifrån. Förlusterna i nätet ökar dock.

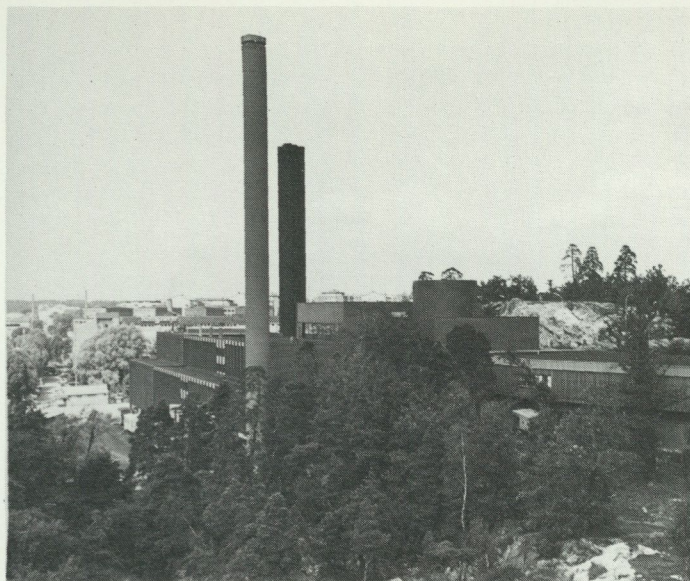
Systemintegrationens effekt på sårbarheten kan gå i bägge riktningarna. Den innebär å ena sidan en risk för att störningar fortplantar sig och orsakar regionala eller landsomfattande avbrott; å andra sidan ger den ökade möjligheter att gå in med stödproduktion om någon större produktionsanläggning skulle falla ifrån.

Bilden är alltså splittrad, och det finns inga entydiga tecken på en ökande sårbarhet för spontant uppträdande fel i produktions- och distributionsapparaten. De skador som kan åsamkas nätet i krig eller krigsliknande situationer är givetvis av en helt annan storleksordning.

Huvudproblemet med elförsörjningen finns på konsumtionssidan. Från att ursprungligen ha spelat en marginell roll i samhället – huvudsakligen som energikälla för motorer i industrin och belysning i hemmen – har elektriciteten trängt in i varje del

Kärnkraftstation i Barsebäck. Foto Jan Collsiö, Pressens Bild AB.

Tätorternas fjärrvärmesystem är sårbara eftersom möjligheter till långväga energiöverföring där saknas. Fjärrvärmeverk i Solna. Foto Bertil Ericson, Pressens Bild AB.

av vardagstillvaron. Effekterna av avbrotten blir därmed alltmer vittomfattande (se Teje Collings artikel). Lokala reserver finns bara i liten utsträckning. Ironiskt nog har det svenska elsystemets goda avbrottsstatistik gjort att få konsumenter funnit det motiverat att investera i reservkapacitet.

Telenätet och därmed sammanbyggda nät (datanät, mobilradio etc) har en struktur som i mycket påminner om elnätets. I dagsläget är konsekvenserna av avbrott på telekommunikationerna för de flesta aktiviteter mindre drastiska än konsekvenserna av elavbrott, men en ganska snabb förändring håller på att ske. Inom allt fler verksamheter ersätts en allt kostsammare förflyttning av människor och ting med överföring av information. På sikt kommer därmed telenätet att spela en lika central roll för åtskilliga av vardagslivets funktioner som elnätet idag gör. Situationen komplieras av att efterfrågan på teletjänster stiger kraftigt i akuta krislägen.

Socialt betingad sårbarhet

En av de viktigaste och samtidigt mest svåranalyserade konsekvenserna av industrisamhällets långtgående systemintegration är att vad en individ eller ett hushåll företar

sig påverkar allt fler i omgivningen. Hushållen är i det urbaniserade samhället sammankopplade via försörjningssystemen, vilket skapar nya störningskällor.

Ett exempel får illustrera problemet. Om en tätort på grund av skador på elnätet inte kan försörjas i normal omfattning, kan driften i alla fall upprätthållas på lägre nivå så länge varje enskilt hushåll ålägger sig restriktioner i konsumtionen. Om tillräckligt många inte gör det – med hänvisning till att just deras konsumtion är marginell – kommer driften inte att kunna upprätthållas på basis av den spontana fördelningsmekanismen. Eldistributören måste då tillgripa auktoritära fördelningsmetoder typ periodisk bortkoppling, vilket är en sämre lösning för alla berörda. Likartade problem uppträder i de flesta centrala försörjningsfunktioner: livsmedel, vatten, värme, teletjänster m m.

Det grundläggande planeringsproblemet är i det här sammanhanget att avgöra i vilken utsträckning solidariska handlingsmönster kommer att dominera i olika krislägen. Frågeställningen är – i avsaknad av pålitlig kunskap om kollektivt agerande i kris – besvärligare än de tekniskt-ekonomiska problem som dominerat sårbarhets-

diskussionen. Man kan på basis av rationalitetsantaganden om den enskildes handlande göra relativa jämförelser av förutsättningarna för solidariskt agerande i de olika systemen. I botten krävs dock en uppskattning av styrkan hos normsystemen i samhället som helhet. Underlag för sådana bedömningar saknar vi för närvarande.

Ökar sårbarheten?

Bland åtskilliga som intresserat sig för sårbarhetsproblematiken finns en föreställning om att det moderna samhällets sårbarhet stadigt ökar. Inte minst gäller det dem som med hänvisning till de nationella försörjningssystemens sårbarhet förordat omläggningar av säkerhetspolitiken.

Av exemplen ovan framgår att tendenser till både ökande och minskande sårbarhet finns inom de flesta områden, och att någon övergripande sammanvägning knappast är meningsfull. Man kan också mot bakgrund av det utredningsarbete som gjorts under 70-talet och början av 80-talet avfärda hy-

potesen att de civila försörjningssystemens sårbarhet gjort militär aggression föråldrad och ointressant. Den traditionella bedömningen av ekonomiska sanktioner som ett relativt trubbigt vapen står sig. Däremot framstår angrepp på några viktiga funktioner, t.ex. genom sabotage, som ett viktigt komplement till den konventionella militära aggressionen. El- och telenäten är primära mål i det sammanhanget.

Avslutningsvis: det finns anledning att bevaka sårbarhetens utveckling framgent. Några viktiga förändringsfaktorer riskerar att verka i riktning mot ökad sårbarhet. Den internationella integrationen kan förväntas fortsätta. Dataflödet över gränserna växer snabbt.

Den geografiska koncentrationen förefaller vara på väg att avstanna. I åtskilliga branscher har den drivits så långt att ytterligare stordriftsfördelar inte står att vinna; snarare har man på senare år börjat uppmärksamma stordriftens nackdelar. Samordning av geografiskt åtskilda produktions-

Stockholm under oljekrisens elransonering efter midnatt den 1 februari 1974. Inga skyltfönster tända, inte en gran, inte en fasad – en bild som kan bli aktuell igen. Foto Olle Lindfors, Pressens Bild AB.

faktorer eller enheter kommer däremot att bli ett allt vanligare fenomen, vilket ökar telekommunikationsnätens betydelse.

Den tidigare diskuterade kapitalrationaliseringen har långt ifrån nått sin kulmen. Vi kan se fram mot en produktionsapparat där tiden från störningar i insatsvaruflödet till synbara effekter blir allt kortare.

Rent allmänt finns en potentiell motsättning mellan driften att optimera systemutformning och processtyrning med hänsyn till normala omgivningsbetingelser och det säkerhetsmotiverade kravet på marginaler, buffertar etc. En maskinpark som utnyttjas en normal arbetsdag, åtta timmar, tillåter i princip en tredubbling av produktionen i ett krisläge om insatsvaror finns i tillräcklig mängd. Om den redan i normalläget utnyttjas i två- eller treskift, eventuellt med robotiserade kvälls- och nattskift, finns inte längre den möjligheten.

När det gäller den socialt betingade sårbarheten kan vi bara bekänna vår okunnighet. Vi vet inte om det döljer sig några långsiktiga, stabila förändringar av den sociala sammanhållningen under krusningarna på den politiska vattenytan.

Litteratur

- Ekonomiska sanktioner som säkerhetspolitiskt vapen diskuteras i
- Doxey, M P.* 1980. *Economic Sanctions and International Enforcement.* Macmillan, London.
- Även svenska forskare som Gunnar Adler-Karlsson och Peter Wallensteen har studerat problemet. Det finns ett stort antal genomgångar av enskilda branschers och sektors sårbarhet, producerade av bland andra Försvarets Forskningsanstalt, Statens Industriverk och Överstyrelsen för Ekonomiskt Försvar. Några exempel:
- Alvstam, C G.* 1982. *Den svenska utrikeshandelns utveckling 1938–1978.* Stencil, Göteborgs Universitet.
- Jagrén, L, Pousette, T.* 1983. *Industriföretagets sårbarhet.* IUI; Stockholm.
- Johansson, L, Molander, P, Steen, P.* 1983. *Säkerhetspolitiska aspekter på energiförsörjningen.* FOA, Stockholm.
- ADB och samhällets sårbarhet.* SOU 1979:93. Några försök till teoretisk behandling av problemet kollektivt agerande i kris är
- Sorokin, P A.* 1943. *Man and Society in Calamity.* Dutton, New York.
- Barton, A H.* 1963. *Communities in Disaster.* Doubleday, Garden City, New York.
- Laughlin, C D, Brady, I A.* 1978. *Extinction and Survival in Human Populations.* Columbia Univ Press, New York.

Vulnerability in a national perspective

At the national level three main vulnerability categories may be discerned.

External vulnerability refers to the resource flow across the borders. The post-war economic integration has resulted in an import-to-GNP ratio which is high, but not exceptional in a hundred-year perspective. It is difficult to give a general estimate of the external vulnerability, since buffer stocks and substitution possibilities must be discussed separately for each group of products.

Internal vulnerability refers to the sensibility to disturbances within the country. A narrow ecological basis for agriculture, geographical concentration of production units and nation-wide system integration are some important, vulnerability factors in this category.

Social vulnerability, finally, is a concept used to describe how a given population copes with disturbances. In essence, it measures the extent to which solidarity will dominate the behavioural patterns during a crisis.

It is not possible to make any general pronouncement on the direction of vulnerability tendencies. Certain important factors tend to increase the sensitivity to disturbances – the most important of which is the drive towards optimality in design and process control – but important examples to the contrary may also be cited. Consequences for national security policy exist, but are limited; economic sanctions and sabotage operations are a complement, but not an alternative to conventional military aggression.

Hushållens sårbarhet

Teje Colling

Vad är egentligen ett "hushåll"? Ordet kommer från "hushålla", "hålla hus", "förestå hus och hem", "på ett eller annat sätt handskas med eller sköta", varifrån det övergår till att "spara", "sköta ekonomiskt" (Etymologisk ordbok, E Hellquist, 1970). Hushållningsböckerna från 1500- och 1600-talen kallades OECONOMIA och behandlade hela gårdens, egendomens, ekonomiska skötsel. Hushållningssällskapen från 1700-talet och framåt har på olika sätt ägnat sig åt lantgårdens ekonomiska utveckling, husdjursavel, utveckling av sädeslag, lantbruksmaskiner osv. "Den inre hushållningen", som handlade om skafferier och vistehusbodar såväl som om maten på bordet, började urskiljas på 1800-talet. "Huslig ekonomi" definieras i Nordisk familjeboks nya reviderade upplaga (band 11, 1909) som "den undervisning som meddelas kvinnlig ungdom i skötseln och vården af ett hem samt i valet och beredandet af födan". "Ett hushåll" räknas idag som den grupp människor som gemensamt bor i en bostad och har en viss samfäll ekonomisk. Som "bostad" räknas den plats där man sover och förvarar sina vardagstillhörigheter och där man normalt äter något eller några av dagens måltider. Den vanligaste formen för ett hushåll idag är en familj med en eller flera vuxna, ofta med ett eller flera barn. Alla familjemedlemmarna tillbringar flertalet av dagens timmar utom hemmets väggar för inkomsters förvärvande, i skolor, barndaghem e.d.

Med definitionen av "bostad" följer, att en familj på rörlig fot, som sover och i möjlig mån äter tillsammans, som försöker hålla ihop, fortfarande är ett hushåll trots frånvaron av ett hems väggar. Vare sig man

grupperar sig runt en eld utomhus eller i utbombade ruiner, så är man fortfarande "ett hushåll". Hushållet är inte längre knutet till källan för hushållets ekonomi, sina inkomster har man på annat håll.

Vad kan hända?

I en tid då miljontals människor är drivna från både hem och hemländer på grund av torka och svält, krig, politik eller andra orsaker över vilka de inte själva råder, så har hushållens sårbarhet demonstrerats med en skrämmande övertydlighet. Också hushållens förbluffande förmåga att överleva under de svåraste förhållanden.

För Sveriges vidkommande har vi inte haft katastrofer av ovan nämnda karaktär sedan 1800-talet. De sista nödåren i gammal bemärkelse, med hungervandringar i större skala, ägde rum på 1860-talet. Svält och umbäranden, hemlöshet och arbetslöshet har naturligtvis funnits även hos oss långt senare, om än den framväxande industrin, emigrationen och egnahemrörelsen lättade på trycket. Sociala skyddsnet och periodvis ökat bostadsbyggande under 1900-talet garanterar oss idag både mat och bostäder. Arbetslösheten är i hög grad beroende av de internationella konjunkturen.

Vi har under de senaste årtiondena nått en högre standard i våra bostäder och en större välfärd än någonsin tidigare. Och ändå, visst drabbas även vi av olyckor och katastrofer.

Varje år – och varje årstid – för med sig lokala tidningsrubriker om elavbrott och översvämningar, insnöade gårdar och förstört dricksvatten, havererade värmeverk och utkylda bostäder, mögelhus, giftut-

Fyrabarnsfamilj i tillfällig bostad i Kiruna, tidigt 1900-tal. Ruckel och kyffen som bostäder har funnits även i Sverige. Skulle vi idag klara omställningen från en högmodern 4-rumslägenhet i Storstad till ett liv där vi måste skaffa allt själva – värme, vatten, belysning, kokmöjligheter, avfallshantering? Foto Borg Mesch.

släpp, mm mm. Bara när händelsen är av mer dramatisk karaktär, då många människor blir drabbade eller stora områden berörs är det av nyhetsvärde även för rikspressen.

Elavbrottet i december 1983

Som den hittills mest vittomfattande händelse av detta slag måste man räkna ställverksolyckan 27 december 1983, då en skadad frånskiljare orsakade överhettning och brand i en transformatorstation i enköpingstrakten, vilket orsakade en kedjeverkkan så att kärnkraftverk måste stängas och Sverige blev strömlöst från Dalarna till Skåne. Händelsen räknas dock inte som ka-

tastrof, inga människor omkom och avbrottet blev inte så långvarigt. På de flesta håll hade man elektriciteten tillbaka redan samma dygn.

Händelserna drabbar både människor och djur, både hem, arbetsplatser och produktionen. Syftet med denna uppsats är emellertid att diskutera hemmens sårbarhet. Låt oss titta lite närmare på vad det innebär för ett normalt hem när något så relativt enkelt som ett strömavbrott sker.

Belysningen försvinner

Det drabbar alla berörda hushåll. Sommartid klarar man naturligtvis detta lättare, men vintertid finns knappast dagsljus un-

der den tid större delen av befolkningen befinner sig i sina hem. För utrymmen utan fönster som entréer, trapphus, hallar, vindskontor, källare, passager, garderober och klädkammare behövs alltid artificiell belysning. Knappast någon bostad saknar sådana utrymmen.

Kokmöjligheter försvinner

I de flesta hem, både i tätort och glesbygd, används idag elektriska kokspisar och oftast finns inga alternativa matlagingsmöjligheter. En del äldre fastigheter i städer har kvar spisar för hushållsgas, men

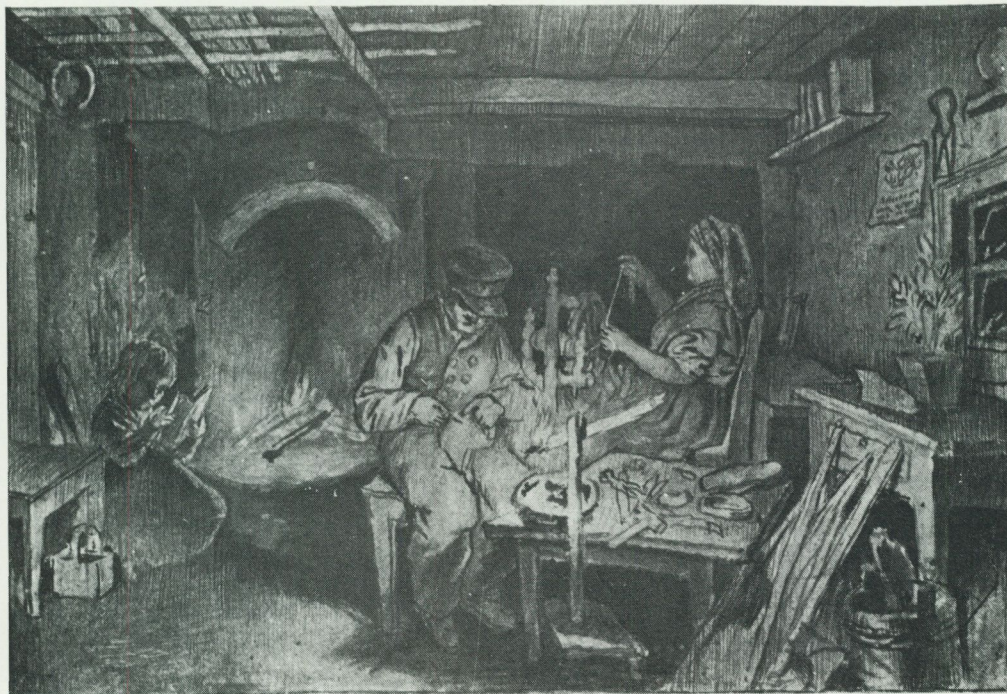
ökande gaspriser har påskyndat moderniseringen till elspis. Äldre fastigheter i glesbygd kan ha kvar sina vedspisar vid sidan om en modern elspis, men de flesta revs ut under 1940- till 1960-talen. Oljekrisens 1970-tal fick många att tänka om och behålla vedspisen om det gick. Det är emellertid ett relativt litet antal bostäder som har alternativa kokmöjligheter.

Matförvaring försvåras

Kylskåp och frys torde få hushåll vara utan. Kännbar blir avstängningen av dessa först vid längre elavbrott, men då kan stora

Öppen eld har under årtusenden varit den artificiella belysning som stått till buds. I detta torp, beläget "emellan Eksjö och Rödjenäs" lagar far skor och mor spinner vid ljuset från en törsticka fastsatt i en lyskärring, medan lilljantan övar sig i läsning vid skenet från den öppna brasan.

Laverad tuschteckning av Kilian Zoll, ur en skissbok som omfattar tiden 1845–1857, Kulturen i Lund.

Inte förrän med fotogenlampan på 1860-talet kom en både prisbillig och ljusstark belysning, som brann med en jämn låga. Med den snabba elektrifieringen under 1900-talets första årtionden blev fotogenlampan överflödigt, i varje fall i städerna. På landsbygden kunde det dröja länge innan elledningar drogs fram. Än idag finns hem i Sverige utan elektriskt ljus.

Fotografiet ovan, från 1964, visar fröknarna Wahlströms gasoljeaffär på Österlånggatan i Stockholm. I butiken såldes glas, porslin och bosättningsartiklar såväl som fotogenlampor, lysoljor och fotogenkannor att köpa de flyktiga oljorna i, som såldes i lös vikt.

Fotogenlampor har idag blivit samlarobjekt, men används också i ökad utsträckning som "mysbelysning" på balkonger och i sommartorp.

värden snabbt gå till spillo och hushållets matförsörjning försvåras. Enligt FSAB behandlade de 10 största försäkringsbolagen i Sverige 13 118 försäkringsärenden rörande frysar enbart för hem, villor och fritidshus under 1983. Möjligheter till svalförvaring finns knappast i moderna hyreslägenheter, oftast inte heller i moderna markbostäder. Skafferier kan finnas i äldre hus, liksom matkällare, men utrymmena har ofta fått andra funktioner vid renoveringar.

Uppvärmning kan upphöra

Dagens höga elproduktion har gjort att allt fler har gått över till elektrisk uppvärmning av sina bostäder. Även en oljepanna behöver elektricitet för att kunna fungera, liksom värmepumpar, panncentraler och fjärrvärmeverk. Tom braskaminer har ofta elektriska fläktar för att kaminen skall fungera med bästa effekt.

Vattnet kan försvinna

De flesta privata brunnar har elmotorer som pumpar upp vattnet. I sommarstugeområden med en gemensam vattentäkt har man ofta ersatt den gamla handpumpade vattenkastaren med en elektrisk. I tätbebyggelse med kommunal vattentäkt pumpas vattnet med elektricitet. Med vattentorn tar det en viss tid (högst 1 dygn) innan vattentrycket sjunkit så att vattnet inte kommer ur ledningarna. Vattentorn fylls också med hjälp av elektricitet.

Att vattnet försvinner betyder inte bara att vatten för matlagning, tvätt o dyl försvinner. Även toalettstolarnas cisterner blir ofyllda efter den första tömningen. I de flesta fall körs de kommunala avloppsledningarnas pumpstationer med elektricitet.

Hissar stannar

Detta drabbar dem som bor i höghus mycket hårt. Att treva sig upp åtta våningar i ett mörklagt trapphus, eller bli sittande i en hiss mellan några våningar hör till den typ av skräckupplevelse vid ett elavbrott som drabbar direkt, ögonblickligen och som inte är beroende av elavbrottets längd. Vid långa variga avbrott försvåras alla normala

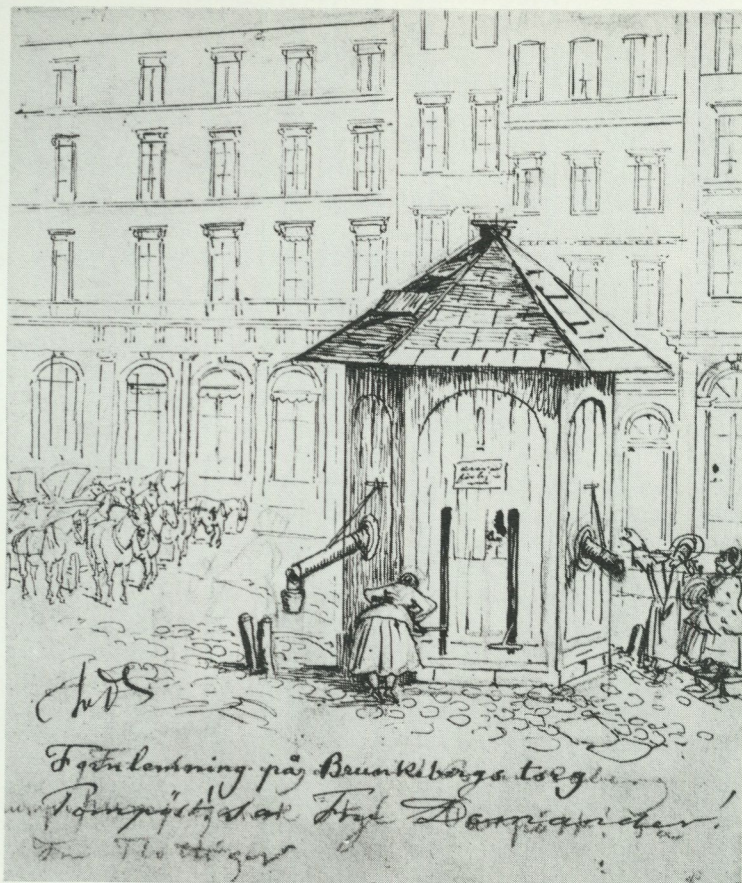
transporter till och från bostaden av matkassar, småbarn etc. Värst blir situationen för äldre och handikappade.

Radioapparater och väckarklockor drivna med elektricitet upphör naturligtvis också att fungera, liksom *telefonen* kan slås ut om avbrottet varar så länge att elackumulatorernas laddning tar slut. Vid ställverksolycka fungerade inte ackumulatorerna vid ett par telefonstationer, liksom elgeneratorerna vid några sjukhus inte kunde sättas igång. Även där beredskap finns för att klara av ett strömavbrott, kan man alltså inte vara helt säkra på att ersättningsaggregaten verkligen fungerar när de behövs.

Barn, handikappade och pensionärer är utan tvekan de som blir hårdast drabbade vid elavbrott. Kortvariga elavbrott kan annars de flesta klara av utan att katastrofsituation behöver uppstå, men hur blir det vid ett längre avbrott? Förutom de svårigheter som skisserats ovan tillkommer då också problemet med matförsörjningen, då ju även matproduktion och transporter blir drabbade från första till sista led. Det är utan tvekan så, att ju mer högteknologiserat vi bor, lever och arbetar, ju svårare blir det när något eller alla av våra tekniska hjälpmedel slås ut.

Finns någon beredskap?

Detta problem har också börjat uppmärksammas från statligt, kommunalt och militärt håll. Utredningar pågår på många nivåer rörande olika sidor av problemet hur säkerheten skall ökas, hur alternativ skall ordnas om några eller alla våra vanliga källor till mat och vatten, ljus och värme, kanske tom husrum, slås ut. Riksdagen har nyligen beslutat att ansvaret för civilförsvaret, dvs att trygga just dessa basbehov, överförs på kommunerna som har den bästa lokalkännedomen, men där åtgärderna genom detta beslut riskerar att bli beroende av respektive kommuns ekonomi. En kurs i överlevnadsteknik har under den gångna vintern väckt uppmärksamhet på många håll. Civilförsvaret och Friluftsrådet har gemensamt gått ut med ett studiecir-

Brunnar med eller utan pumphus var naturligtvis förr lika livsnödvändiga i städerna som på landet. Men vattenkvaliteten var inte alltid god. "Allmänna brunnar, som innehålla godt dricksvatten . . finnes allt för få, och knappast någon på Kungsholmen, Ladugårdslandet eller Djurgården", citeras professor P G Cederschiöld från 1827 i Lundin, Strindberg, Gamla Stockholm, utgiven 1882.

På Norrmalm i Stockholm hade Brunkebergsbrunnen ett gott anseende, och många gick extra till den brunnen för att få gott och friskt vatten till sin kaffekokning. Tuschteckning av Fritz von Dardel, 1860-tal.

Stockholms vattenledningsnät med filterrat vatten byggdes ut 1861–1895, då även de flesta hus i staden fått servisledningar framdragna, åtminstone till gården.

kelmateriel om hushållsberedskap (Göran Wahlberg, Hushållsberedskap, 1984).

Hur är det? Sitter den "vanliga människan", du och jag, med armarna i kors och huvudet i sanden och hoppas på att "dom" ska klara situationen om något händer? Eller tror vi, du och jag, inte på att någonting någonsin ska hända? Försöker vi som individer att göra någonting själva?

Låt oss försöka söka svar på den frågan.

Under den tidigare nämnda ställverksolyckan i december 1983 var författaren till denna uppsats på väg genom ett mörklagt Småland. Där det dagen innan hade strålat av julgranar och dekorationer både inomhus och utomhus, där gatlyktor lyst och ombonade hus välkomnade med ljusa fönster, där var det nu svart, tyst, tomt och öde. Husen syntes inte i mörkret, inga människor gick på gatorna, nästan inga bilar färdades på vägarna. Overkligheten skapade en skräckstämning, förstörd av att nyhetssändningarna över bilradion nämnt att kärnkraftverken måste stängas.

Framme vid vår destination mötte vi en familj som var ovanligt väl rustad att möta

en situation av detta slag. Nyligen inflyttade i ett gammalt hus som de renoverat med alla moderna bekvämligheter, hade de samtidigt behållit både vedspis och bakugn. Värmecirkulerande vedeldade spisar fanns i alla bostadsrummen och en vedbod full med ved. Ett gott förråd av batterier till ficklampor fanns, liksom stearinljus till de brandsäkra ljusstakarna, vilka alltid var i flitig användning. Frysboxen aktade man sig för att öppna men innehållet i kylskåpet räckte för kvällens och morgonens behov. Blev det för varmt för maten hade man svalplacering i förstukvisten, i värsta fall kunde man även ta den gamla jordkällaren i anspråk.

Brunnen var djupborrad med elektrisk pump, så vatten fanns inte till diskmaskinen och tvättmaskinen. Naturligtvis inte heller till toaletterna, men det gamla uteddaset bakom syrenhäcken kunde man nå med hjälp av ficklampa. Lyckligtvis hade grannen kvar handpumpen vid sin brunn, där kunde man hämta vatten i hink. Hygien och handdisk gick alltså att klara av. Hästen, inkvarterad i grannens ladugård,

I många städer och mindre orter tog det längre tid innan vattennätet blivit utbyggt. Fotografiet med kvinnan som bär vatten med ok, är från 1932, Smögen i Bohuslän. Foto Gunnar Lundh.

WC inomhus är en av många självklarheter för den moderne svensken. Vatten och avlopp kan dock lätt slås ut. I studiehäftet "Hushållsberedskap" visas hur alternativa lösningar ordnas.

Ur *Aktuellt om civilförsvaret* 4/1984. Teckningen av Lars Zederman ingår i studiecirkele "Hushållsberedskap", som utarbetats av Göran Wahlberg. Cirkeln är avsedd "att höja familjens/hushållets beredskap inför fredstida kriser så att man på ett någorlunda acceptabelt sätt kan klara av de näraliggande behoven av värme, ljus, mat, vatten och hygien".

gick också att sköta vid handlyktans sken. Grannen själv hade det värre. Mjölknigen fick han göra för hand då mjölkmaskinen inte kunde fungera och han hade stora svårigheter med hanteringen av mjölken och diskningen av mjölkkärlen.

Denna familj hade gjort som många andra sedan slutet av 1960-talet, "den gröna vågens period". Gripna av en viss leda vid storstadsliv, engagerade av kärnkraftsdebatten och därigenom mycket medvetna om samhällets sårbarhet, med små barn att försvara och med fria yrken som inte band dem vid en viss plats, valde de att flytta ut på landet. Där försökte de inrätta sina liv med en relativt hög grad av självförsörjning vad gäller uppvärmning, grönsaksodling o.d. Inte heller de hade tänkt på vattenförsörjningen vid ett eventuellt elavbrott.

Andra har med liv och lust ägnat sig åt energiförsörjningen. Oljekrisen fick många att bygga solfångare på hustaken, t o m att anlägga mer eller mindre geniala vindkraftverk på den egna tomten. En förutsättning här har ofta varit att man haft en

viss kunnighet i tekniska frågor och varit praktisk och händig. För att bli ekonomiskt försvarbara har solfångare och privata vindkraftverk krävt en hög grad av självbygge.

Återigen andra har, ofta med engagerade arkitekters hjälp, flyttat in i "energihus" dvs hus byggda för att maximalt tillvarata all värmeproduktion, med drastiskt sänkta värmekostnader som belöning.

De ökande oljepriserna har fått många att byta ut sina oljepannor mot sådana som eldas med andra och inhemska bränslen – ved, flis, torv, hushållsavfall o.d. Jordvärme och värmepumpar anläggs över hela landet och nya uppfinningar bevakas med stort intresse av de flesta husägare. För energisparande åtgärder av detta slag har också statliga lån lämnats.

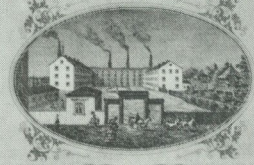
Naturligtvis har dessa åtgärder motiverats med en lönsamhetskalkyl, men det kan inte ha varit enbart lönsamheten som fått alla prognoser om en ökad användning av energi att slå fel. För att citera Björn Karlsson, professor i energi vid Linköpings hög-

NO: 1
H. Axelsson tillf. 18
S. ... Sockelns djupth
h. ... Anst. 18
mått i verkem.

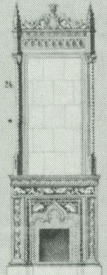
ÅKERLINDSKA KAKEL FABRIKENS AKTIE BOLAG STOCKHOLM

NO: 2
De med en skildrade
Åkerlindskas husas 1857
samt de på en åter seendes.

på Kungsholmen, Pilgatan N:o 3.

Större Gotisk Spis.

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Fransysk Kamin.

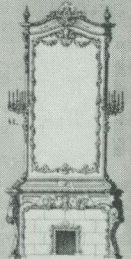
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Figur Spis.

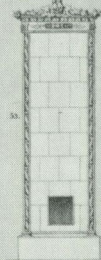
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Kabinets-Kakelugn.

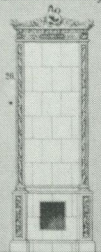
Hög 137 Sockelns djup 18 1/2 Bredd 18

För mindre Salong

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Hallfransk lisen Kakelugn

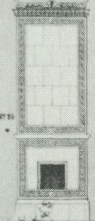
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Seskantig Kakelugn.

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

à la grecque für Sal.

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Stående Lejonspis.

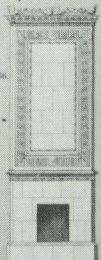
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Åttkantig Kakelugn för stor Salong

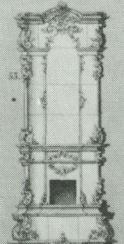
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Spis i Grekisk Stil

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Mindre Formak.

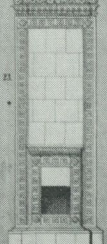
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Kakelugn för Sellenhets rum

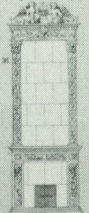
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

à la grecque für Salong

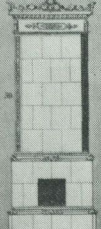
H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Wapen Kakelugn.

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Hörn Formak.

H. 180 S. A. 22 1/2 1/2

Med det rökgångssystem som uppfanns av C J Cronstedt och Fabian Wrede 1767 blev kakelugnen en överlägset effektiv värmekälla för uppvärmning av bostäder. Inte förrän centralvärmens blev vanligare i bostadshus, på 1920-talet, började kakelugnarna att förlora sin position som vedsnåla, värme-spridande och dekorativa element i bostadens alla rum. Förstasidan av en priskurant från Åkerlindskas kakelfabriken på Pilgatan 3 i Stockholm, 1880-tal.

skola: "Medan vi satt och planerade åtgärder för att minska oljeförbrukningen, spårade folk av sig själva mycket snabbare än vi kunnat tänka oss." (Tidningen Land 16/1985.)

Återgå till vårt elavbrott, så kräver både jordvärme, värmepumpar och många energihus elektricitet för att kunna fungera, om än med en betydligt minskad konsumtion av elkraft. De är fortfarande beroende av att samhället fungerar normalt.

Erfarenheter till heders

Familjen vi mötte tidigare hade ett gammalt hus att utgå ifrån och drömde väl inte heller om ett modernt energihus. Många är i samma situation som de. Äldre hus röner idag en efterfrågan som aldrig förr, vare sig de är hyreshus i staden eller bostadshus på landet eller i villaområden. Få människor river idag ut de gamla vedspisarna när de renoverar sina kök. Tvärtom, försäljningen av nyttillverkade vedspisar ökar, liksom försäljningen av gamla och nya kakelugnar och braskaminer, som sätts in i nya och gamla hus. Ett av våra större fastighetsbolag Riksbyggen, visade i Bo 80 to m planer på att bygga hyreshus med skorstenar igen, för valfri installation av extra värmekälla. I praktiken har det dock inskränkts till öppna spisar för mysbrasor i lyxigare bostäder.

Intresset för ett äldre, sundare (?) och billigare (?) sätt att leva ökar, att odla giftfritt, att lägga upp matförråd, att återgå till ett slags förrådshushållning har blivit ett livsmönster för många familjer, även om det sker med hjälp av frysboxen. Det har även blivit populärt att bygga jordkällare eller stukor för att förvara sina obesprutade grönsaker och rotfrukter i. Man kan to m köpa färdiga innerskal till en jordkällare att gräva ner i sin egen backe. Torkning och syrning av frukt och grönsaker är gamla konserveringsmetoder som tas upp på nytt. Även om inte alla har tid, lust, ork eller möjlighet för sådana jordnära övningar, så finns det inte många hushåll idag, där man aldrig bakar sitt eget matbröd. Är det verkligen bara av ekonomiska skäl som köttkonsumtionen har sjunkit så kraftigt i vårt

land? Eller är det en protest mot en alltför storskalig produktion, som för med sig en behandling av råvaran som man inte vill acceptera?

Studieförbundens stora utbud av kurser i konsten att binda rotkorgar, arbeta med näver, växtfärga garn och tova ull mm måste också ses som ett svar på människors längtan att kunna själva med sina egna händer. Detta är första förutsättningen för att kunna klara sig och familjen om något skulle hända. Veckotidningarnas matspalter lär inte bara ut nya exotiska maträtter, de lär även ut enkel husmanskost i pedagogiska bildserier, liksom hur man rensar en fisk eller tar ur en kyckling. Det förekommer to m recept för ystning av ost och kokning av messmör.

Intresset för hantverk växer också, inte minst bland ungdomen, som ibland envisas med att vilja ägna sig åt helt "olönsamma" yrken som kopparslageri, sadelmakeri och skomakeri. Skolöverstyrelsen har to m haft kakelugnsmakeri i sin yrkesutbildning i skolorna.

Tävlingar om bästa idéer för ändring och återanvändning av kläder har resulterat i skördar av fantasifulla och skickligt genomförda tävlingsbidrag. Slit och släng-perioden är för länge sedan slut, behovet att ta till vara, reparera, tillverka själv är inte längre tecken på snålhet eller ekonomisk oförmåga, utan på fantasi och företagsamhet.

Vi gör alltså en hel del för att öka våra möjligheter att klara oss själva och våra hushåll vid en eventuell krissituation. Klarar man sitt hushåll, då klarar man sin överlevnad. Det är fortfarande maten och sovplatsen som är basen för vår existens, inte vår arbetsplats och vår industriella produktion. Vi har fortfarande familjen och familjelivet som avstamp i tillvaron och därmed är det inom familjen vi har det första ansvaret för varandra.

Samtidigt ökar utbudet av sofistikerad utrustning för hem och hushåll, utrustning som är helt baserad på att elektriciteten skall flöda, att vattnet skall rinna och att råvarorna skall finnas lätt tillgängliga i bu-

Att göra upp eld utan tändstickor går, även om det är tidsödande. Urgamla och beprövade metoder är tex att slå eld med stål mot flinta och samla gnistorna i lättantändligt fnöske, eller att gnida eld genom att rotera trä mot trä. Fotografierna arrangerade på Skansen år 1910 av intendenten vid Nordiska museet Nils Keyland, använda i en uppsats om primitiva eldgörningsmetoder i Sverige, publicerad i Fataburen 1913 och 1916. Foto Nils Keyland.

tikerna. Och vi anammar dem, ofta med förtjusning!

Dagens högteknologiska samhälle ger oss en komfort som vi kanske inte alltid tänker på, men som vi inte gärna vill vara utan. Våra hem sköter vi i stor utsträckning med hjälp av maskinell utrustning. Mikrovågsugnar och matprocessorer hör väl ännu till grädden på moset i fråga om utrustning, men hur är det med dammsugare och tvättmaskin, vattenklosetter och toalettpapper, ljus genom att trycka på en knapp, vatten genom att vrida på en kran, att ha hela bostadens alla rum väl uppvärmda – inte vill vi vara utan det? Hör de inte till grundförutsättningarna för att dagens yrkesmäniskor skall kunna klara arbetet i sina hushåll på den fritid som blir kortare ju längre arbetsresorna är? Dessa hjälpmedel har blivit en basutrustning, som knappast ens nämns vid en uppräknig av hemmens hjälpmedel.

Ändå har vi haft dem under en försvinnande kort tid. För fyrtio år sedan levde större delen av Sveriges befolkning utan några eller alla av dem. Krisåren under andra världskriget skulle inte ha klarats så väl om vi då hade haft väl nuvarande standard i hushållen, medan det väl utbyggda (koleldade) järnvägsnätet och andra kommunikationer garanterade snabba mattransporter från ena delen av landet till den andra. Genom detta förhindrades att lokala bristsituationer utvecklades till den under tidigare århundraden så vanliga lokala hungersnöden.

Socialt medveten politik och en högt utvecklad teknik har drivit fram en oerhörd förbättring av vår standard. Den standarden har kunnat byggas upp tack vare en koncentrerad och storskalig produktion. Den har i sin tur tvingat fram större stadsbildningar med koncentrerad höghusbebyggelse, som i sin tur krävt större vattenverk, större fjärrvärmeanläggningar, större avloppstunnlar och sopförbränningsstationer, fler tunnelbanor och pendeltåg m.m. Som storstadsbor har vi inte annat än marginella möjligheter att själva kunna göra något vid en längre krissituation.

Samtidigt gör samhället skrämmande lite för att klara sina medborgare vid en kris-situation av längre slag. Säkerhetsåtgärder ifråga om vatten, el, telefon, latrin och avfall bygger helt på att klara ett kortare avbrott. Ofta är man heller inte på något sätt garderad mot följdverkningarna av ett elavbrott. Man kanske har reservaggregat för elproduktion, men det måste kylas med vatten som ju småningom förstviner vid ett elavbrott, då vatten pumpas med elektricitet.

Hur begränsade är samhällets insatser?

Vi har tidigare berört ställverksolyckan i december 1984. Ett annat och något längre avbrott skedde i Härnösand januari 1973. Beredskapsnämnden för psykologiskt för-svar analyserade detta avbrott i Meddelande 54 (K Törnqvist och K Aggefors, febr 1973). Avbrottet varade från natten till söndagen 14 januari till måndag kväll 15 januari med kortare avbrott även under 16 januari. Man konstaterade att "det långvariga avbrottet innebar en allvarlig påfrestning i ett samhälle som i hög grad är beroende av elförsörjning". Elverkets växel liksom alarmeringsnr 90 000 bröt snabbt samman på grund av överbelastning, då alla sökte skaffa sig information om vad som hänt. En telefonist öppnade då stadshusets växel tidigt på söndag morgon. En stor del av den planerade beredskapen fungerade väl, branden i mottagarstationen släcktes på knappt två timmar och reparationsarbeten igångsattes så gott som omedelbart. Under förmiddagen rapporterades över radion om vad som hänt – vilket naturligtvis inte alla kunde höra – och det utlovades att elavbrottet skulle vara avklarat senast kl 20 samma dag. Militär sattes in i upprepningsarbetet, dieseldrivna elverk placerades vid ålderdomshem, fångvårdsanstalten, KA 5:s matsal och vid vattenverken. Lasarettet fick också ström tillbaka samma dag, men ett sjukhem "som blivit bortglömt av myndigheterna" återfick ström först natten till tisdagen. En domkyrkominister ordnade

på eget initiativ utskänkning av varma drycker i en kyrkolokal, först på tisdag morgon hade sociala nämnderna ordnat utspisning och hemsändning av mat och dryck. Skolbarn blev aldrig informerade om att skolorna hölls stängda under måndagen på grund av kylan, men under tisdagen kunde undervisningen återupptas som vanligt. Under tisdagen placerades det även ut reservaggregat vid alla större panncentraler för att trygga uppvärmningen om nya avbrott skulle inträffa. Ett stort irritationsmoment bland allmänheten var, att de hela tiden blivit informerade om att avbrottet snart skulle vara åtgärdat, varför de själva inte gjorde några allvarigare ansträngningar för att klara värme och matlagningsfrågan.

Trots erfarenheterna man gjort vid detta elavbrott skedde ungefär samma saker vid ställverksolyckan 1984, förutom att man nu moderniserat samhället ytterligare med fin elektrisk apparatur. Det kan tyckas farsartat att kraftverkspersonal blir utlåst och poliser inlåsta genom kodade dörrlås och elektriska garageportar, men det är inte farsartat att en så stor del av sjukhusens reservaggregat befanns inte fungera därför att kontrollen av dem hade varit bristfällig, liksom att några telefonväxlars blyaggregat inte gick att få igång.

Hushållens beredskap som resurs

Vanligt folk, "hushållare", har både genom privat agerande i "gröna vägen-anda" och

genom samfällt handlande som tex anti-kärnkraftsrörelsen klart visat sin misstro mot den samhällstyp vi blir alltmer inbyggda i. Man har också demonstrerat sin vilja och förmåga att försöka göra någonting själv. Det måste nu vara samhällets, politikernas och teknikernas uppgift att ta tillvara det intresse och den vilja som enskilda och hushåll har visat för "överlevnads-konst". Samhällets infrastruktur måste förberedas för en möjlig återgång till enklare livsformer, man måste upphöra med att bygga bort möjligheterna för stadsboende i kristid. Sårbarheten hos dagens hushåll är så intimt beroende av samhällets sårbarhet.

Samhällen, liksom maskiner och annan teknisk apparatur är byggda av människor för människor. De skall nyttjas av människor, skötas och repareras av människor, de skall vara människor till hjälp och stöd, inte till hinders eller förslavning. Tekniska ting kanske kan byggas mer fullkomliga än de människor som skapat dem, men helt fullkomliga kan de aldrig bli, inte ens inom sina ganska begränsade områden. Hur skulle de kunna vara det, när de är skapade av människor?

"Hoppsan, jag glömde mössan i reaktorn!
Hälsningar från den mänskliga faktorn."

Ur visa av Anders Fuglestad framförd under antikärnkraftsdemonstrationerna inför folkomröstningen om kärnkraft.

The vulnerability of households

Today's households in Sweden are to a large extent entirely dependent on external factors. The place of work is situated outside the home. Municipal piping and cabling provide the family with sources of lighting, heating, water, cooking facilities, sanitation, etc. Large installations produce drinking water, electric power, heat and the like for tens of thousands of families. The stan-

dard of living is high in Swedish homes, care of the home is done very largely with mechanical, electrically powered equipment.

The greater part of the population lives in urban areas, many in modern blocks of flats which lack any possibility of alternative sources for heating, cooking, etc. In modern production, for example, only luxury dwellings have chimneys for fire-places, which

in such case serve merely to produce a cosy atmosphere in the sitting-room.

This makes the normal household extremely vulnerable. With the experience of the hitherto most extensive power failure, in December 1983, when nearly 7 million people were almost completely without electricity, the consequences for households are analysed. Breakdowns of different kinds often occur, but seldom affect more than a few

hundred households and seldom for longer than a few days. If a longer crisis situation were to arise, or longer breakdowns, however, the structure of society and its high-technology bias have rendered individual households very defenceless. Therefore community planning must be directed towards an organization which permits survival in the event that the sources for households' present supplies are demolished.

Framgångsrik men sårbar

Om människan i evolutionsperspektivet

Per-Olof Palm

Än myllrar planeten Tellus av liv; bland de drygt 1 miljon djurarter som hittills beskrivits och namngivits finns en, som kallat sig själv människan, Homo, och i sin egenskap av namngivare även åt de övriga utan påtaglig blygsamhet lagt på epitetet "sapiens", dvs "den visa". Att kunskapens frukt är på ont och gott illustreras förträffligt av denna uppkomling, vars framväxt och utveckling är föremål för vår biologisk-kulturella betraktelse.

En karriärst

Hur skall man bäst mäta den biologiska framgången hos en art? Väljer man helt enkelt det antal individer som i detta nu representerar arten, slås människan säkerligen, trots sina dryga 4 miljarder representanter med bred marginal av en mängd organismer, inkluderande vanliga husflugan, diverse bladlöss och andra kryp för att inte tala om mikroskopiskt små rundmaskar och liknande livsformer, vilkas existens för genomsnittsmänniskan är helt okänd. Håller vi oss till högre organiserade djur som fåglar och däggdjur är det nog få som ens på antalsbas kan göra människan rangen stridig som den framgångsrikaste; men människans särställning blir helt uppenbar om man som framgångskriterium i stället uppställer förmågan att invadera och bebo skiftande livsmiljöer. Ty redan våra djurhudsklädda stenåldersförfäder hade lämnat den optimala miljö som sett arten människa födas, den tropiska/subtropiska savannen, och invaderat den tropiska regnskogen, tempererade skogar och slätter, ja t o m öknar och tundra med deras bistra livsbetingelser. Som enda art kan nu människan bå-

de nå de stora havsdjupen och den yttre rymden, givetvis inte utan hjälpmedel, men hjälpmedel av högst sofistikerat slag som hon själv konstruerat.

Få vetenskapliga teorier torde ha mer att ge oss människor beträffande kunskap om oss själva och våra medpassagerare på rymdskeppet Jorden än utvecklingsläran enligt Darwin. Denna bygger på två lätt verifierade iakttagelser och en härav dragen rimlig slutsats, nämligen: 1) varje art producerar ett överskott av avkomma (det är lätt att visa att även de långsammast reproducerande arterna på relativt kort tid skulle kunna översvämma jorden om *alla* deras avkomlingar fick växa upp till köns-mognad och fortplanta sig) och 2) inom varje syskonkull finns en viss ärftligt betingad variation (endast enäggstvillingar är som bekant genetiskt identiska); härav följer att merparten av alla de individer av olika arter som ser dagens ljus kommer att elimineras helt enkelt därför att det inte finns livsrum för dem. Utgallringen verkställs i naturens eget testlaboratorium genom att endast de till rådande miljö bäst anpassade individerna blir kvar och förökar sig medan de övriga slås ut av olika miljöfaktorer, en process som vi kallar selektion eller "naturligt urval".

Sin dominerande ställning har människan uppnått genom en utvecklingshistoriskt ojämförlig karriär. Medan en art som igelkotten troligen fann sin form och livsstil för mer än 60 miljoner år sedan har arten Homo sapiens högst några hundratusen år på nacken; intet under att denna snabba utveckling särskilt i dessa yttersta dagar gett oss vissa problem – vi tycks ha drab-

bats av ett slags "evolutionär växtvärk". Låt oss försöka få lite perspektiv på oss själva genom att en stund blicka tillbaka på vår egen historia satt i relation till övrigt liv på jorden! Låt oss också för att reducera de evolutionära förlopen till fattbara proportioner ta det föga originella men onekligen praktiska greppet att krympa jordens kända ålder – 4,6 miljarder år – till ett enda år och se var vår plats i denna årskrönika är.

Hur det började

Redan i mars' smältvattenpölar våras det för Livet – organiska ämnen gör vattensamlingars innehåll till ett slags utspädd buljong, där vissa molekyler redan har förmåga att göra kopior på sig själva. I lövsprickningstiden möter vi de första enkla encelliga organismerna men den vidare utvecklingen under sommaren/förhösten är till stor del höljd i dunkel på grund av brist på fossil. I mitten på november blir däremot den fossila dokumentationen rikare och vi möter ett myller av alger och bakterier jämte praktiskt taget alla de grupper av ryggradslösa djur vi känner från våra dagars hav. Genom algernas fotosyntes berikas atmosfären allt mer med syre; en del av detta omvandlas till ozon, liksom vatten ett utmärkt skydd mot den livsförbrännande UV-strålningen från solen. Först när detta filter utbildats kan landbacken börja koloniseras vilket sker i månadsskiftet november/december. Samtidigt uppträder primitiva fiskar som de första ryggradsdjuren. Från Lusse dominerar scenen av en mångfald "skräcködlor", som emellertid tämligen abrupt uttraderas omedelbart efter jul, troligen i samband med klimatförändringar bevingade av livlig vulkanisk aktivitet.

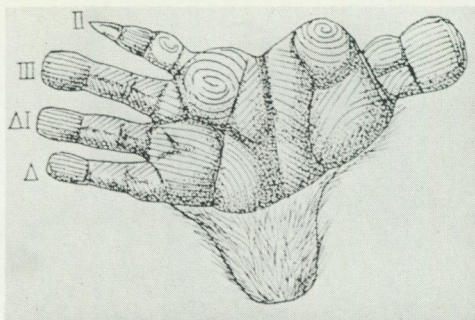
Reptilernas svårartade baksmälla ger chansen åt nya djurgrupper: insekter, benfiskar, fåglar och däggdjur blomstrar i mellandagarna, bland de sistnämnda också den ordning som inräknar människan och hennes närmaste släktingar, halvapor och apor – primaterna. Men medan primitiva primater funnits på jorden sedan annandag jul får vi invänta nyårsafton för att möta den första människan. Hon är här närmast att

beteckna som en "apmänniska" och har ganska nyss stigit ned ur träden som svar på att den afrikanska urskogen av klimatiska skäl börjat ge vika för en öppen savann; den uppräta ställning hon ärvt från sina "armgångsklättrande" nära släktingar bland människoaporna har hon behållit vid nedkomsten. Sena Aktuellt kl 21 torde komma lagom att presentera nykomlingen, en föga mer än meterhög figur som joggar fram i det afrikanska savannlandskapet, i handen svingande ett antiloplårben varmed han avser att slå in skallen på sin släkting babianen för att därefter spisa densamme. Denne lågsinte vilde efterträds inte förrän tio i tolv av en föga mer civiliserad Homo sapiens, som under ca 1/2 minut eller "historisk tid" fört dagbok över sina egna bedrifter och firar tolvslaget med ett antal präktiga nyårssmällare, markerande ingången i "atomåldern". – Quo vadis, Homo sapiens?

Framgångens nyckel

Har vi nu fastslagit faktum att människans karriär varit av raket-typ inställer sig naturligt nog frågan: hur gick det till? För att få den frågan besvarad får vi ägna ännu en stund åt historik, närmare bestämt primaternas utvecklingslinje, ty som vi skall se ligger nyckeln till människans framgång bla i ändrad användning av några drag som kännetecknar primater i gemen.

Bland de tidiga däggdjuren finner vi en grupp små, jordbundna varelser typ näbbmus, förlitande sig huvudsakligen på luktsinnet för att spåra sitt byte och etablera sociala kontakter. Ur dem utvecklades primaterna som en grupp extremt anpassad för ett liv i träden. Den som skuttar på vajande grenar 30 meter över mark måste ha en långt klarare bild av sin omgivning än den diffusa känsel-/doftvärld som är näbbmusens; inget sinne är härvidlag överlägset synen och stora framåtriktade ögon (som medger stereoskopiskt seende och därmed god "djupskärpa" i bilden) jämte gott färgseende kännetecknar också alla mer avancerade primater. Gott grepp krävs också av klättraren – den motsättiliga tummen/stortån gör

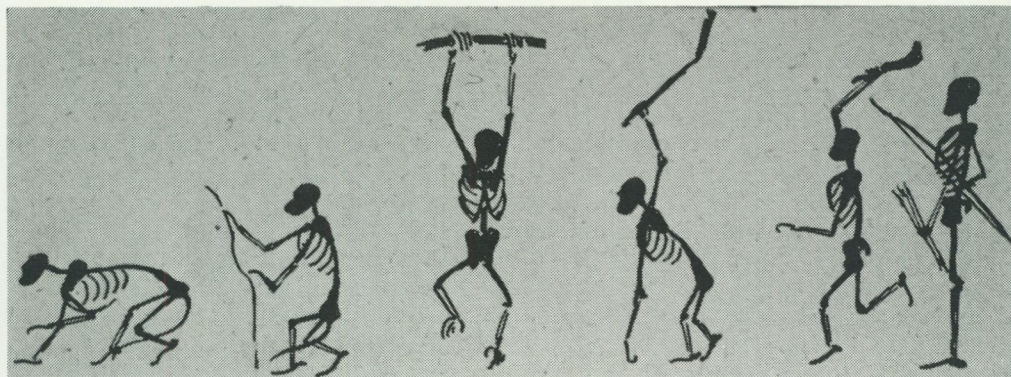
Exakt bildseende och rörlig griphand – användbart arv från våra primatförfäder.

att aporna "har händer, tom på fötterna" såsom en uppsatsskrivare formulerat det.

I sin mångskiftande verksamhet, inte minst som framgångsrik jägare, har människan självfallet stor nytta av sin goda syn. Den motsättliga stortån har vi visserligen förlorat vid återgången till markliv (bäst så – en stortå som sticker ut i 90° vinkel mot foten torde hinna bli stukad många gånger om bara på en promenad tur/retur kvarterbutiken). Som kompensation har vi fått den längsta, starkaste och rörligaste tummen av alla primater, trots att vi numera i ytterst ringa utsträckning tar trädvägen

vid förflyttning (Tarzan får härvidlag betraktas som en avvikare). Denna tumme ger oss vår erkända förmåga att manipulera ting av de mest skiftande slag och är naturligtvis en förutsättning för människan som redskapstillverkare.

Från våra primatsläktingar har vi också ärvt det sociala livet i kärn- eller storfamilj med en strikt rangordning mellan medlemmarna och med arbetsfördelningen fäder-försvarare, mödrar-närare och bärare (ty primaterna bygger inga bon utan bär den späda ungen med sig – undantag: människan, där barnets låga utvecklingsgrad vid

Stationer på vägen halvapa-människa.

Ett öppet parklandskap med en rikedom på vilda betare – här uppkom den jagande primaten. Foto Perarvid Skoog.

födelsen kräver en skyddad plats där modern kan lägga barnet ifrån sig). Faderns roll som försvarare har hos "den jagande primaten" utvidgats till att männen också står för den del av matanskaffningen som baseras på jakt. Som komplement till de ovannämnda biologiskt betingade könsrollerna kommer därför försörjningsrollerna – kvinnan/samlaren och mannen/jägaren.

Den mest frapperande skillnaden mellan en nutida människoapa och människan är vid sidan av människans upprätta gång hennes väldiga hjärna – mer än dubbelt så stor som hos en tre gånger tyngre gorilla. Att selektionen i hög grad främjat en större hjärna (naturligtvis främst genom dennas manifestation i högre intelligensnivå) visas vackert av en serie fossila skallar, där hjärnvolymer fördubblats på en miljon år – i evolutionssammanhang faktiskt en oerhört snabb förändring. Det är givetvis den

ökade klurigheten som möjliggjort för människan att redan på stenåldersstadiet sprida sig till miljöer där hon anlagsmässigt bort vara helt missanpassad – men den värmeälskande människan i det kyliga klimatet bosatte sig i en grotta eller byggde en hydda av tillgängligt material, svepte ludna skinn kring kroppen och tände en brasa – passar inte arvsanlagen i miljön gör hon om miljön att passa anlagen!

I direkt korrelation till hjärnans utveckling står också framväxten av språket. Medan apornas språk kan sägas vara uppbyggt av enbart interjektioner (och därmed lämpat endast för att kortfattat och entydigt uttrycka starka känslor) har människan börjat laborera med symboler, först verbalt men snart också i skrift. Kulturella traditioner kunde härmed fortleva hos oss på ett helt annat sätt än hos våra språklösa släktingar, där traditioner kan föras vidare

enbart genom härmning av beteenden.

Slutligen rymmer vår stora hjärna vid sidan av det analytiska tänkandet också ett visst mått av fantasi. Ännu ett arv från våra nära släktingar har vi med dess hjälp utvecklat vidare, nämligen den rigorösa grupphierarkin, vanligen med de äldsta och erfarnaste hanarna i toppen. Dessa gamla hanar, oftast lätt igenkännliga genom sin storlek och speciella hårprydnader (kindskägg, "pälscap" e d), har i flocken dels en roll som upprätthållare av ordning, dels som flockens försvarare, och deras närvaro skänker gruppen trygghet. En eller flera "superhanar" i gudars gestalt har gett människan den trygghet hon eftersträvar och som världsliga auktoriteter uppenbarligen inte kan skänka – i likhet med de gamla ap-patriarkerna kräver de dock ofta fullständig underkastelse och gärna någon form av bevekelse för att ta oss under sitt beskydd.

De stora sprången

De ovan nämnda typiskt mänskliga dragen kommer människan att bland övriga djurarter tidigt framstå som en ovanligt alert och nyfiken figur (dock med en viss fallenhet för grubblerier), därtill klåfingrig och snacksalig – egenskaper som faktiskt bäddat för framgång. Den plasticitet i göranden och låtanden hon visar jämfört med de flesta andra djurs hårt instinktstyrda beteende har gett henne möjlighet att sprida sig till de mest skiftande miljöer; anläggandet av en helt ny livsstil har två gånger lett till en sådan ändring av människans ekologiska villkor (och därmed för en "boom" i befolkningstillväxten) att det förefaller helt relevant att tala om ekologiska revolutioner.

Den första inträffade för ca 10 000 år sedan då kvinnorna i det bördiga "mellanflodslandet" mellan Euftrat och Tigris började så frön i boplatsens närhet av de vilda växter man regelbundet skattade på ätbara delar. Ungefär samtidigt hade männen kommit på att vissa av de djur man brukade jaga gick att tjudra, hägna in eller valla. Härmed var "den agrara revolutionen" ett faktum – människan hade börjat uppträda i

den nya rollen som jordbrukare/boskaps-skötare. Den ekologiska betydelsen härav var framförallt att jorden plötsligt kunde försörja många fler människor än förut – en samlare/jägare behöver nämligen för sin utkomst ett område 10–20 gånger större än vad som tarvas för att föda en jordbrukare/boskapsskötare; andra laddningen i befolkningsexplosionens trestegsraket var antänd. Det tredje steget har avfyrats helt nyss – människans utnyttjande av mineral och fossila bränslen, som började för bara ett par hundra år sedan, inledde "den industriella revolutionen", vilken i ett slag skapat försörjningsmöjligheter för en befolkning mångdubbelt större än den som är hänvisad till att utnyttja enbart flödande energikällor. Olja, kol och metaller kan vi visserligen inte äta, men de är förutsättningar för en ökad jordbruksproduktion genom mekanisering av arbetet, framställning av konstgödsel och bekämpningsmedel samt förbättrad distribution. Dessutom erbjuder det industrialiserade samhället sin befolkning ett otal tjänster som tekniker, administratörer, ekonomer, lärare eller verksamma inom serviceyrken. Raketens tredje steg har fört oss till en global befolkningssiffra på 4,5 miljarder som fortfarande ökar med ytterligare 2 procent årligen.

Framgångens pris

För att äntligen anknyta till årsbokens huvudtema – är det över huvud taget relevant att tala om sårbarhet i samband med en art som beskrivit ett sådant ojämförligt segertåg över jorden som människan?

Ja, det är det nog dess värre. Den moderna människan är sårbar s a s på två olika plan, det individuella och det kollektiva. Individerna i det höginguistriella samhället är sårbara framför allt genom två slag av beroenden – beroendet av andra människors tjänster och i vissa fall av hjälpmedel för att motverka ärftliga defekter.

Gör tankeexperimentet att du en vacker sommardag sätts ut i skogen, naken och utan tält, redskap och matsäck – hur länge skulle du överleva? Sommarmånaderna kanske, men den första vintern? Vilken an-

De traditionella könsrollerna har en biologisk bakgrund. Rävjägaren från Berga-tuna. Foto C Odelberg.

nan djurart som helst skulle utan vidare klara den skisserade situationen, men det mänskliga kollektivet av i dag består av specialister från så många områden att ingen enskild individ kan behärska dem alla. Vårt samhälle börjar faktiskt likna den "superorganism" som tex bisamhället utgör, men lyckligtvis är vi ännu inte uppdelade i individer som enbart arbetar resp enbart fortplantar släktet som fallet är hos de sociala insekterna.

Den närsynte, allergiske eller sockersjuke stenåldersmannen – fanns han? Säkert hände redan hos stenåldersmänniskan av och till att anlag för normala egenskaper genom mutationer ändrades till anlag för just närsynthet, allergi eller diabetes. Nästan lika säkert är att bärarna av dessa anlag knappast blev långlivade – i vart fall bör deras chanser att fortplanta sig och därmed de dåliga anlagen ha varit väsentligt mindre än för Medel-Flinta. Den moderna män-

Hjortronrensning. Foto Tora Pettersson.

niskan kan med hjälp av glasögon, cortisonpreparat resp insulin motverka de nämnda defekterna och beroendet av dessa hjälpmedel är knappast något problem – så länge vi har tillgång till dem. Sårbarheten ligger i defekternas ärftliga karaktär – de sprids till allt fler eftersom selektionen mot dem kan motverkas. Deras effekt på den mänskliga populationen blir uppenbar först den dag vi genom någon kris blir ur stånd att tillverka hjälpmedlen – då drabbas plötsligt och hårt en stor del av populationen.

Allvarligare än den individuella sårbarheten är emellertid den kollektiva, som går tillbaka på vårt ekologiska beroende av en levande, frisk natur som producent av föda och andra förnödenheter till en snabbt växande världsbefolkning. Vi har sett hur den agrara och den industriella revolutionen

breddat näringsunderlaget för jordens befolkning på ett närmast drastiskt sätt; frågan är ändå i dag: var det tillräckligt? Svaret på den frågan har vi faktiskt, i och med konstaterandet att ca 2/5 av jordens befolkning antingen svälter eller i vart fall är undernärda. Visserligen hävdas, säkerligen med rätta, att jorden utan svårighet skulle kunna föda dagens befolkning och mer till med en rättvis fördelning av produktionen. Ett sådant tillstånd lär dock tyvärr för överskådlig tid förbli en utopi, och med vetenskap härom måste vi betrakta jorden som allaredan klart överbefolkad; alla de problem miljövärden i dag har att brottas med går på ett eller annat sätt tillbaka på detta faktum. Mot bakgrunden av den ojämna fördelningen av jordens hävor kan man ifrågasätta om inte Sveriges bästa biståndsinsats

Skogsskövling är inget nytt begrepp – detta delvis ökenartade grekiska landskap var en lummig skog under antiken. Södra Kreta. Foto Eva Fägerborg.

för u-länderna fn består i vår – oplanerade – låga nativitet; en nyfödd svensk kommer nämligen att göra av med 20–25 gånger mer av jordens samlade resurser än tex en kenyan.

Befolkningsexplosion – miljöförstöring

Ironiskt nog är det alltså det tidigare framgångskriteriet, förmågan att uppfylla jorden, som vänts till det största hotet mot mänsklighetens välstånd, ja kanske mot själva dess existens. Med överbefolkningen följer ju oundvikligen en misshushållning med resurser som skog, odlingsbar jord och vatten – där en hög produktion av födoämnen som bäst skulle behövas, tenderar den i stället att gå mot noll, såsom vi i dag kan bevittna i stora delar av det katastrofdrabbade Etiopien. Att fastställa takhöjden för befolkningen och därmed sammanhängade

resursbehov, tex energiförbrukning, måste vara en av de angelägnaste uppgifterna i dag för de stater som ännu har en valmöjlighet. Sätter vi inte själva i tid dessa gränser kommer de småningom att prackas på oss av en omild verklighet – bättre huka sig där det är lågt i tak än riskera en hjärnskakning (eller i värsta fall bruten nacke). Av sådan planering har dock hittills inte setts mycket; ännu är det bara Kina som beräknat att det väldiga landet kan försörja en befolkning på 700 miljoner och som aktivt arbetar för att pressa ned sitt befolkningstal under denna gräns; medlet är "straffskatt" på varje barn utöver det första och innebär givetvis ett stort ingrepp i den personliga friheten – ändå är det faktiskt beska mediciner av detta slag som Moder Jord nu bäst behöver mot sin elephantiasis.

Kunskapens frukt är sannerligen på gott och ont. Naturens exklusiva gåva till män-

niskosläktet, den stora hjärnan, som satte oss i stånd att erövra jordytan, borde ha försetts med någon form av nödbroms – vår lust och förmåga att omskapa miljön till något som vi kortsiktigt bedömer som bättre för oss själva är obegränsad; sorgligt begränsad tycks däremot vår förmåga vara att bedöma de långsiktiga effekterna av vårt handlande. Industrisamhällets tidevarv, nyss påbörjat, bjuder redan otaliga exempel på detta dilemma. Enbart förbränningen av fossila bränslen kan ses som ett gigantiskt biogeokemiskt experiment, vars utfall vi ännu ej sett till fullo även om några effekter börjar uppenbaras, tex i form av omfattande försurning av mark och vatten på grund av bränslets svavelföreningar; tidigare produktiva sjöar och jordar riskerar nu att omvandlas till impediment. En annan effekt är ökad halt av koldioxid i atmosfären, något som på sikt kan leda till höjd temperatur globalt och därmed en avsmältning av polernas iskalotter (vilket i sin tur skulle få världshavens yta att stiga några meter, dränkande ett antal större städer på jorden).

Vi måste vara medvetna om, att varje exploatering av en naturresurs innebär ingrepp i ett levande system där ett fint balanserat samspel råder mellan levande var-
elser av många slag och mellan dessa och berggrund, jord, luft och vatten. Ett sådant ingrepp måste företas med samma omsorg som ett ingrepp i den levande människokroppen, men mycket av människans handlag härvidlag har mer liknat styckmästarens än kirurgens.

Människan har alltid hyst en berättigad respekt för naturkrafterna – de "kulturkrafter" hon själv släppt lösa har hon ännu inte förstånd att frukta, kanske med ett undantag: kärnkraften, särskilt som den skulle kunna användas i krig. Spridningen av kärnvapen *måste* begränsas; varje ytterligare spridning ökar risken för att någon "desperat despot" kommer i besittning av och frestas använda förintelsemedlet. Ett totalt kärnvapenkrig kommer mänskligheten med största sannolikhet inte att överleva och vi kommer att dra ett otal andra

arter oförskyllt med i eldstormens Gehenna och den därpå följande "atomvinterns" kölldvala.

Dagens dilemma

Kanske vågar vi ändå hoppas att vår självbevarelsedrift skall skydda oss från att släppa sådana krafter lösa. En annan destruktiv kraft har vi troligen svårare att bemästra, nämligen vår egen egoism – den som i rummet kallas kolonialism, i vars anda vi förmår u-landsbonden att odla lyxgrödor för västerlandets behov i stället för den hushållsgröda som kunde mätta hans familj; eller som i tiden för dagens vinning offerar den jord som kunde gett bärgning åt kommande generationer – "efter oss syndafloden". Den ofattbara skogsskövling som hemsöker stora delar av jorden är ett praktexempel på båda slagen kombinerade: där bergsregnskogen våldtagits sliter regnen med sig jorden, och den jord som skulle givit bergsbonden hans bärgning slammar i stället igen den stora floden i dess nedre lopp och kommer floden att svämma över och dränka slättbondens skörd; profiten hamnar i fickorna på det utländska skogsbolagets pampar.

Vi är ljusår från den livssyn som indianhövdingen Seattle gav uttryck för i sitt tal till de vita inkräktarna i hans land: "Detta land tillhör mitt folk; en del av dem är döda, en del lever nu, men de flesta är inte födda ännu." Han sade också: "Den som spottar på jorden spottar på sin mor." Känslan av totalt beroende av den levande jorden och av ansvar för att den överlämnas till nästa generation lika produktiv som den en gång togs emot har alltid funnits hos de folk som levat i balans med sin miljö; västerlandets människor måste återfinna den känslan – den väg vi nu beträder kan bara föra mot undergång.

Man kunde tycka att både insikten om problemens vidd och förmågan att vidta lämpliga åtgärder för en kurskorrigering borde finnas hos i-länderns parlament. Det gör de helt säkert också; att så litet av praktiskt handlande i sådan riktning trots detta

Ångmaskinen åter till heders i framtidens teknik? Foto Axel Sjöberg, Malmö.

hittills förmärkts beror nog på att vi tycks ha fastnat i en ekonomisk/politisk knip-tång, där den ena skänkeln heter "ständig ekonomisk tillväxt" och den andra "kortsiktig lönsamhet/kortsiktigt ansvar". I en värld som i stor utsträckning styrs av ekonomer har vi blivit så vana vid talet om näringslivets livsnödvändiga expansion att vi inte längre ifrågasätter den, trots att evig tillväxt är en omöjlighet på vilket område som helst. "Den eviga tillväxtens ekonomi" kräver ju tillväxt på en rad därmed kopplade områden – den kan t o m kräva fortsatt befolkningsökning (!) som vi kan se i dagens Sverige, där vi nästan uppnått det idealtillstånd världen i stort eftersträvar, nolltillväxten, men där politikerna nu vill uppmuntra ökad nativitet för att vi skall kunna stötta den tunga toppen på ålderspyramiden, pensionärerna.

De lösningar man i ett sådant ekonomiskt system väljer blir med nödvändighet

kortsiktiga – vi lever i de snabba klippens tidevarv. Det är också den kortsiktiga ekonomin i industriländerna som skapat de problem miljövärdarna i dag som ett slags städpatrull har att brottas med – "de ekonomiska undren" har sitt pris, ett pris som t ex Västtyskland och Sydkorea i dag har att betala i efterskott. – Kommer till detta ett politiskt system med korta mandattider, så förstår man att även den upplyste politiker drar sig för att lansera den på sikt gynnsammaste lösningen i den mån den kan innebära restriktioner för väljarens ekonomiska utveckling här och nu – att lägga ett sådant förslag vore ju liktydigt med politiskt självmord. Ändå måste snart de obehväna besluten tas – till det krävs dock statsmän snarare än politiker, eftersom statsmannen mäter tiden i generationer medan politikerns måttstock är mandatperioden.

Vilken framtid väntar oss?

Vad skall egentligen kunna befria oss ur den ovannämnda kniptångens grepp? Ja, i en demokrati troligen endast en massiv folkbildning, som gör en majoritet av väljarna så pass medvetna om situationens allvar att de är villiga underkasta sig viss materiell standardsänkning, och själva kräver åtgärder som kan garantera vår överlevnad på sikt och ge oss åter något av det vi lägger i ordet "livskvalitet" – ren luft och friskt vatten, giftfri föda, tillräckligt riklig att mätta, bitar av någorlunda orörd natur att söka avkoppling och vederkvickelse i. Men folkbildning är en långsam process; risken finns att "kon dör medan gräset växer" – vad vi kan gödsla med på gräsrotsnivå är ekologiska kunskaper och uppammande från barnsben av den *känsla för naturen som något omistligt* som var en del av arvet från stenåldersjägaren, en del som stadsmänniskan slarvat bort.

I våra kroppshyddor samsas alltjämt tre jag: stenåldersjägaren, trädgårdsmästaren och ingenjören. Hos de flesta av oss dominerar den sistnämnda – han donar och planerar, till trädgårdsmästarens förfäran vill han asfaltera köksträdgården för att få en plats där han kan stå och tvätta bilen, och sin släkting Flinta, som han inte anser riktigt rumsren, har han förvisat till en skrubbe i källarplanet. Ändå är det ju så, att majoriteten av våra arvsanlag alltjämt är Flintas

– han borde ha något att lära oss om vår egen ekologi, om hur vi genom att lära känna våra beroenden kan minska vår sårbarhet; låt oss ge honom en chans att göra sig hörd!

Det är sent på jorden – under de närmaste 100 åren bör det visa sig om människan är mäktig att genomföra den kursändring som är oundgängligen nödvändig. Vad som krävs är inget mindre än ett stopp för befolkningsexplosionen, en rättvisare fördelning av jordens resurser, ett övergivande av fossila bränslen och kärnkraft till förmån för flödande energikällor (sol, vind, olika slag av vattenkraft, biomassa) och över huvud taget ett försiktigare utnyttjande av naturresurserna – ett bruk utan förbrukande. En sådan omläggning behöver ingalunda innebära någon återgång till stenåldersstadiet, men man har gissat att den i framtiden tillgängliga teknologin mer kommer att likna den tidiga industrialismens än dagens, i vart fall inom många områden.

Människan som art var troligen aldrig sårbarare än hon är i dag. Skall hon sälla sig till den långa raden av utdöda arter genom ett kollektivt självmord eller skall hon vinna sin kamp mot tiden och därmed förtjäna sitt förpliktande namn – *Homo sapiens*, den visa människan? Den som överlever får se.

Successful but vulnerable—Man in the perspective of evolution

The rapid evolution of man is summarized and put in relation to evolution of life on earth as a whole. The remarkable success of man, enabling him to invade most of the major life zones on earth as early as during the Stone Age, is due to the use of some traits existent already in early primates, but above all to the rapid development of a huge brain and hence of a symbol language and technical skill.

Despite his success as a species, man today is vulnerable on the individual level because of his dependence on other individuals in a society with a high degree of specialization and also on special aids to counteract a number of inherited malfunctions and illnesses.

The greatest threat to mankind is, however, the explosive growth of the world's total population which exerts a severe

stress on the environment through misuse of natural resources. It is suggested that our inability to cope with this ecological problem is due to a combination of short-term economic thinking combined with short election periods which tend to preclude the necessary long-term, ecologically

based planning. Man may well be on his way to eradicate himself as a species—education in ecology is a means of preventing such an event, but it is a slow process, and much of our present way of life must be changed within, say, 100 years in order to prevent a catastrophe.

Gamla hus – rivningsobjekt eller kulturarv?

Arne Biörnstad

Hör hus till kulturen? Alla hus? Är det en kulturell angelägenhet att vårda hus? I så fall – vilka? Blir vårt kulturarv naggat i kanten om hus försvinner? Sådana frågor kan få de mest olikartade svar. Det ansågs vara en stor kulturinsats, när svensk teknik bidrog till att rädda templet i Abu Simbel från att dränkas av den blivande Assuandammen. Det råder heller ingen tvekan om värdet av att bevara Parthenon undan jetflygets avgaser eller om glädjen i att ännu kunna studera italienska byggnadsverk i en serie som går tillbaka till den klassiska forntiden.

Allt detta står i en klass för sig, etablerat och erkänt som kultur värd att vårda, en hela mänsklighetens gemensamma egendom. Hur ställer vi oss till våra egna mer blygsamma byggnadsverk? Impulser och kunskap har nått Sverige från en mera avancerad omvärld under århundraden och tillämpats i vårt eget byggande. Inkallade arkitekter, byggmästare och hantverkare har också gett sina bidrag till vår miljö och överfört sin kunskap till svenska yrkemäns förkovran. Resultaten av deras strävanden har ibland nått en dignitet som gör dem oomstridda och önskvärda att bevara

Den röda stugan – vår främsta symbol i husbyggandet. Foto Arne Biörnstad.

Gotländskt stenhus. Foto Arne Biörnstad.

för framtiden. Men inte alla och inte alltid. Även arkitektoniskt genomarbetade och tekniskt välbyggda hus lever under hot när de börjar bli gamla, men inte så gamla att de hunnit bli sakrosanta.

Vi behöver bara tänka på alla 1800-talets hyreshus i århundradets modestilar och det förakt som ägnades dem för inte länge sedan. I procent räknat av det totala husbeståndet börjar de nu bli sällsynta och synen blir en annan. Men ännu är det långt till utbredd förståelse för vad äldre bebyggelse betyder för människors behov av identitet, historisk kontinuitet och hemkänsla.

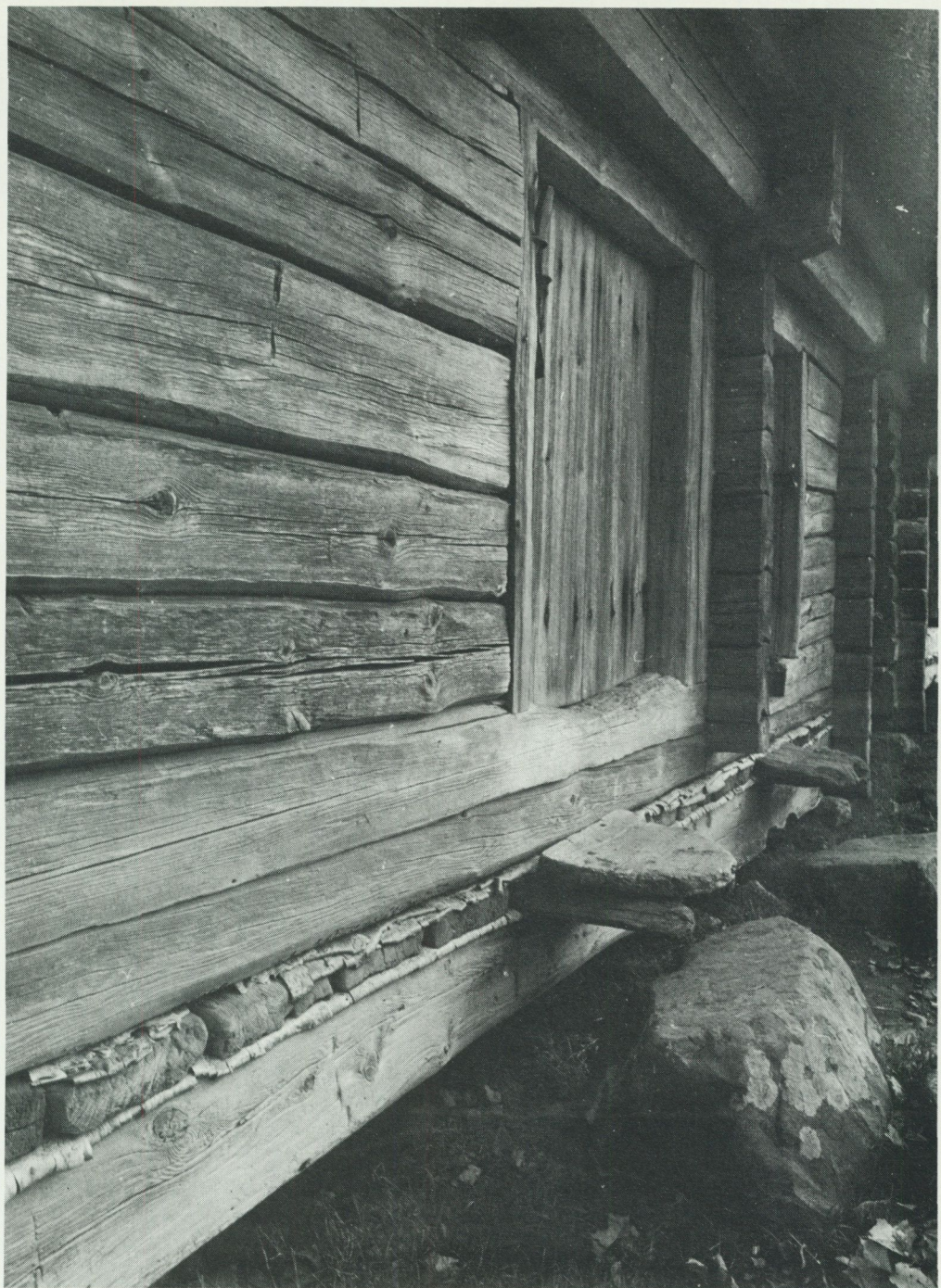
Den röda stugan

All stadsbebyggelse till trots är nog den röda stugan vår främsta symbol i husbyggnad, den röda stugan med vita knutar, hängbjörk intill och sjö nedanför att bada i på sommaren. Vad är det svenska i den?

Falu koppargruva blev redan under medeltiden Sveriges viktigaste industriföretag, vars avkastning möjliggjorde stor-

maktstidens expansion och vars produkter hamnat på många byggnadsverk. Slottet i Versailles har sitt koppartak från Falun. En biprodukt till kopparframställningen blev tidigt rödfärgen. Allra först användes den till att måla stora tegelhus med. Man kunde inte bränna tegel i stora kvantiteter till samma färg. Hus i slottsstorlek blev skäckiga. Därför målades muren röd, så att den blev jämn i kulören. Herremän, som inte hade råd att mura stenhus, byggde sig stora timmerhus, men målade dem röda för att de skulle likna stenhus.

Status och högfärd har alltid spelat en roll, när man bygger. Så småningom, för drygt hundra år sen, fick också den enkle lantmannen råd att måla med rödfärg och då fick vi alla våra röda stugor, som egentligen härmar tegelhus med kantkedjor av huggen sten, fast härmmningen kom långt sen förebilden blev omodern. Nog finns det kulturhistoria också i den enkla röda stugan. Om den röda stugan slår de flesta vakt. Vad finns det mer att vara rädd om?

Timmerhus från Kvekgården i Frösunda, Uppland. Foto Arne Björnstad.

Hus i landet

Vill man få en blick över husen i landet bör man helst färdas i luften som Nils Holgersson, på lagom höjd, så man verkligen ser bygden och husen och inte bara molntäcket som så ofta förargar flygresenären. Ett långsamt svep från Sturup till Kallax skulle visa mycket. Det skånska odlingslandskapet med sitt allt storrutigare mönster, där de vita trappgavelkyrkorna markerar de gamla byarna. Rester av byar finns kvar på enstaka ställen, men skiftena har flyttat ur nästan alla gårdar. Åtskilliga av dem ligger alltjämt i fyrlängad slutenhet med tegel- eller korsvirkesväggar, andra har vilalikhande boningshus, jätteladugårdar, maskinhallar och silos. Halmtak finns, men tegel och eternit har trängt ut naturmaterialen och plåt och betongtegel vinner terräng. Terräng vinner också städerna, som rullar ut sina mattor av hyres- och radhus över åkerjorden.

Via den skånska risbygden färdas vi in över Småland. Skogen vinner alltmer över

den odlade jorden. Här finns både löv- och barrträ, som i sågad form gav lämpligt material till de allt talrikare skiftesverkshusen och den senare konstruktionen med stolpresning och brädbeklädnad som dominerar i uthus och verkstadsbyggnader. Timmerhus börjar bli vanligare, särskilt som boningshus. De finns ännu kvar, men i sällskap med trä- och stenhus av modernare slag.

En mjuk sväng österut för oss över Ölands radbyar, väderkvarnar och fornborgar bort till Gotland där medeltidskyrkorna ligger tätt och gårdarnas kalkstenshus lyser vita i landskapet. Husen är särpräglade men gårdarnas planform är densamma som på det angränsande fastlandet – den götiska gårdstypen, där man- och fågårdarnas fyrkanter skiljs av ett staket eller mur. Så ser gårdarna ut när vi kommer tillbaka över Östergötland och Sörmland, men där möter också en storskalighet i jordbruksbygden, herrgårdarnas och statarnas landskap. Den följer oss upp över Mälaren, men i Upplands bergknalliga inre finner vi går-

Skiftesverkshus. Foto Arne Björnstad.

*Korsvirkeshus. Foto
Arne Björnstad.*

dar av annat slag, där man- och fägård skiljs av en portlidelänga.

Vi möter bergsbrukets land med herrgårdar, hyttor, smedjor och bruksgator, som går över i Dalarnas och Hälsinglands extensiva jordbruksbygder, där plogen aldrig besegrade skogen och skogen till sist blev viktigare än jorden. Det var när ångkraften kom och den finbladiga sågen skar träden till bräder som gav pengar i sågverken, vars ruiner vi kan följa kusten uppöver.

Men timmerhusen man byggde före sågverkens tid, dem kan vi ännu se – tätt i byar i Dalarna, glesare ju längre norrut vi färdas. I öppna fyrkanter står gårdarna.

Sparsam är jorden mellan dem. Jordbruket var magert och det var djuren som betydde mest. För deras bärning höll man fäbodrar – ofta miltals från hemgården. Dem ser vi ännu rester av med gråa vedtak knappt urskiljbara från vegetationen omkring, och ängslador strödda överallt, där gräs kunde slås. Ängsladorna följer oss på myrar och slätterängar i tätande led ända upp i Norrbotten, när planet sänker sig över den glesa tallskogen och går ner i Kallax.

Förbluffande mycket finns ändå kvar av gammal och ortspräglad bebyggelse i det svenska odlingslandskapet, den gröna mattan mellan maskorna i nätet av vägar med

städer och samhällen i knutarna. Städerna såg vi inte så mycket på under flygturen. Dessa märkliga bildningar, som nu sugit till sig mer än 90 procent av alla som bor i landet, lagt årsring till årsring och låtit ruttna i kärnorna, som plomberats med varu- kontors- och parkeringshus. Dem skall vi se närmare på från marknivå.

Bygga på landet

Vårt lantliga byggande har från förhistorisk tid ända in i 1900-talet präglats av två förutsättningar, ortens tillgång till lämpligt byggnadsmaterial och till hantverksskunnande. Att bygga var ett hantverk, som i stor utsträckning arbetade med naturmaterial. Efter andra världskriget har det i accelererad takt utvecklats till industri, ett monteringsarbete med prefabricerade element, även om många detaljarbeten finns kvar som kräver hantverksskunnande. Detta är naturligtvis en grovt förenklad bild av vad som hänt, men i huvudsak förhåller det sig så.

Materialtillgången har i hög grad gett vår äldre bebyggelse dess ortskaraktär. Tallen gav oss timmerhusen, så snart yxan mot forntidens slut blev god nog att bearbeta virket med rimlig arbetsinsats. De knuttimrade husen finner vi i hela norra och mellersta Sverige, i Norge, Finland och vidare österut där furan varit karaktärsträdet. Under århundradenas lopp förfinades tekniken alltmer, för att nå en topp under medeltiden. Då valdes träden med yttersta omsorg, ytveden skraddes av, enbart den grova kärnan användes och knutarna fick allt intrikatare former. Intet under att sådana hus finns kvar, bara taken underhålts.

I regel hade timmerhusen tak av björknäver. Tillgången till näver var en förutsättning för husens bestånd. Ligger nävern i tredubbla lager, fasthållen av pålagt virke eller torv håller den nästan i evighet, om den bara skyddas mot solljuset.

Timmerhusen kräver god tillgång till lämpligt virke. Därför blev skiftesverket en lämpligare metod längre söderut, där de go-

da tallarna inte stod lika tätt. Skiftesverksbygget är också känt sedan forntiden, men blev säkert vanligare ju längre vi närmar oss vår egen tid, när man ville spara skogen. Då är skiftesverket mer ekonomiskt med sina plankor eller bräder inpassade i rännor i vertikala stolpar, som i sin tur hålls samman till en husstomme av syllar, överliggare och tvärband. Liksom det knuttimrade är också skiftesverkshuset en under århundraden förfinad konstruktion, som är beräknad med hänsyn till träets rörelser och kan byggas utan en enda spik. Skiftesverket tillåter användning av lövträ och bäst blir det i ek.

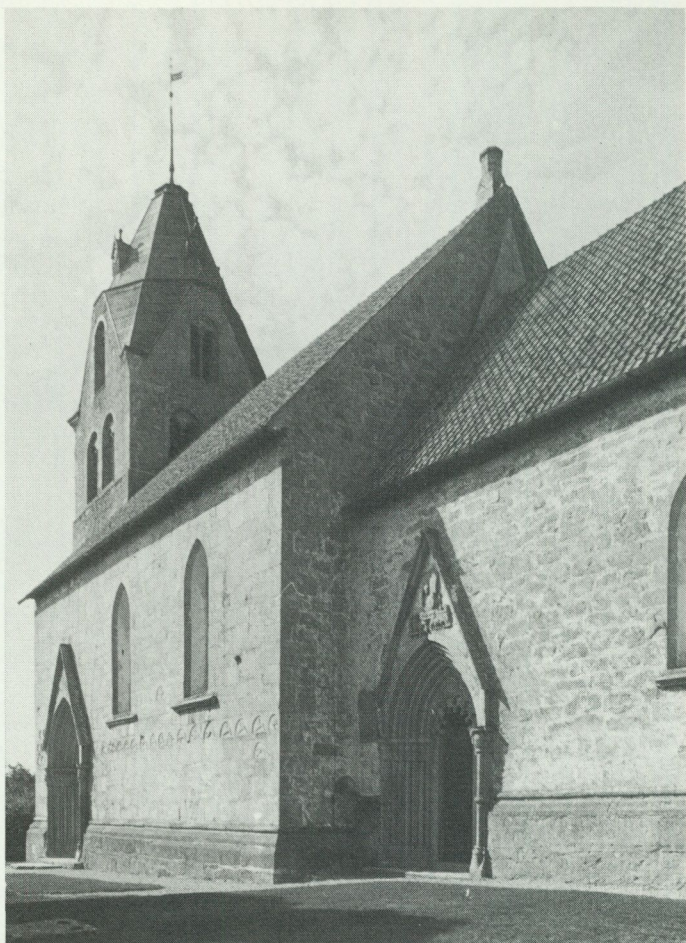
Eken har också varit det mest eftertraktade träet i det virkesfattiga syd-Skåne, där korsvirkesbygget blev lösningen i god samklang med Danmark och angränsande delar av kontinenten. Det dyrbara träet sparades till stammen och takresningen, medan alla facken fylldes med risflätning och lera, som man hade gott om. I bättre hus kunde man kosta på sig att bränna leran till tegel eller så småningom bygga hela huset i detta material.

Till taken var halmen en självklarhet i dessa sädesodlande bygder. Tjocka, gula tak, som bands varv för varv för att stå emot blåsten på slätten. Halmtaken går långt upp i mellan-Sverige, där sädesodlingen ger material nog, men byts gärna mot vasstak i sjörika trakter. I mellan- och nord-Sverige binds halmen eller vassen bara i nederkanten av taket och läggs för övrigt lös, fasthållen av överlagda träslanor enligt ortens sed.

Här möter halmen en mot norr alltmer övermäktig konkurrent i björknävern med sin täckning av torv eller trä.

Mälardalens lerrika område har kostat på sig många tegeltak och här finner vi också, liksom i Skåne, den första byggnadsmaterialindustrin i form av tegelbruk. En förutsättning för de många herrgårdarnas och senare Stockholms och andra städers tegelhusbyggande.

Till murning behövs kalk för bruket. Där har Gotland varit en av de stora leverantörerna, så stor att kalkbränningen under

*Grötlingbos medeltids-
kyrka, Gotland.*

Foto Arne Biörnstad.

1800-talet till sist hotade öns skogsbestånd. Kalkstenen själv är ett typiskt inslag i den gotländska byggnadskulturen som väggmaterial. Öns skiffrika sandsten begagnades för taktäckning. Den värmländska skiffern har i än högre grad lämpat sig för detta ändamål. Öländsk kalksten har slipats till golvplattor och trappsteg.

Fältsten av alla slag har varit ett naturligt byggnadsmaterial sedan forntiden och årtusendena framöver i försvarsverk, kyrkor och slott, för grundläggning och som ett karaktäristiskt inslag i lagårdsbyggande, när trä skulle sparas.

Så länge man byggde av naturmaterial med ganska ringa bearbetning kom materi-

alens inneboende egenskaper att i hög grad styra byggtekniken och dess resultat. Också planlösningarna påverkas. Knuttimring lämpar sig för framställning av hus, där stocklängden får bestämma väggens mått. Bland annat därför är de nordliga gårdarna sammansatta av många små hus. Skiftesverk och korsvirke kan med lätthet åstadkomma långa hus bara bredden anpassar sig efter virkeslängden. Det är inte hela förklaringen till de skånska längorna, men en del av den.

De som byggde husen på landet var ofta ägarna själva. Men likaväl som man tidigt hade smed och skomakare i varje socken, så torde det efterhand ha uppstått en kår av

Muraren William Palm i arbete på ett av de s.k. punkthusen som jämte lamellhus uppförs i Helsingborg. Foto S Malmberg 1945.

hantverkare kunniga i husbyggandets olika grenar. Somliga har säkert haft det som bisyssla till jordbruk, medan andra, där jordbruket var magert eller den egna torvan för liten, haft byggandet till huvudsyssla och anslutit sig till den kår av byggnadshantverkare, som alltefter behov och möjlighet rört sig i hemtrakten eller mer långväga. Särskilt dalkarlarnas rörlighet är ju välkänd.

Rörligheten har dock inte påverkat byggandet så mycket att någon allmän nivelleringsinträtt i äldre tid. Ortens långsamt framvuxna traditioner var bestämmande i val av tomplats, planlösning och teknik. Den svenska fattigdomen hade sin betydelse. Ägarna byggde eller deltog i bygget till-

sammans med uppådade yrkesmän och grannlaget kunde utnyttjas för gemensamhetsarbeten. Så tillgodosågs de primära behoven. Men när man fick ekonomisk möjlighet att göra något utöver det rent ändamålsenliga, så utnyttjades chansen till införande av nyheter, större hus, rödfärgning, tegeltak, festliga förstukvistar eller kanske målningar i helgdagsstugan.

Husen byggdes anpassade till ortens näringsliv och bostadsvanor, av material och människor från bygden och resultatet blev en ortstypisk miljö, där skiftande planlösningar och stildrag kan berätta om variation i ekonomiska villkor och olika slag av påverkan från omvärlden under tidens gång.

Bygga i staden

Om detta gällde på landsbygden så var inte förhållandena stort annorlunda i de unga städerna. Deras byggherrar var nästan lika hänvisade till hantverksbygge av naturmaterial även om de genom bättre ekonomi kunde kosta på sig att låta andra bygga åt sig, göra större hus och låta transportera material längre väg.

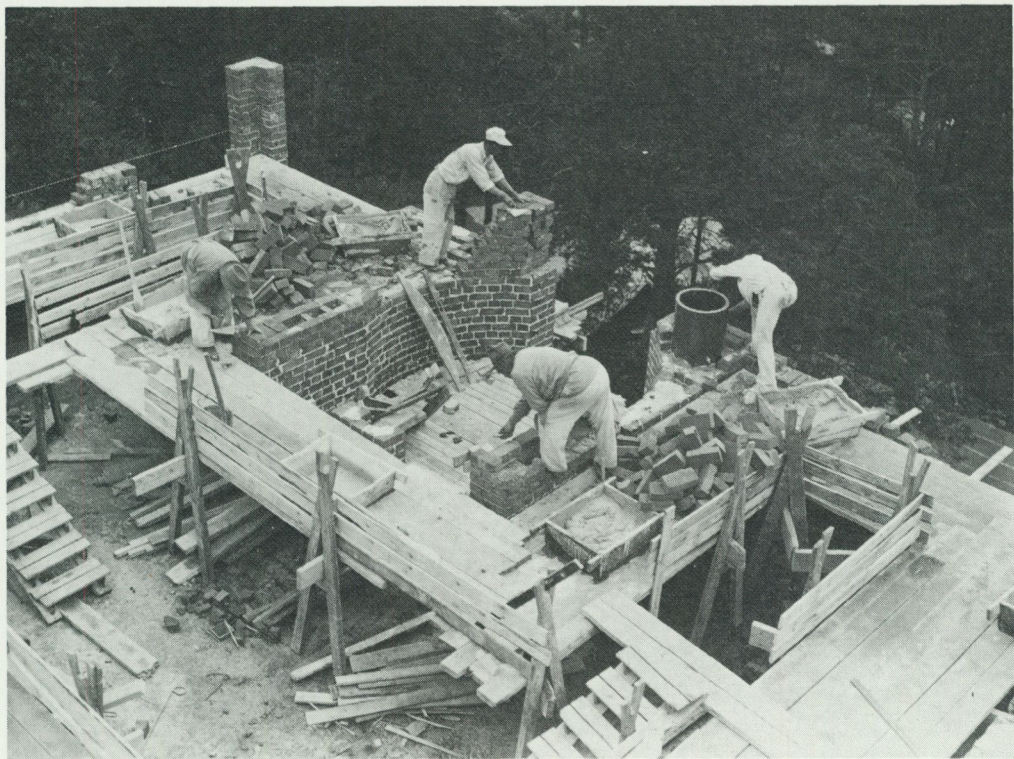
Undantaget från småskaligheten i byggandet var tidigast kyrkorna, som genom sin volym och tekniskt avancerade lösningar tvingade fram närvaro av specialister, men också blev byggen under tidsrymder som inte hade någon motsvarighet i det profana byggväsendet. Vem vill vänta i hundra år och mer på att huset skall bli färdigt? Före Gustav Vasas tid såg man inte många stora hus i Sverige som inte var kyrkor. Men med stormaktstiden kom storbyggandet. Då växte slotten och de stora stenhusen

upp ritade av arkitekter, byggda av inkallade yrkesmän som fick lära upp inhemska hantverkare, och bekostade av krigsbyte och underlydandes arbete.

Då kom arkitekten på allvar in i byggandet, även om murarmästaren eller timmermannen länge än skulle bestämma utformningen av de flesta husen. Men om arkitekterna var få och deras uppdrag lätt räknade, så skulle deras lösningar komma att spridas och utnyttjas också i enklare sammanhang. Man behöver bara tänka på Erik Dahlberg och hans mönsterritningar för boställen åt officerare och soldater. Genom indelningsverkets organisation kom dessa mönster att spridas över hela landet och förmodligen i högre grad än vi ännu vet också att påverka den lantliga bebyggelsen.

I stort sett kan man påstå att det småskaliga hantverksbyggandet fortsatte ända till omkring mitten av 1800-talet med

Husbygge i Hammarbyhöjd år 1938. Foto Stockholms Stadsmuseum.

många ortstypiska drag i de färdiga husen, både på landet och i städerna. De stora, avancerade husen, som följde med i den europeiska stilutvecklingen, förblev undantag. Deras ägare kunde bygga dem på grund av sin i det dåtida samhället sällsynna tillgång till kapital men sällan kunde andra byggherrar ta efter annat än i blygsamma ansatser.

Förhållandena blev annorlunda när ångkraften kom, industrialiseringen tog fart, den stora jordbruksrationaliseringen satte in med skiftena, befolkningen växte och flyttade in till städerna som krävde nya hus. Järnvägarna började dras, sågverken anlades och en tegelindustri växte upp. Gårdar flyttades i samband med skiftena, byggdes om eller förnyades. Jordbruket förenklares, fick tillgång till nya hjälpmedel från den växande industrin och gav större avkastning som gav ägarna möjlighet att investera i hus. Järnvägsnätet bredde ut sig och gav möjlighet till transport av byggnadsmaterial. Stationssamhällena kom med hus i kontinentala stilar, som gav inspiration till nyheter i trakten runt dem.

Städerna förmådde inte ta emot överskottet av befolkningstillväxten trots industrins expansion utan en dryg miljon människor emigrerade framför allt till Amerika. En viss stabilisering mellan arbetare och arbetstillfällen skedde inte förrän vid århundradets slut och då hade städerna vuxit i ett byggande som blivit storskaligt. Trots det och trots att det då fanns en industri som tillverkade byggnadsmaterial, så var själva byggandet långt in i 1900-talet ändå ett byggande på plats med hantverkliga metoder, där grundläggare, murare, tegelbärare, timmermän, snickare, stuckatörer, målare, plåtslagare och glasmästare hade sina givna roller på byggplatsen.

Industriellt byggande

Hantverksbyggandet fortsatte under mellankrigstiden, men sedan har utvecklingen i accelererande takt övergått till industribygge med prefabricerade element i byggekranens tecken. Bilens och handelns krav har styrt planeringen, delvis på bekostnad

av den enskilda människans behov och vårt folkhem har i denna process definitivt blivit ett stadshem i städer, vars gamla kärnor omvandlats till kommersiella centra med äldre hus omkring och de flesta människorna boende i förstäder i en yttre cirkel. Stordriftsutvecklingen inom byggandet har fört den enskilda människan allt längre bort från planeringen och besluten om resultaten. Byggherren är ett företag, byggaren ett bolag, husen en investering och människan en hyresgäst som skall leverera räntan på kapitalet. För att skydda människan och bevaka hennes rätt ingår hon i olika kollektiv, där ombudsmän för hennes talan.

På varje plats, där flera människor bor eller arbetar, uppstår normer för bebyggelsens utformning. Ju tätare människor trängs samman, desto fler normer krävs för att reglera verksamheten på den tillgängliga ytan. De första normerna uppstod i forntiden och deras traderingar kan vi studera i Bjärköarätten och landskapslagarna, som ännu kan te sig förvånansvärt moderna. Men de har sannerligen fått betydande tillskott. Där medeltidslagarna kunde nöja sig med några sidor, överblickbara för envar, har vi nu hela bibliotek av lagar, förordningar, stadgor och bestämmelser för vilkas handhavande krävs departement, myndigheter, nämnder och konsulter. Ingen enskild person kan längre behärska eller i högre grad påverka den stadsmässiga planerings- och byggprocessen. Den har kollektiviserats liksom resultaten.

Makten har alltid velat ge sig ett synligt uttryck genom byggande. I stormaktstidens huvudstad var kungamakten, kyrkan och adeln tydligt urskiljbara i Slottet, kyrkorna och palatsen som individuella storheter. Frihetstidens merkantila uppsving avsatte sina spår i form av borgerliga handelshus, malmgårdar och landerier ännu skönjbara i Stockholm och Göteborg. En ny storbyggnadsepok kom med industrins framväxt, efterhand manifesterad genom sina medvetet utformade tegelbyggnader i stadskärnorna och de täta blocken av hyreskaserner för arbetarna i periferin.

Vår tids politiska och ekonomiska makt

Citygropen i Stockholm år 1974. Foto Arne Biörnstad.

Parkeringshus i Stockholm. Foto Arne Biörnstad.

gör sig synlig i mindre individuellt utformade byggnadsverk, där förvaltningsbyggnader, banker och försäkringsbolag står som förvuxna kolosser i samma diskreta kostymer mellan de när utmanande varuhusen och deras betongbrutala följeslagare parkeringshusen.

Bygandets konsekvenser

I varje våg av nytt byggande inne i städerna är det något gammalt som fått stryka på foten, men inte förrän under de senaste år-

tionerna har det funnits ekonomiska och tekniska möjligheter att genomföra radikala förändringar så snabbt. Den oerhörda förstörelsen i stora delar av Europa efter andra världskriget tvang fram metoder för snabb återuppbyggnad, som i krigshärjade länder naturligtvis kändes som mycket positiv.

När svenska kommuner i visionär framstegsförtröstan med tillämpande av samma teknik började riva sina av kriget oskadda stadskärnor för att fylla dem med handelsli-

vets högborgar, och nya betongförorter växte upp i utkanterna, så väcktes en opinion. Visserligen var företeelsen som sådan bekant, men skalan var ny och överväldigande och kvalitén på det som kom var sällan högre än hos det som försvann, om också underhållet hade varit eftersatt.

Var det nödvändigt att ta så stora tag? Är bilen en så helig ko att dess krav på utrymme skall gå före allt annat? Måste all handel omstruktureras och koncentreras i centra? Måste all mark i stadens mitt bli så dyrbar att endast de allra penningstarkaste företagen kan bygga där? Och varför måste de ligga just där, när största delen av deras kommunikation med omvärlden sker per post och telefon? Skulle inte den nya staden kunna byggas på ett annat sätt med flera centra av arbetsplatser, så att inte alla människor dagligen tvingas till så långa resor? Skall man inte ta bättre tillvara vad som finns kvar av äldre bebyggelse med de kvalitéer den har? Sådana frågor ställdes.

Det lilla Sverige hade fått växtvärk i omstruktureringen. Oroade företrädare för andra visioner än de makthavandes gjorde sig hörda. Byalag bildades i städerna beredda att kämpa för det bestående, som när för hundra år sen hembygdsrörelsen växte fram för att rädda vad som räddas kunde av den ändringshotade landsbygden.

Förändring vållar alltid debatt. Alla förändringar betraktas inte som framsteg. Attityderna till det bestående och det kommande har skiftat. När man på 1600-talet fastslog en stadsplan för Stockholm med ett helt nytt gatunät, så betraktades detta som ett avgjort framsteg och det föll knappast någon in att sörja över beslutet att riva det brandskadade Tre Kronor för att kunna bygga det nya slottet. Däremot väcktes ett avgörande motstånd tvåhundra år senare mot 1862 års förslag att riva hela Gamla stan och bygga nya hyreshus där.

Esaias Tegnér var en stark förkunnare och opinionsbildare. Han förmådde många

Rivning av stadskärna i Stockholm år 1972. Foto Arne Biörnstad.

Arbetarbodan i Stockholm. Foto Arne Björnstad.

församlingar att lämna sina för honom förhatliga medeltidskyrkor och bygga Tegnér-lador istället. Det skedde i många fall utan verksamt motstånd. När en präst i Skåne 1982 föreslog att ett antal kyrkor borde rivas, därför att de inte längre behövdes, så uppstod en förlägen tystnad. Förslaget ansågs alltför radikalt för att ens debatteras.

Men de snabba rivningarna i städerna under 60- och 70-talen skapade debatt, som stundom gick över i ockupationer och handgripligheter, särskilt i Stockholm. Gasklockan vid Torsgatan, Sagerska husen vid Hamngatan och hyreshusen i kvarteret Mullvaden revs, men Mariaberget rustades, väsentliga delar av Münchenbryggeriet står kvar och riksdagen har flyttat tillbaka till det gamla hus, som många velat riva tidigare. Södertälje flyttade först bort sitt gamla rådhus, men rullade sedan tillbaka det igen och lärde upp ett lag stensättare för att kunna återställa torget framför. Borås däremot fick 1984 års rivningspris för destruktionen av sin gamla teater.

Opinionen mot det oreflekterade rivandet

har alltså vunnit vissa framgångar men ingalunda över hela linjen och debatten fortsätter – i synnerhet om bostadsmiljöer.

Ingen har på länge bett om att få släta ut sin 1800-talsfasad, så som man gjorde under 30- och 40-talen. Istället reparerar man dem. Husens inre har däremot ofta behandlats med otrolig hårdhänthet. Tusentals containers har fyllts av handgjort snickeri och ersatts med fabriksstillverkad inredning av frodvuxet virke, spånskivor och plast. Takhöjder har sänkts och heltäckande mattor har klistrats över golven. Detta har i många fall genomförts mot de boendes vilja.

Byggnadsmaterialindustrin, byggnadsfirmorna, lånereglerna, normtillämpningen och hyresgästföreningarna har under en period fungerat i en maktkombination, som gjort det mycket svårt för en majoritet av människor att bestämma över sin egen boendesituation. Någon storebror har alltid bestämt vad som är bäst, i välmening förstås, men frustrationen har ändå lätt infunnit sig hos den drabbade.

En framtid för byggd miljö

Den egendomliga situationen har uppstått att en under högkonjunktur framvuxen byggindustri, styrd av statliga låneregler och statliga normer för den enskildes välfärd, utgör ett latent hot mot de hantverkliga och estetiska kvaliteterna hos våra städers äldre byggnadsbestånd.

Ett annat hot uppstod under oljekrisen. Plötsligt fann man att åtskillig energi skulle kunna sparas genom tilläggsisolering och utfärdade raskt generösa låneregler för den som ville isolera sitt hus utan hänsyn till vad detta skulle medföra av synliga förändringar i husbeståndet, både i stad och på landsbygd.

En stor fara för den äldre bebyggelsens framtid ligger i bristen på material och på hantverkare, som kan de gamla metoderna. Om husen skall bli kvar, så måste de underhållas med hantverkliga metoder och rätt material, annars är det risk för att underhållet kan göra mer skada än nytta. Man måste återuppta tillverkningen av material, som är på väg att försvinna och man

måste överföra kunskapen och handlaget till en ny generation hantverkare. I denna upplärningsprocess måste också gammal dokumentation och handboks-kunskap tas tillvara och omvandlas till moderna läromedel som stöd både för yrkesmän och de många amatörer som gärna själva vill vårda sina hus, men saknar handledning. Fle- ra sådana skrifter finns redan, men många fler behövs för att täcka behovet.

Behovet är stort, ty den största risken för vår byggda miljö är okunskap om hur den skall vårdas. Äldre hus, byggda hantverks- mässigt, har aldrig utgetts för att vara evi- ga. Underhåller man dem inte, så förstörs de. Men de är konstruerade för att kunna underhållas. Vet man hur det skall ske och tillämpar det regelbundet, så får husen en mycket stor livslängd. Ur nationalekono- misk synpunkt borde det vara rent fördö- ande att inte underhålla tekniskt välbyggda hus, som med måttliga ingrepp kan förses med förbättringar, som anses oundgäng- liga.

Nya sociala och ekonomiska mönster i bo- endet kräver andra proportioner mellan stora och små lägenheter än det gamla hus- beståndet kan tillgodose. Förändringar kan ofta genomföras utan att husens hantverk- liga kvalitet minskas – om man gör det på de gamla husens villkor och inte till sista bokstaven tillämpar byggnormer skrivna för nybyggen. Den kommande plan- och byggnadslagen har i sin nya skrivning tagit hänsyn till sådana tankegångar, som gör det möjligt att tillämpa varsam ombyggnad, men den lägger ansvaret på tillämp- ningen hos de kommunala politiker som skall besluta. Därför är det viktigt att opi- nionsbildningen fortsätter, att en humanis- tisk syn på den byggda miljön fördjupas, gör sig hörd och tränger in i alla nämnder där besluten fattas. Inte förrän då finns det en klar förutsättning för den under sekler framvuxna miljön att överleva och ge oss alla den historiska kontinuitet och hem- känsla i tillvaron som vi behöver.

Om också en humanistisk syn blir rådan-

Mariaberget i Stockholm. Foto Arne Björnstad.

de vid planeringen av det som skall byggas nytt, så kanske den kommande miljön blir av den kvalitet, att senare generationer fin-

ner den värd att bevara.

Att vårda och bygga hus är en kulturfråga.

To build and preserve houses—a matter of culture

There is no doubt that certain internationally well-known buildings enter into the general cultural consciousness and should be preserved for the future. Among such are the temples of Egypt and the Parthenon in Greece. What consciousness exists in Sweden of the value of protecting old buildings, not only houses of highest class which gossip of influences from the continental fashion-styles, but also simpler houses of a more everyday kind?

The red timbered cottage in the country represents for many Swedes almost a national symbol to stand up in defence of, whereas the feeling for many other houses is not so evident, although so much of earlier milieux still exists both in the countryside and in towns.

The building of houses in Sweden was a handicraft almost up to the second world war, even if the methods have successively changed, as also the scale of building. After 1945 building became definitely an industry, the work on site changing from craft to assembly of prefabricated elements, even if certain handicraft work still remains.

The original working of natural materials—timber, planks, boards, different kinds of stone, clay, brick, birch-bark, straw, reeds and peat, usually taken from the surroundings of the building site—produced buildings characterized by the local industry, resources and traditions. Much of this local building from different periods still exists throughout the country as a testimony to the historicocultural development, despite the growth of population and the industrial transformation that has moved practically the entire population into urban areas.

The intense urbanization, growing motorism and the large number of white-collar workers in industry set up a great pressure on the towns to provide for the needs of housing and work sites. The problem has

largely been solved by housing development on the periphery of towns and demolition in city centres for offices, shopping centres and multistorey car parks.

In the sixties and seventies demolition reached such a scale that a strong opinion arose against it. Many people began to fear that the whole of their well-known and identity-creating environment would be destroyed without regard for the qualities it possessed.

Many people felt, too, that building itself, through its increased scale and its growing collectivization in the planning, decision and production process, had come so far from the individual human being that the latter no longer had any voice in the matter except by proxy.

Some parts of the old milieu were threatened by demolition, others by rough-handed renovation, since building operations adapted to industrial new construction had lost the knowledge of and familiarity with renovation of handicraft-built houses on their own conditions. Much of the new construction, furthermore, has proved to be of such low quality from the planning and technical aspects that it hardly appears a fully adequate compensation for what has been lost in older housing.

Experience from recent decades has resulted in a proposal for new planning and building legislation which gives greater opportunities for a careful approach in the reconstruction of old houses. Decisions concerning its application will rest with the local councils. It will then be necessary that the opinion which propagates for a humanistic view penetrates into the decision-making bodies. Then, perhaps, the milieu which had grown up in the course of centuries can be saved and the new one become of such quality that our descendants will find it worth preserving.

Om datateknik, yrkeskompetens och bildningssyn

Bo Göranson

Debatten om datasamhällets utveckling har under de senaste åren inneburit att utbildningen i arbetslivet och samhället allmer uppmärksammas. En diskussion gäller breddutbildning, som närmast kan karaktäriseras som en folkbildning i den nya tekniken. Det finns en likhet i denna inriktning med diskussioner i början av femtiotalet. I sin roman *Solange* från 1951 gestaltar Willy Kyrklund den tekniska utrustningen inom kontoren:

Självskrivnen på ett välutvecklat kontor var skrivmaskinsstolen "Effecto", vetenskapligt utprovat ryggstöd som kvarhåller skrivbiträdet i den för maskinskrivning ändamålsenligaste ställningen 0-4391 Ef. Och kontorsmappen "Aristoteles" som var frukten av åratals vetenskapliga forskningar på våra laboratorier i Philadelphia.

I sin pjäs *Gudar och människor* från 1978 driver Willy Kyrklund tesen att teknologin blivit den dominerande produktionsfaktorn. På ett sammanträde i gudarnas rådsal uttalar sig förste predikosekreteraren Hermes:

Faktum är att för inte så länge sedan hade vi mycket nära förbindelse med människorna. Man kan till och med säga att vi var helt beroende av dem. Vi tog del i deras liv, vi var beroende av deras arbete. Detta förhållande ändrades när produktionsförhållandena ändrades. I och med att den teknologiska strukturen framträdde som den dominerande produktionsfaktorn förlorade människorna sin betydelse. Då blev vi oberoende. De blev överflödiga.

Kyrklunds grundläggande fråga är om vi uppfattar det som en katastrof att ett stort antal människor blir överflödiga. Han kon-

staterar att det är en process som sker långsamt men som så småningom kan leda till en katastrof för dem som är på fel sida.

Detta leder över på en annan inriktning i en aktuell debatt som gäller yrkesutbildning, teknologisk utveckling och strukturförändringar i arbetslivet.

LO och TCO har formulerat sina principiella hållningar till kravet på utbildningssystemet. I TCOs policy inom utbildningsområdet finns en plädering för "överkvalificering", dvs mer utbildning än vad dagens befattningsstrukturer kräver, vilket innebär att samhället bör utbilda fler och för andra uppgifter än dem som kan utläsas ur de aktuella behoven. Det är en offensiv utbildningsplanering som åsyftas. LO konstaterar i ett utbildningsdokument "att det etablerade utbildningsväsendet saknar förmågan att ge den utbildning som krävs för att förändra arbetsliv och samhälle".

Perspektivet som formuleras i dokumenten från LO och TCO har beröringspunkter med UHÄ-projektet "Institution och ideologi 1880-1980", där man säger:

Menar vi allvar med vårt myckna tal om demokrati – demokrati inte bara som form och fasad utan som människornas faktiska aktiva deltagande i beslutsprocesserna – så borde vi hälsa all överutbildning med glädje. Kommer inte allt det vi lärt oss till användning just i vårt yrke, så kan det göra det när vi tar ställning, väcker opinioner eller helt enkelt söker orientera oss i samtiden, historien, naturen eller konsten.

Tre perioder uppmärksammas i UHÄ-projektet som särskilt intressanta att studera där vi kan se djupgående förskjutningar i attityder till centrala idékomplex gällande människan, samhället och den historiska

Facitskolan 1947. Foto KW Gullers.

utvecklingen. Det gäller perioden kring 1890, en annan kring 1930 och vår tid. En jämförande studie mellan dessa tidsperioder är fruktbar för en diskussion om arbets värde. Finns det några värden i vår kultur idag som kan ersätta arbetets värde? När denna fråga ställs i alltflera sammanhang är en naturlig bakgrund det faktum att OECD-länderna idag har 35 miljoner arbetslösa.

Yrkeskompetens

Data- och elektronikkommitténs rapport Yrkeskunnande och upplärning i industri-företag konstaterar att:

Både yrkesarbetare och tekniker mfl behöver allt mer omfattande *teoretiska* kunskaper. Äldre tiders manuella kunskande måste antingen kompletteras med eller helt ersättas av en större teoretisk förståelse. Dessutom medför den höga för-

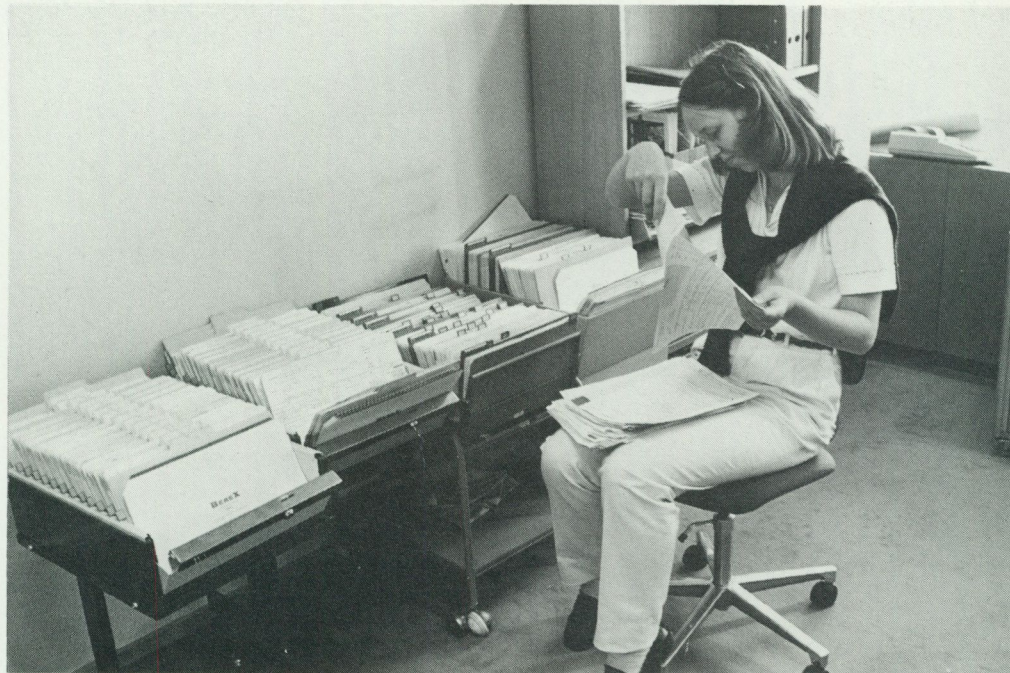
ändringstakten i sig själv att allt fler måste kunna tänka abstrakt för att föreställa sig innebörden av olika alternativa tekniska lösningar /.../ Många tekniker bör helst ha praktisk erfarenhet av produktionen. Det är dock, som nämnts, ofta svårt att finna personer som har både teoretiska kunskaper och lämplig praktisk erfarenhet. Det finns dessutom en uppenbar risk för att arbetarnas möjligheter att som "långvägare" befordras till tekniska uppgifter fortsätter att bli allt sämre till följd av de skärpta kraven på teoretiska kunskaper. Detta kan vara ett problem både för yrkesarbetare utan teoretiskt kunnande, vilkas arbete utarmas, och för företagen som i så fall inte kan ta vara på och utveckla det manuella kunnandet.

Boken Datautvecklingens filosofi sammanfattar sju års erfarenhet av forskning om yrkeskompetensens förändring vid datoranvändning. Det grundläggande begreppet har vi gett beteckningen "tyst kun-

skap". Det är den del av yrkeskompetensen som inte är artikulerad, men inte desto mindre är förutsättningen för ett yrkeskunskande. Rent allmänt skulle man kunna beskriva den tysta kunskapen som samlade erfarenheter, erhållna efter lång tids arbete inom en verksamhet. Den är det samlade resultatet av misslyckanden och korrigeringar, felslut och ändrade uppfattningar som till slut visat sig fungera i praxis. En central fråga inställer sig: är det möjligt att överföra den tysta kunskapen till påståenden, formulerade som slutsatser av erfarenheter, och sedan överföra dessa påståenden till ett datasystem som formaliserade regler? Detta är utgångspunkten för sk expertsystem inom forskningsområdet artificiell intelligens. Idén är att dessa expertsystem skall kunna vägleda mindre erfarna användare samtidigt som de används som ett argument för att förkorta yrkesutbildningen.

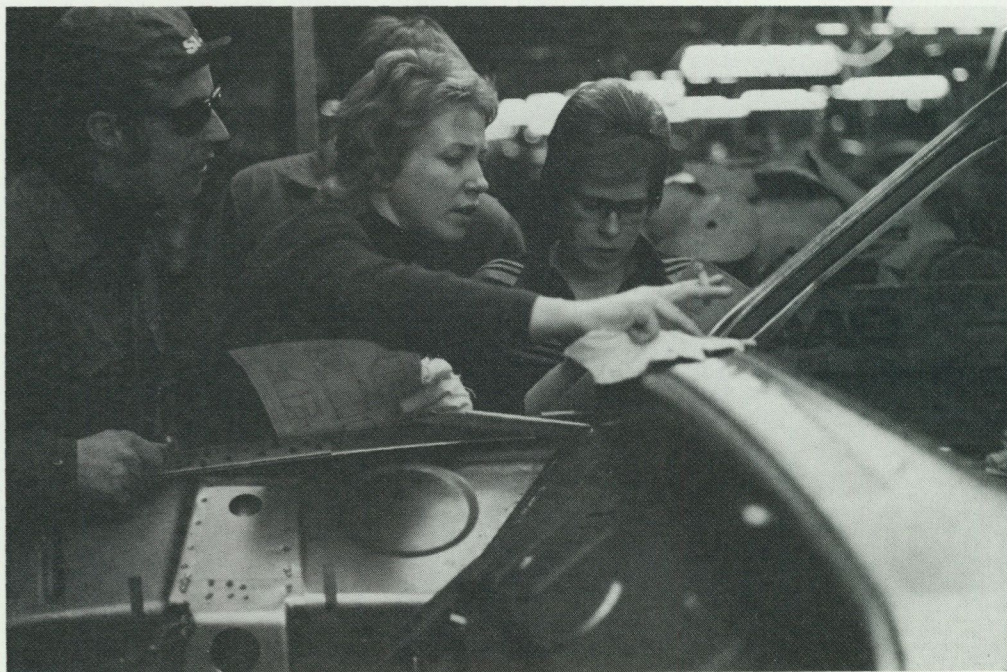
Paradoxen i den tysta kunskapens väsen är att dess värde uppmärksammas först när

STU 1980. Foto Peter Gullers.

den är på väg att "tunnas ut" eller försvinna helt inom en yrkesgrupp eller organisation. Detta fenomen finns bl a dokumenterat i en rapport från OECD:

Vi har sett ett intressant fenomen i många företag. Det är en rädsla för att mycket viktig traditionell yrkeskunskap håller på att försvinna och icke ersättas på grund av förtidspensionering av arbetare. Vi vet att denna oro finns i flera industribranscher. Det verkar som om företagen börjar att inse att förtidspensionering är en mycket riskabel metod att lösa sysselsättningsproblemen på. Det är en risk att mycket värdefull mänsklig kunskap försvinner för gott, på så sätt att man inte kan få tillbaka den om man senare skulle få användning för den. Detta problem är så viktigt att man har börjat att ta upp det på allvar inom bilindustrin. Renault har t ex satt igång en specialstudie över hur man i företaget skall bevara den traditionella yrkeskunskapen som de 20 000 arbetarna har som skall sluta vid företaget.

Volvo, Torslandaverken, 1963. Foto Peter Gullers.

Tv ovan: Finspång träindustri 1967. Foto Peter Gullers.

Tv under: Saab, Trollhättan, 1975. Foto Peter Gullers.

Yrkesutbildning

Peter Gullers har i en studie om kirurgisk instrumenttillverkning uppmärksammat överförandet av traditionell yrkeskunskap till en ny generation av instrumentmakare. Mikrokirurgi och andra operationstekniker ställer krav på en kombination av högteknologisk automatbearbetning av instrumenten samtidigt som manuell skicklighet, precision och blick för det traditionella yrkeskunnandet krävs. Gullers ställer läringsmodellen och det polytekniska bildningsidealet som två alternativa idealtyper för den framtida yrkesutbildningen. Läringsmodellen har som sin utgångspunkt att kärnan i det traditionella yrkeskunnandet måste läras in genom aktivt deltagande i en praktik där man lär sig genom att följa exempel och förebilder. Det kan sägas var den tysta kunskapens utbildningsideal. Det polytekniska bildningsidealet betonar vikten av att lära sig teorier och allmänna principer inom en verksamhet, i detta fall kunskaper i mikrokirurgi och nya operationstekniker. I utbildningen av den nya generationen instrumentmakare ingår båda dessa modeller i utbildningen.

I en studie av Gunnar Bergendahl om kunskapens villkor i det högteknologiska samhället ges ett slående exempel på relationen mellan teori och praktik i utbildningen:

Vad händer då levande iakttagelse ersätts av dattainsamling för datorer? En antydning ger erfarenheterna att lära unga människor numeriskt styrd svarvning. Då man – när den nya tekniken kom – prövade att direkt föra in eleverna i den sk NC-tekniken, i vilken ett föremåls form är given i numeriska tabeller, blev resultatet dåligt. Det blev nödvändigt att först lära manuell svarvning under så lång tid att eleverna blev förtrogna i och genom sina händer, med sammanhangen mellan föremåls form och svarvens funktion. Därefter, sedan en sorts helhetsföreställningar utvecklats, kunde man med framgång föra in den numeriska tekniken. För bildningen av formsinnet kunde man inte gå förbi den direkta iakttagelsen med händerna.

Komplexiteten i manuellt arbete

Det gäller att ta till vara den "tysta kunskapen" som konstruktörer har. Ett datasystem för materialval ska understödja den kunskapen, inte kväva den.

Så säger en forskare på Chalmers i en artikel i Ny Teknik.

Bakgrunden till detta uttalande är ett pågående forskningsprojekt om möjligheterna att anpassa databaser för material till personal inom konstruktion och tillverkning.

Ingen av de 60-tal materialdatabanker, som utvecklats hittills har blivit den framgång i användarledet som i utvecklingsskedet knutits till dem. Hur kan detta förklaras?

Ingen tidigare analys av villkoren för utveckling och användning av databanker för material har på ett tillfredsställande sätt kunnat visa, vilka de avgörande orsakerna är till att alla hittillsvarande databanker har misslyckats i att nå ut till konstruktörer och tillverkningstekniker.

Det är för att tolka dessa tidigare misslyckanden och för att förstå villkoren för användning av materialdatabanker inom konstruktion och tillverkning som projektet har sin utgångspunkt.

Vid införande av "datorn som verktyg" förändras tidigare praxis vid materialval. Det rör sig om förändrade roller och uppgifter för konstruktörer, materialleverantörer, tillverkningstekniker m fl som i tidigare system varit sig vid vissa kontaktkanaler, arbetsformer, ansvar och organisatoriska rutiner.

Vid systemutveckling av materialdatabanker dominerar materialteknikers och dataspecialisters tekniska fackspråk:

Konstruktörerna har fått allt svårare att "känna igen sig" genom att de funktions- och miljöanknutna begrepp de använder vid konstruerandet inte har någon motsvarighet inom materialtekniken.

För en materialspecialist är databanker att likna vid en datoriserad katalog eller handbok men för den ensamme konstruktören måste det tillkomma modeller och frågeru-

tiner som hjälper till att omvandla *egen-skapsdata* till upplysningar om materials beteende i olika typiska produkter under olika typiska användningsbetingelser. Konstruktörer är inte betjänta av banker för materialdata som enbart är ett slags datoriserade tabellverk.

I ett konstruktionsarbete finns outtalade frågor som mognar fram gradvis under ett utvecklingsarbete.

Åtskilligt av den kunskap och nödvändiga information som behövs vid materialval är av den natur som inte kan kvantifieras, ibland inte ens artikuleras. Uppenbarligen är risken stor för att sådan viktig kunskap och information förloras vid kommunikation enbart med hjälp av datorer.

I bakgrundsstudien till projektet konstateras att sk expertsystem (ett tillämpningsområde inom artificiell intelligens) inte är en framkomlig väg för att komma tillrätta med dilemmat med det dåliga utnyttjandet av databanker. Materialvalet innehåller ett avsevärt mått av bedömningar som kan ske endast med hjälp av icke logiska metoder.

Konstruktionsprocessen inklusive val av material kan ses som en lång rad frågor som konstruktören reser i syfte att reducera osäkerheter och kunna fatta beslut. Frågorna riktas till många olika instanser. Vissa kan besvaras nöjaktigt, andra delvis och vissa inte alls. Effektivitet innebär att prioritera rätt frågor, men också att kunna omprioritera snabbt och kreativt. Inga nya hinder får skapas – i stället skall prioriteringar underlättas, säkerheten öka och individens unika resurser utnyttjas.

Värdet av konstruktörens informella kontaktnät – en serie dialoger åt olika håll – måste förstås. Den skicklige och erfarne konstruktören har byggt upp ett personligt kontaktnät, som han hela tiden underhåller och utvecklar. Här sker en prövning, ett idéskapande, förtroligt erfarenhetsutbyte, "övertalning och förhandling", tolkningar, klarlägganden etc. Dessa processer är viktiga led i materialvalet. De skall stödjas med olika nya hjälpmedel – inte riskeras att försvåras.

En konstruktör är inte utan vidare benägen att godta information om material som grundar sig på erfarenhet från någon an-

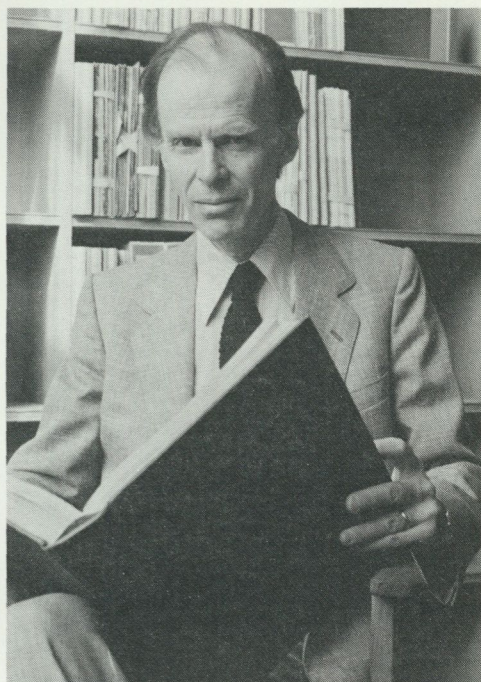
nan (person eller medium) som han inte känner särskilt väl. Denna problematik att nå acceptans, förtroende och ett organisatoriskt stöd är grundläggande för att förstå villkoren för användning av materialdatabanker i konstruktionsarbetet.

Det finns likartade erfarenheter av misslyckanden vid implementering av datoriserade hjälpmedel inom andra verksamheter. Det finns även dokumenterat i forskningen dels exempel på datasystem som kommit i drift och som på längre sikt (4–5 år) har inneburit en icke förutsedd stagnation av yrkeskompetensen, dels exempel på användning av datoriserade hjälpmedel som inneburit en utveckling av yrkeskompetensen. Avgörande för dessa "lyckade" exempel beror i första hand på graden av komplexitet i de modeller som används för att avbilda en manuell arbetsprocess. En manuell arbetsprocess har varit möjlig att beskriva i ett väl avgränsat och definierat regelsystem. Dessa "lyckade" tillämpningar har karaktären av tabeller, eller uppslagsverk. En annan faktor av betydelse är graden av användarinflytande vid systemutvecklingen, som har varit högt utvecklad vid de "lyckade" exemplen. Samtidigt kan denna faktor inte bedömas som tillräcklig för framgången av datoriserade hjälpmedel. Det finns bland de "misslyckade" exemplen erfarenheter av ett högt utvecklat användarinflytande vid systemutveckling. Den avgörande faktorn vid systemutveckling är *komplexiteten i avbildningen av en manuell arbetsprocess.*

Bildningssyn

Gustaf Östberg, professor i Konstruktionsmaterial vid Tekniska Högskolan i Lund, har intresserat sig för begreppet bildning. Han är projektansvarig för den studie om Konstruktörers datoranvändning vi just diskuterat. Innebörden i bildningsbegreppet blir för Östberg en förmåga att samtidigt se flera perspektiv på ett problemområde:

Det viktiga med bildning med tanke på förståelse av kunskaper är, att bildning är något mer och annat än kunskaper och vetande / . . ./. Det man

Gustaf Östberg, professor i Konstruktionsmaterial vid Tekniska Högskolan, Stockholm.

uppnår i sin uppfattning är mångsidighet, men detta ska inte likställas med mångkunnighet. Bildning innebär en förmåga, inte en mängd lärdom / . . . Bildning och förståelse utvecklas samtidigt. Bildningens betydelse för förståelsen är då, att bildning gör att man kan inse vad man förstår och inte förstår. Det är obildat att tycka sig förstå det man egentligen inte förstår.

Gustaf Östberg vill uppmärksamma bildningens betydelse i utbildning och yrkesarbete. Han efterlyser framförallt ett *engagemang* utöver de insikter som andra aspekter på bildning kan ge.

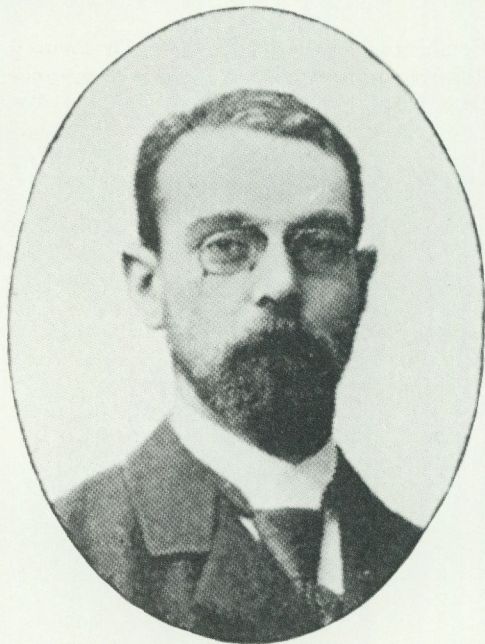
Det är möjligt att se ett samband med Gustaf Östbergs resonemang om bildning och diskussionen om traditionellt yrkeskunnande och tyst kunskap. Det finns också ett samband med en idédebatt som fördes vid sekelskiftet i Sverige.

Vi ska välja några exempel från två idéhistoriska studier för att belysa denna likhet i ett intresse för ett bildningsbegrepp.

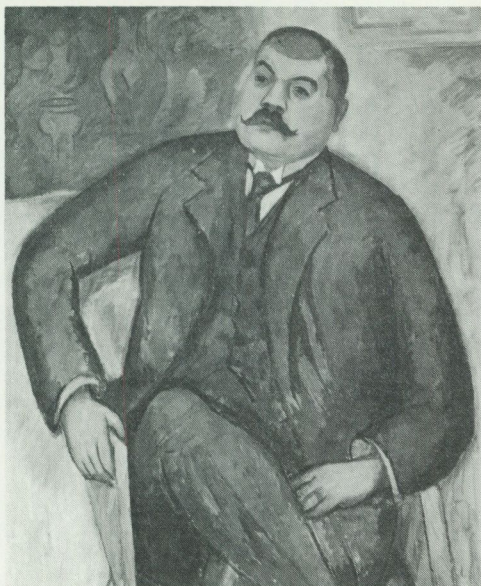
Det gäller dels Nils Runebys studie, *Teknikerna*, vetenskapen och kulturen dels Bo Sundins studie, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*.

Det första exemplet är professorn i maskinlära, Johan Erik Cederblom, som avlider 1913:

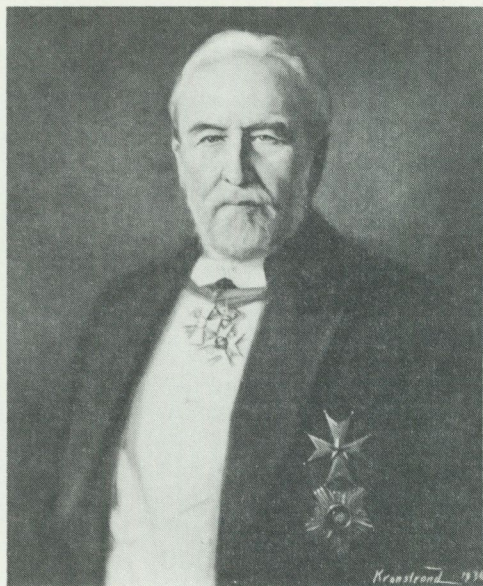
Temat om ingenjörernas ställning och uppgifter anslås genomgående i hans skrifter. Företaget till hans 1889 utgivna ångmaskinlära innehåller resonemang av centralt intresse. Vetenskaplighetens nödvändighet kommer här tillbaka. Cederblom finner sig föranlåten att försvara en lärobok som inte bara är en lathund med tabeller utan även förklarar de bakomliggande principerna. Det är enligt Cederbloms uppfattning farligt för en ingenjör att handskas med formler om vilkas tillkomst han är alldeles okunnig. Den står på en säkrare grund som är så pass hemmastadd inom det område han arbetar att han inte behöver några andra regler än dem han ur sitt eget vetande själv kan uppställa. Först denna kunskap gör det möjligt för ingenjören att själv utveckla de formler han för varje särskilt fall behöver. I annat fall utsätter han sig för oupphörliga misstag.

Johan Erik Cederblom (1834–1913), professor i maskinlära.

Axel F Enström (1875–1948), kommersråd, Ingenjörsvetenskapsakademiens första chef. Foto Svenska Porträttarkivet, Statens konstmuseer.

Johan Peter Klason (1848–1937), kemist, verksam vid Nobelinstitutet. Foto Svenska Porträttarkivet, Statens konstmuseer.

Cederblom säger vidare i en föreläsning 1899 att han hoppas på "nya generationer från tekniska högskolan, kraftiga i förstånd, bildning och förmåga och med varmare entusiasm".

Det andra exemplet är Axel F. Enström, som vid sekelskiftet och de första årtiondena framåt är Ingenjörsvetenskapsakademiens förste chef. Han ligger nära Gustaf Östberg och Johan Erik Cederblom i sin kritik av ett snävt perspektiv i stel teori som han kallar "död kunskap":

Jag vill påstå att vad som tett sig som för mycket teori istället är för lite teori, dvs de unga ingenjörerna har en hel massa kunskap som kallas teori men det är till stor del stel teori, död kunskap. Jag har kommit till den bestämda uppfattningen att den verkligt vetenskapliga utbildningen för närvarande icke är tillräcklig med hänsyn till moderna fordringar. Med vetenskap menar jag då inte vad många göra, sysslandet med matematik och formler, /.../ Jag går så långt att jag säger att en skomakare kan vara vetenskapsman inom sitt område.

Detta förhållningssätt har starka drag av fransk upplysningstid som det t ex framträder hos den ledande portalfiguren Denis Diderot. Yrkeskompetensen utvecklas inte genom metoder och föreskrifter: "Den som har behov av regler kommer aldrig någon vart." Det är genom praktik som yrkeskunskaperna utvecklas och fördjupas. Reflektionen blir avgörande säger Diderot: "Jag är tvungen att göra reflektioner. Det är en sjukdom som måste ha sitt förlopp."

Det tredje exemplet blir en kemist som heter Johan Peter Klason, verksam på Nobelinstitutet. Han pensionerades 1913. För Peter Klason var intresset att försöka förmedla ett humanistiskt bildningsideal. Kunskap i filosofi och litteratur hos de blivande ingenjörerna var angeläget. "Tekniker blir annars benägna att betrakta arbetaren som en maskin och får därför svårt att fungera som arbetsledare."

Klasons verksamhet kännetecknas av ett intresse för litteraturens och filosofins klassiker.

De här fyra exemplen; Östberg, Sederblom, Enström och Klason som förebilder i en diskussion om utbildning och ny teknik är tankeväckande på många sätt. Inte minst är det intressant att ställa sig frågan hur läget idag kan uppfattas: vilken bildningssyn ska vara vägledande i samband med ökad användning av den nya tekniken?

Idéhistoriska studier uppmärksammas med ökat intresse i internationell forskning och debatt. Fokus i dessa studier är relationen mellan de två kunskapsformer vi uppmärksammat tidigare: den formaliserade och den tysta kunskapen. Några exempel på tidsperioder som framträder som intressanta att studera idéhistoriskt ur detta kunskapsteoretiska perspektiv:

- a) Upplysningstidens genombrott i Frankrike 1750–1790 och encyklopedin som en brytpunkt mellan kunskapsideal.
- b) Industrialismens genombrott under perioden 1830–1900.
- c) Tecknandet av den idémässiga bakgrunden till den moderna datateknikens framväxt under perioden 1935–1950.
- d) Forskningsområdet Artificiell intelligens under perioden 1970–1990, med särskild uppmärksamhet på de kunskapsteoretiska grundvalarna för bl a det japanska forskningsprogrammet 5:e generationens datorer.

Debatten om datasamhällets utveckling innehåller ett antal paradoxer eller motsägelser som vi lyft fram i denna artikel:

- synen på arbetets värde i vår kultur idag
- den s.k. tysta kunskapens karaktär
- föreningen mellan skilda bildningsideal i den framtida yrkesutbildningen: dels det polytekniska bildningsidealet som betonar vikten av att lära sig teorier och allmänna principer inom en verksamhet, och dels inlärningsmodellen som betonar det traditionella yrkeskunnandet.
- insikten om att villkoren för teknikens användning måste förstås genom en fördjupad förståelse av den mänskliga dialo-

gens karaktär och dess betydelse för kreativitet och problemlösning.

Det grundläggande förhållningssättet i den forskning som presenteras i denna uppsats är ett intresse för motsägelser inom ett område, i detta fall datasamhällets utveckling.

För att kunna se handlingsutrymmen i en aktuell situation kan ett historiskt material användas för att visa på "sprickor i muren", förutsatt att tolkningen är inriktad på motsägelser, snarare än att renodla ett perspektiv vid en jämförbar historisk period. Samhällets automatkaraktär, ett uttryck från August Strindberg, måste gestaltas i en motbild, nämligen som villkor för att utveckla kreativa miljöer.

Källor

Otryckta

ABF. Vuxenutbildning, sysselsättning, PM 1983.11-05.

Bengtson, Jarl. Laering i arbetslivet, OECD, manuskript oktober 1984.

Bergendahl, Gunnar. Datorer och kunskap. Ett utkast om kunskapens villkor i det högteknologiska samhället, Lärarhögskolan i Malmö, manuskript januari 1985.

Rydner, Bo & Östberg, Gustaf. Möjligheter att anpassa databaser för material till personal inom konstruktion och tillverkning, Projektbeskrivning, Arbetarskyddsfonden, 1982–1984.

TBV. Utbildning i jobbet. Redovisning och utvärdering av åtgärder och erfarenheter, PM 1983-11-10.

Östberg, Gustaf. Att tycka sig förstå, Inst för Konstruktionsmaterial, Tekniska Högskolan i Lund, manuskript 1985.

Tryckta

Dagens Nyheter. 1977-03-16. Gör teknologin människorna onödiga? Debatt om teknologi, politik och en teaterpjäs.

Data- och Elektronikkommittén (DEK). Ds I 1983:3 Yrkeskunnande och upplärning i industriföretag.

Engelhardt, Beila & Parmsund, Marianne. 1985. Vem behöver datautbildning, Arbetsmarknadsdepartementet, rapport nr 53, Arbetslivscentrum.

Gullers, Peter. 1982. Verktöymakare och operatörer – några aspekter på den kirurgiska instrumenttillverkningens historia, rapport nr 37, Arbetslivscentrum.

IVA. Important Technological Trends. Artificial intelligence and computer science. Rapport 246, 1983.

Liedman, Sven-Erik & Olausson, Lennart. Institution och ideologi 1880–1980. UHÄ 1983:3.

LO. Vuxenutbildningen som instrument i samhällsutvecklingen. 1983-11-09.

Ny Teknik. Tar vara på tyst kunskap. 1985-02-14.

Riksdatabundat. Datalära. 1982.

SIPU. ADB på jobbet. 1983.

Sundin, Bo (red). 1983. Teknik för alla. Uppsatser i teknikhistoria. Skrift nr 17, Institutionen för idéhistoria, Umeå Universitet.

TCO. Kan utbildning förändra arbetslivet? 1983.

Litteratur

Diderot, Denis. 1951. Rameaus brorson. Stockholm.

Göranzon, Bo (red). 1983. Datorn som verktyg. Stockholm.

Göranzon, Bo (red). 1983. Datautvecklingens Filosofi. Tyst kunskap och ny teknik. Stockholm.

Kyrklund, Willy. 1979. Solange. Stockholm.

Kyrklund, Willy. 1978. Gudar och människor. Stockholm.

von Neumann, John. 1966. Theory of Selfreproducing Automata, University of Illinois Press, London.

Runeby, Nils. 1976. Teknikerna, vetenskapen och kulturen, Studia Historica Upsaliensia. Uppsala.

Sundin, Bo. 1981. Ingenjörsvetenskapens tidsvarv. Uppsala.

On Computer Technology, Occupational Skills and the View of Education

The debate on the development of the computerized society contains a number of paradoxes or contradictions to which we have called attention in this article:

- 1) The view of the value of work in our culture today, an interest that must be regarded in the light of the growing unemployment, 35 million people in the OECD countries.
- 2) The character of so-called silent knowledge and the situation that its value is observed only when it is on the way to be "thinned out" or to disappear entirely within an occupational group or organization.
- 3) The combination between different educational ideals in future occupational training. In our example from the manufacture of surgical implements the

polytechnical educational ideal which emphasizes the traditional knowledge of a craft and active participation in practical training in which one learns from example.

- 4) The insight that the conditions for use of technology must be understood through a deepened understanding of the character of human dialogue and its significance for creativity and the solution of problems.
- 5) The fundamental attitude in the research presented in this article is an interest in contradictions within a subject-field, in this case the development of the computerized society. The ability to see several perspectives simultaneously we wish to view as a form of education in the sense of many-sidedness.

To be able to see scope for action in a particular situation a historical material can be used to demonstrate "cracks in the wall", provided that the interpretation is directed to contradictions rather than to study a single perspective from a comparable his-

torical period. The automatic character of society, an expression from August Strindberg, must be presented in a contrasting picture, namely as the conditions for developing creative milieux.

Instrumentmakarna

Peter Gullers

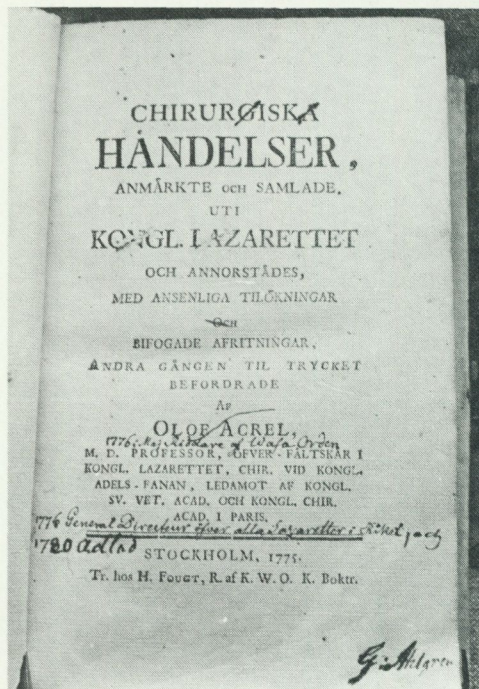
Exemplet 1700-talet

Till det 1752 nyinrättade Serafimerlasarettet levererades en uppsättning kirurgiska instrument som var svensktillverkade. Både lasarettet och instrumenten var ett led i en större och långsiktigare satsning från statsmakten med syfte att befrämja såväl den samhällseliga produktionen som reproduktionen.

De långa krigen hade direkt och indirekt tårt på befolkningen. Krigsskador, epedemier och materiell nöd motiverade ökade insatser för att befrämja hälsotillståndet. Att höja den medicinska kompetensen blev därför angeläget.

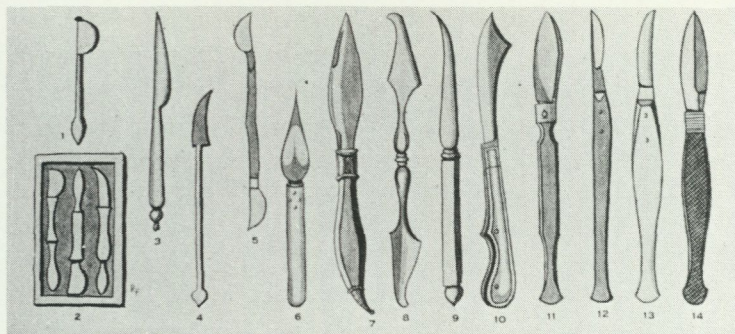
Två medicinska traditioner kom därmed i konflikt med varandra. Den akademiska medicinska utbildningen i Uppsala var utpräglad teologisk och saknade nästan helt klinisk praktik. Kirurgin däremot hade sina rötter i bardskärarnas och fältskärarnas hantverksskräutbildning. Kirurgerna hävdade att de hade den riktiga kompetensen, medan medicinerna hävdade att kirurgerna inte behövde några högre kunskaper utan skulle vara hänvisade till att utföra vad de medicinska doktorerna anbefalldes.

Kirurgerna mötte medicinernas inställning genom att i den kirurgiska societeten starta vetenskapliga föreläsningar efter fransk förebild. Serafimerlasarettet kom till för att lösa problemet med medicinarnas bristande praktiska färdigheter. För att bli provincialläkare ställdes som krav att man tjänstgjort minst 6 månader vid kliniken. Där bedrevs bl a undervisning i kirurgi av professor Olof Acrel, som brukar räknas som den svenska kirurgins fader. Motsättningarna försökte man alltså lösa genom utbildning.

Olof Acrels skrift om kirurgi från 1775.

Redan 1630 hade kommerskollegium inrättats för att befrämja inhemsk produktion av svensk manufaktur. 1739 inrättades ett särskilt manufakturkontor, vars uppgift var att ge stöd åt järn- och stålbearbetningen. Genom statliga pengar kunde hantverkare studera instrumenttillverkning i England och Frankrike. De fick också finansiellt stöd för att utrusta verkstäder i Stockholm. Det var från dessa instrumenttillverkarna till Serafimerlasarettet levererades. Därmed kunde kvaliteten på verktygen höjas.

*Skalpeller från 150 före
vår tidräkning till 1700-
talet.*

Eskilstuna fristad, produktion och utbildning

För att säkra en inhemsk kompetens och produktutveckling i stål- och järnsmide föreslog den administrativt ansvarige för järn- och stålsmidet, S Schröder, 1760 att man skulle inrätta en fristad, befriad från skråbegränsningar och statlig reglering. Där skulle yrkesskickligheten både spridas och fördjupas. Så här uttryckte han själv detta: "Ju mera antalet av arbetare uti en sådan fabriksort tillväxte, ju mera ökade sig emulationen dem emellan både uti tillverkningens godhet och priser, ju högre blevo och de vetenskaper och konster uppbrukade som till sådana fabrikers drift fordras."

Vad som saknades var både kapital, ledarskicklighet och mer utbredd handaskicklighet. De redan existerande fabriker-
na i Eskilstuna hade enligt Schröder flera brister. Arbetarna var för bundna i förlags-
systemet och många fabriksägare verkade sakna egen kunskap om produktionen och dess villkor.

Det nya fristadssmidet drog till sig arbetare utifrån. Det var stadshantverkare och smeder och hantverkare från landsbygden. Man krävde alltså en gammal yrkestradition. Så småningom kom denna fabriksindustri att knäcka den förindustriella bys-
löjden.

Vid slutet av 1800-talet blev Eskilstuna en riktig fabriksstad. Det industriella genombrottet ökade snabbt arbetarantalet. Nu räckte inte längre rekrytering utifrån utan det var fabriksarbetarnas barn som

skulle fylla behovet. Mekaniseringen av tillverkningen ökade. Påfallande få kom helt utan tidigare kontakt med industriellt smide.

Många av denna nya generation arbetare hade redan som barn fått arbeta i smedja och lära sig arbetet från grunden. Tjugo år gamla var de redan yrkesarbetare med förtrogenhet vid hela tillverkningsprocessen.

Disciplin och kunnande

Även om arbetet var likartat i den lilla smedjan och i den större fabriken ställdes nu större krav på både disciplin och punkt-
lighet. Tidigare hade arbetstiderna varierat starkt. Nykterhet, långa arbetstider och bestämt arbetstempo innebar en ny och an-
norlunda arbetskultur. I en intervju 1929 med en Eskilstunafabrikör, rakknivs-, kniv- och instrumenttillverkaren Helje-
strand, framkom att arbetet ställde speciella krav på sina utövare. Så här uttryckte disponenten sin syn på saken: "Det är inte alla som har blick och fallenhet för det här specialarbetet, och inte alla som har tålmod att härda ut den mångåriga utbildningstiden. Vi sovrar emellertid materialet mycket noga och får kvar en kärna, en verklig elit, som för produktionen vidare . . . och de arbetarna kan man med fog kalla yrkets aristokrater."

Eskilstuna kom att bli rekryteringsbas för de viktigaste kirurgiska instrument-
verkstäderna i Stockholm när efterfråge-
trycket ökade till följd av sjukvårdens ut-
byggnad och de medicinsk-kirurgiska genombrotten vid sekelskiftet och framåt.

Karolinska Institutet. Kirurgutbildning och instrumentutveckling

Om basen för det inhemska metallbearbetningskunnandet byggdes upp i Eskilstuna, så var den viktigaste källan till instrumentkunnande beroende av närheten till brukarna, kirurgerna. Karolinska Institutet initierades för att den kirurgiska kompetensen skulle säkras, och stod klart 1811. Dess inriktning skulle vara uttalat praktisk, till skillnad från den akademiska utbildningen, som fortfarande uteslutande låg i Uppsala. Det rådde ännu en formell uppdelning i kunnande, uttryckt i examina som kirurgie magister eller medicine doktor. Man kunde vara det ena utan att vara det andra.

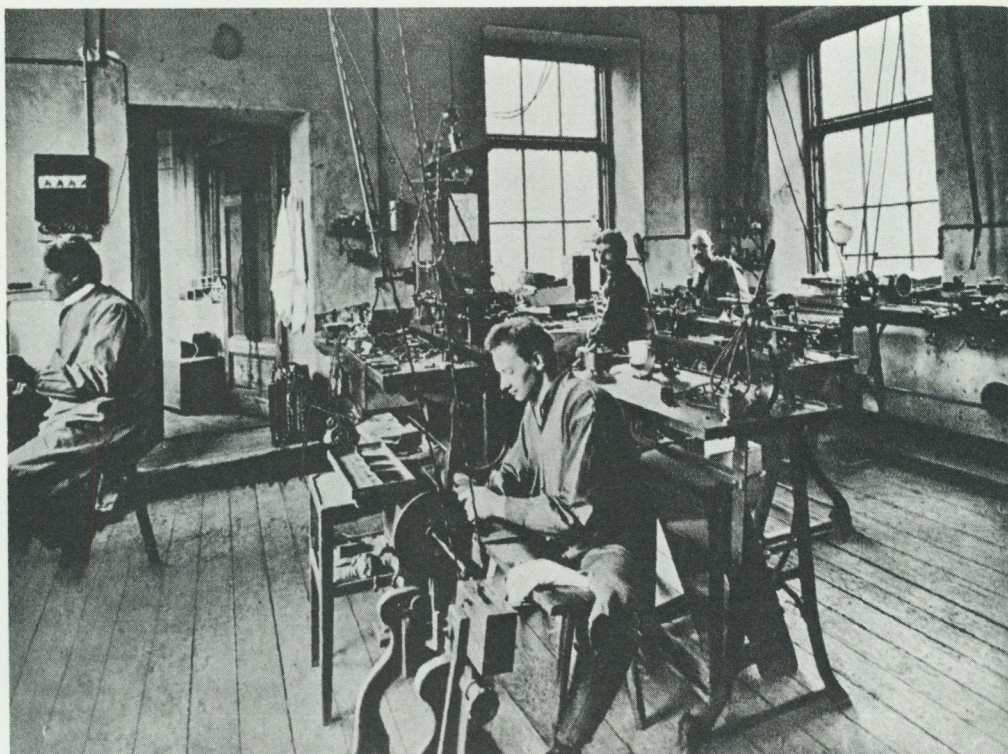
Till institutet skulle det knytas en kirurgisk instrumentmakare, som dels skulle underhålla instrumentsamlingen, men även undervisa eleverna i konsten att sköta

och bruka instrumenten. En av de tidigaste lärlingarna bekostades en utbildning hos Chakriene, den främste franske instrumentmakaren vid den tiden, och övertog senare huvudansvaret för skötsel och tillverkning av nya instrument vid institutet. Nu påbörjades en inhemsk produktutveckling i nära samarbete med de direkta brukarna, som på 1850-talet resulterade i uppmärksammat deltagande vid industriutställningen i Paris. Instrumentmakaren, som var Albert Stille, blev invald i Läkarsällskapet för sina insatser för den medicinska vetenskapens praktiska tillämpning.

Kirurgiskt genombrott och ny arbetsorganisation

En stark och snabb utveckling av medicinen som vetenskap under 1800-talets senare hälft, tillsammans med tekniker att blockera smärta genom narkos, öppnade nya

Interiör från Stilles verkstad 1909.

möjligheter för invärteskirurgin. En rad nya instrumenttyper blev aktuella och en total ökning av antalet genomförda operationer ökade drastiskt efterfrågan på verktyg. Detta ledde i sin tur till en snabb förändring av arbetsorganisationen och arbetsmetoderna åren närmast efter 1900. Det mödosamma och tidsödande smidet började mekaniseras genom införande av ångdrivna hammare. Slipningen av instrumenten, som tidigare varit en del av filandet, överläts nu åt en ny kategori yrkesslipare. Lärningarnas mer rutinmässiga arbete, som var en del i deras långa utbildning till mästare, permanentades som oqualificerat arbete. Endast ett litet fåtal hade möjlighet att gå hela vägen till att bli fullt yrkesutbildade.

För instrumentverkstäderna var de gamla instrumentmakarna både en resurs och en hämsko. De var nödvändiga för att vidmakthålla det höga kunnandet och för att läkarnas anspråk på kvalitet och individuellt utformade instrument skulle kunna tillgodoses. Men samtidigt uppfattades de som ett hinder mot en rationellare drift. Mer genomförd arbetsdelning, mekanisering och långa serier var det man strävade efter. Mot detta vände sig både brukarna och instrumentmakarna. Genom att deras arbeten hotades var de nu inte heller särskilt roade av att dela med sig av sina erfarenheter utan var noga med att värna om sina yrkeshemligheter. Förmännen fick delvis överta denna roll. Eftersom utbildningstiden var så lång kunde man inte snabbt svara på en efterfrågeökning med att öka antalet anställda. Ett av medlen blev att flytta ut tillverkningen från Stockholm till Eskilstuna, där kvalificerade slipare fanns. Man lade ut tillverkning eller värvade över dem man kunde locka till sig. Den gamla idén med fristaden Eskilstuna som kunskapsbas kom här till konkret uttryck.

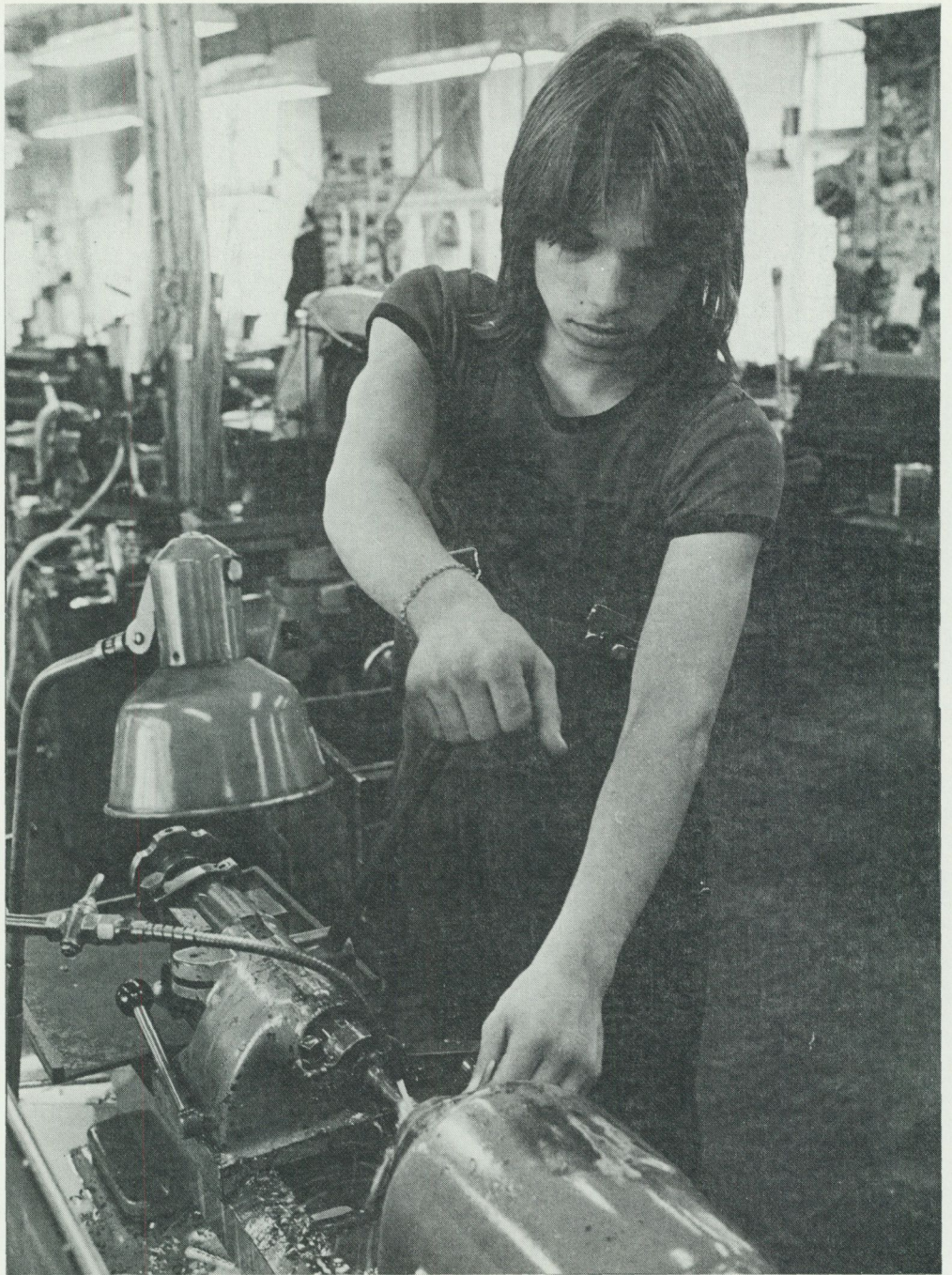
Avveckling eller kunskapsutveckling?

Vid början av 1970-talet bröts en nästan 40-årig positiv utveckling för instrumenttillverkningen. Redan årtiondet innan hade en viss koncentrationsprocess ägt rum,

dock med oförminskad ökning av produktionen. Nu sammanföll en internationell lågkonjunktur med nedskärningar i sjukhusinvesteringarna på hemmamarknaden. En uppbyggnad av kirurgisk instrumenttillverkning, som under efterkrigstiden skett i så väl Europa som Asien, framför allt Pakistan, hade tidigare svalts av en ännu större efterfrågan. Nu sjönk priserna samtidigt med efterfrågan och de svenska verkstäderna hade svårt att hävda sig. En nedläggning av tillverkningen verkade trolig.

Den största tillverkaren, Stille-Werner, bestämde sig under en ny ledning för att satsa på den kompetens som fanns. Man menade att man skulle kunna konkurrera genom en kombination av högt uppdriven kvalitet tillsammans med produktutveckling i nära samarbete med svenska och utländska specialister.

Vid 1980-talets början bar satsningen frukt. Man kunde bland annat tillsammans med två svenska ortopedier presentera en helt ny metod för knäoperationer. Den uppsättning instrument som metoden krävde var man ensam om i världen. Åter ställdes man inför ett klassiskt problem: det gick inte att möta efterfrågan. Med de arbetsmetoder man hade skulle man behövt fördubbla antalet arbetare. De fanns bara inte att tillgå. På sikt måste man försäkra sig om en ny generation instrumentmakare som inte bara hade den traditionella instrumentkunskapen. Mikrokirurgi och andra operationstekniker ställde krav på en kombination av högteknologisk automatbearbetning av instrumenten och ännu känsligare manuell skicklighet, precision och blick. Men hur skulle man rekrytera folk som var villiga att *spendera* den tid det krävdes och inte tröttna efter ett par år? Och hur skulle man få den kompetens arbetet krävde, när den normala rekryteringen sker från de yrkesinriktade verkstadslinjerna, vars elever har lägst betyg och är minst studiemotiverade?

Lärlingen får de första åren göra enklare maskinbearbetningar. Foto Peter Gullers.

För lärlingen kan arbetet uppfattas som en ändlös upprepning av samma moment jämförbart med den traditionella musikutbildningens skalövningar.

*Instrumentarbetarens arbetsbänk.
Foto Peter Gullers.*

Läringsmodell eller polytekniskt bildningsideal?

Om den traditionella utbildningen för instrumenttillverkning varit den klassiska lärlingsgången med sin 5–7 åriga utbildning, och de senaste årtiondena varit en blandning av självlärande i verkstan av de mest försigkomna och begåvade, där den formella skolutbildningen haft mycket liten betydelse, så skulle det nya snarast kräva en kombination av teoretiskt kunnande, avancerat maskinkunnande och högt driven hantverkskunskap.

En tänkbar förebild finns i Tyskland. Tuttilingen vid den schweiziska gränsen har gamla traditioner i instrumenttillverkning. I en stad som är betydligt mindre än Eskilstuna finns över hundra verkstäder. Där finns också en genomförd utbildningsplan, som innefattar fyra år. Lärlingen skriver på ett kontrakt och verkstaden åtar sig ansvaret för en gedigen instrumentutbildning. För varje år är en särskild instruktör huvudansvarig för de moment som ingår. Målet är att hela tillverkningsprocessen utom smidet ska behärskas, i både maskiner och för hand. Tolkning av och arbete efter ritningar ingår också. Först vid utbildningstidens slut ställer man krav på full arbetstakt.

Motiveringen till att ha särskilda instruktörer är intressant. Dels menar man att äldre arbetare saknar förmåga att verbalisera sina kunskaper, eftersom de lärt sig dem intuitivt och efter härmande. Dels kan generationsmönster göra det svårt att få bra relationer mellan de äldre och lärlingen. Livsstilarna är för olika. För det tredje har de äldre fasta föreställningar om hur något skall göras och är inte tillräckligt öppna för nya metoder.

Denna uppfattning och beskrivning har jag fått av Stilles USA-chef, som är tyskfödd instrumentkonstruktör och tidigare utvecklings- och utbildningsansvarig på ett av de största amerikanska instrumentföretagen.

Mot detta står en uppfattning att utbildningen skulle kunna genomföras under mer traditionella former i Eskilstuna, där man

redan har en filial. Möjligen skulle man kunna utnyttja äldre, skickliga instrumentmakare, som tidigare arbetat på den nu nedlagda Heljestrandsverkstaden. En nästan 180-årig tradition skulle därmed återupptas – en kontakt mellan hantverksfabriksfristaden och medicinutbildningen och forskningen vid högskolor och kliniker.

Yrkeskunskapens innehåll

Vad krävs det för att tillverka ett kirurgiskt instrument? Tidigare har vi sett hur en *disponent* i Eskilstuna beskrev kraven man ställde på sliparna. Det gällde att härda ut.

Vägen fram till fullgoda sliparkvalifikationer innebar en sträng sovring. *Stilles platschef* i Eskilstuna talar i en intervju om nödvändigheten av att "ha lite i huvudet" och insikt om att det är ett jobb som man inte tillägnar sig så enkelt. Platschefen betonade de intellektuella kvalifikationerna. En *formslipare* beskriver sitt arbete så här: "Vad jag gillar är att det är rätt klurigt ibland, vissa jobb är full i fan att göra, det är ett hantverk man kan vara nöjd med. Det kräver ett visst handlag. Jag har sett många killar här och dom har ingen koordination alls, det märks redan efter några veckor om dom kommer att bli bra." En *verktygsmakare* betonar nödvändigheten av blick och formsinne. En *instrumentmakare*, som mest tillverkar specialinstrument: "Jag gör hela instrumentet själv fram till avsyningen. Vi har beskrivningar på hur det ska bli, men inte hur vi skall gå tillväga. Den slutliga bedömningen gör vi på känn. Det fordras en viss improvisationsförmåga. Inget instrument är det andra riktigt likt."

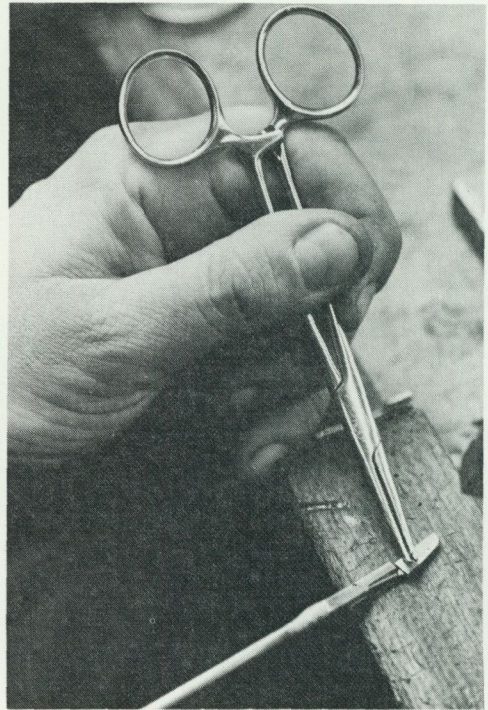
De korta citaten talar egentligen inte alls om vilka konkreta handgrepp som fordras. Kraven som räknas upp har egentligen mycket liten anknytning till det fysiska görandet. Vid samtal med kirurger finns ungefär samma lista på kriterier med. Det är omdöme, improvisationsförmåga, blick, tålmod, intellekt, talang och begåvning. Det är inte själva handrörelserna och antalet svåra moment, utan snarare mental och

Tillverkning av sax för microkirurgi. Foto Peter Gullers.

fysisk balans och öppenhet som framhålls som väsentlig.

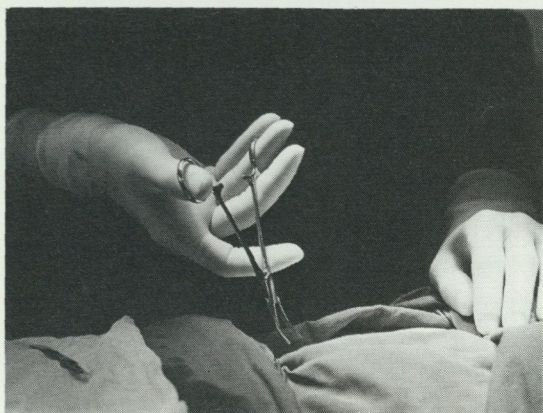
Taylorismen hade det gemensamt med dagens sk expertsystem att allt arbete skall kunna beskrivas i formella regler. Att beskriva hur instrument tillverkas med hjälp av bilder blir lätt som att förklara pianospel eller schackspel. *Man ser rörelserna, men rörelsen förklarar inte innehållet i draget eller tankarna bakom handlingen.* Men även utan större vana kan man skilja en bra tång från en dålig genom att pröva den i praktiskt bruk. Bedömningar av proportioner, material, form eller tillvägagångssätt görs oftast utan "inre monolog". Man jämför med ett otal tidigare fall och överskrider ibland regler, metoder och föreställningar.

Montering av kniv för meniskoperation. Foto Peter Gullers.

*Avsyning t.h.
Nedan.
Instrumentkonstruk-
tören demonstrerar
instrument för opera-
tionspersonal. Foto
Peter Gullers.*

Meniskoperation med hjälp av ljusfibreroptik och TV-monitorer. Stilles var först med att utveckla specialinstrument för denna operationsteknik.

*En kirurg är inte bättre än hans verktyg tillåter. Även de enkla instrumenten och rutingreppen kräver kvalitet.
Foto Peter Gullers.*

The Instrument-Makers

The Serafimer Hospital in Stockholm was inaugurated as teaching clinic in 1752. The academic medical training at that time in Uppsala was almost entirely lacking in clinical practice. Surgery, on the other hand, was a guild craft. The aim of the Serafimer Hospital was to bridge two medical traditions in its training.

Through government initiative and support Swedish craftsmen were sent to English and French instrument-makers for training and also received contributions for setting up workshops. Instruments made in Sweden, based on foreign models, could for the first time be delivered to the Swedish Hospital.

Government support for domestic manufacture was also the basis for the foundation of the town of Eskilstuna as Sweden's Sheffield or Solingen. One of the first important factories in Eskilstuna, Heljestrands fabriker, had four generations of trained instrument-makers as owners. From these factories grinders and smiths were also recruited by the surgical instrument shops in Stockholm during the entire 20th century.

The only remaining instrument-maker of importance in Sweden is Stille-Werner in Stockholm. The founder, Albert Stille, received his training in the 1830s from Charrière in Paris, who was the leading instrument-maker of his time. Stille served later as instructor and instrument-maker at the Karolinska Institute in Stockholm, where he developed new types of instruments in cooperation with the users.

The long handicraft tradition and the equally long close relationship between manufacturers and users at clinics and hospitals have had a great significance for the development of instrument-making. The users' high demands in respect of quality and precision have been an essential factor in the maintenance of traditional instrument-making skills. High quality of product has also been a competitive weapon against cheaper import.

In the early 1970s a crisis arose in instru-

ment-making after 40 years of unbroken expansion. As a result of the general depression investments in hospitals and medical services were cut down throughout Europe. New producer countries, especially in the third world, took large shares of the market.

For the Swedish manufacturers the choice lay between closing down and development. Since Heljestrands had ceased operations in 1979, Stilles were the only considerable manufacturers, with factories in Eskilstuna and Stockholm. They decided to pin their faith in the resource they possessed, a staff of skilled instrument-makers and close contacts with prominent surgeons for development of advanced instruments for new surgical techniques.

This started to yield results in the early eighties. Together with two orthopaedists at Linköping Regional Hospital an entirely new method was developed for meniscus operations. The technique had a great international success. Stilles were sole manufacturers of this instrument. But the demand was greater than they were able to meet with their resources at that time. Many instrument-makers, furthermore, were getting on in age and would soon be pensioned off. Being sole manufacturer the firm could no longer recruit workers from elsewhere. They were faced with a training problem.

The traditional training has greatly resembled the classical apprenticeship model. The young neophyte has learnt instrument-making by following his instructor's example for 5-7 years towards ever more complicated applications and increasing skills. Today schooling has replaced the first years' training, but the difficulty is to find those who are motivated and have the staying power to acquire the necessary qualifications.

Another problem is who shall be responsible for the training. Should it be elderly workers or special instructors? The German instrument manufacturers have chosen a model with four years' training and special

instructors. They did not wish to use the traditional apprenticeship model for two reasons. In the first place the elderly had difficulty with generational differences in the form of attitudes and values. The younger instructors have better pedagogical prospects and, moreover, have better insight into and are more open to new production methods and new technology. An alter-

native discussed at Stilles is to locate the training in Eskilstuna, where the old traditional skills still exist among elderly workers who are no longer employed or will soon be pensioned. This is on the proviso that the contradictions described by the German firms do not exist in Sweden or can be overcome.

Vardagen som skydd och värn

Annette Rosengren (Text och bild)

Det är som en liten ö här. Man ser på TV, men det är som om det vore en annan värld. Man tar inte in det.

Det är en sak som är viktig för mig, och det är att ta tillvara såna där små saker. Man är visserligen pressad på pengar och stress, men bara att jag kan sätta mig ute på gräsmattan och plocka maskrosor, då är jag lycklig. Och om himlen är blå. Och att barnen är friska, det betyder mycket. Att man kan stoppa upp. Det finns ju oändligt många ljuspunkter. Och det är samma med det här som skrivs och sägs om Sverige, det här blahablaha. Jag tänker ofta på det här, vilket fint land det är. Man har allt man behöver. Det är ingen som behöver lida nöd. Inte materiellt sett i alla fall. (Lisbet, 36-årig tvåbarnsmamma i beredskapsarbete.)

Asketorp. 5000 invånare. Av utseendet att döma ett normalsvenskt landsbygdssamhälle.* Ligger i mellan-Sverige utmed en genomfartsled i nord-sydlig riktning. Vid in- och utfarterna ett antal småindustrier och verkstäder. I centrum en handfull affärsgator och ett torg. De sedvanliga affärerna, däribland drygt tio dam- och herrfrisörer, fyra blomsteraffärer och tre konditorier. Konditorierna stänger sex på vardagskvällar, tolv på lördagarna och har stängt på söndagarna. En kvällsöppen pizzeria och ett kvällsöppet gatukök. Tre kiosker, en i centrum och två i ytterområdena. I centrum finns mest äldre hus, medan 70- och 80-talens många småhus dominerar i ytterområdena. Litet närmare centrum finns flerfamiljshusen, nästan alla äldre än tio år.

Utåt sett är Asketorp ett samhälle präglad av välstånd, praktighet, ordning – och enformighet. Men är det enformigt? Hur stabil är välfärden? Hur bemästrar invånarna tillvarons hotfulla sidor? Frågor som

* Namnet fingerat.

inte kan besvaras på några sidor, men utrymmet räcker för att antyda hur människor lever i och med ett svenskt småsamhälle på 1980-talet.

Det var välfärden, praktigheten och det till synes enformiga, som präglade *mitt* första intryck, när jag för drygt fyra år sedan inledde bekantskapen med Asketorp. Idag har mitt förhållande till orten vuxit till vänskap och mina första intryck av tillvaron där har ändrat karaktär, men de finns samtidigt kvar. Fortfarande andas Asketorp välfärd och praktighet, något som är mest slående hos den generation som är född på 1940- och 50-talen och som varit barn och tonåringar i 50- och 60-talets folkhems-Sverige.

Välfärdens Asketorp

Småindustrisamhället Asketorp kan karakteriseras på flera vis. För den som kommer utifrån och vill införa förändringar uppfattas det många gånger som ett trögt samhälle. Det är ett samhälle där det politiska livet snarare utmärks av samförstånd än av stridigheter. Ur ett vardagsperspektiv kan det ses som ett samhälle med två världar, kvinnovärlden och mansvärlden. Samtidigt är det ett parsamhälle, präglad av att man bildar par tidigt och sedan snart skaffar barn och eget hus.

Mamma, pappa och barn utgör asketorps-tillvarons kärna och formar om inte hälften av alla hushåll så åtminstone nästan hälften.¹ Runt barnfamiljerna cirklar sedan såväl mor- och farföräldrar som ungdomar. Ungdomstiden är kort i Asketorp. Utan utbildningstradition i orten och utan tillräckligt lockande alternativ har många kvinnor fått, och får, sitt första barn i 19–20–21-

årsåldern, ja tidigare. Vid 30–35 år man två- eller trebarnsmor. Vid 40 är många mormor.

Det synligaste uttrycket för välfärdens Asketorp är de många småhusen. Idealet för barnfamiljer är att bo i eget hus och ungefär nio av tio skolbarn bor också i småhus. De som bor i flerfamiljshus är främst äldre människor, frånskilda med och utan barn, unga par som ännu inte skaffat hus och ensamboende ungdomar. Nästan alla barn växer upp med eget rum i småhuset. Miljön är fräsch, prydlig och välordnad. Rummen är välstädade, kläderna nytvättade och moderna. Den materiella standarden är hög med bil, färg-tv, ofta video, stereoanläggning, hushållsmaskiner, diskmaskin, tvättstuga osv. "2 barn, eget hus och en Volvo 245" har någon sammanfattat som asketorpsbornas livsstil.

Men asketorpsbon i gemen är inte någon höginkomsttagare. I själva verket hör medelinkomsten i kommunen till de lägsta i länet och arbetslösheten är hög. Den "vanlige" asketorpsbon försörjer sig som industriarbetare, som kommunalarbetare, som anställd inom handel och service, som undersköterska eller biträde på sjukhemmet, som lokalvårdare m m. Men många företag har lagt ner sin verksamhet eller strukturerats om till ett minskat antal anställda. Inte bara ungdomar och äldre drabbas av detta utan även familjeförsörjare i 30–40-årsåldern. Var tredje yrkesarbetande har sin arbetsplats utanför kommunen.

I samhället som helhet finns alla samhällsklasser representerade, men den viktigaste skiljelinjen i sättet att leva är i allmänhet förknippad med utbildning. De högt utbildade kommer nästan alltid utifrån och har genom utbildning och yrkeskarriär, ofta även uppväxt, präglats av andra levnadsmönster. Den vanlige asketorpsbon är i regel lågutbildad och antingen han eller hon är anställd eller är sin egen, har de främst tillvaron i Asketorp som måttstock. "Det goda livet" innebär då ungefär samma saker, men den egna småföretagaren kan ibland ha lättare att realisera sina önsknings än den anställde.

Även om den materiella standarden är hög i Asketorp är barnfamiljernas ekonomiska ramar snäva och utrymmet för stora utgifter vid sidan av huset och vissa kapitalvaror är små. Semesterresor t ex blir det inte ofta på mer än en vecka och sällan utanför Sverige. Tillvaron bygger på att familjens sammanlagda inkomster från löner och bidrag (bostadsbidrag, barnbidrag etc) inte minskar och att nätverket av ekonomiskt fördelaktiga kontakter kan utnyttjas. Man ger och får arbetshjälp, använder sig av släktingar och bekanta, köper varor förmånligt och via kontakter. Man extraknacker och man utnyttjar andras behov av extra inkomster.

Men tillvaron kan samtidigt uppfattas som skör. Banken äger huset, många har upplevt arbetslöshet, och skilsmässorna ökar. Och runtom i världen rustar stormakterna med avancerade vapen och skog och vattendrag blir alltmer förstörda.

Att säga att sådana saker inte berör asketorpsborna vore en överdrift. Samtidigt vore det en överdrift att säga att oron för vad som kan hända är en ständig följeslagare. Vardagen rullar på och fyller upp tillvaron så att omvärldens avigsidor aldrig blir riktigt påtagliga. "Vi har inga stora krav på tillvaron, vi vill ha ett lugnt och harmoniskt liv." Något förenklat sagt: Asketorpsbon vill vara ungefär som grannarna, släktingarna och arbetskamraterna runtom. Man vill inte vara "märkvärdig", dvs inte ha annorlunda åsikter, bära annorlunda kläder eller stå för annorlunda handlingar. För den som vill något annat kan tillvaron i Asketorp därför kännas trång och precis som på annat håll förekommer det såväl neuroser som marginella livsstilar. Naturligtvis finns det också de som flyttar, för att de inte trivs eller som följd av arbetslöshet eller skilsmässa.

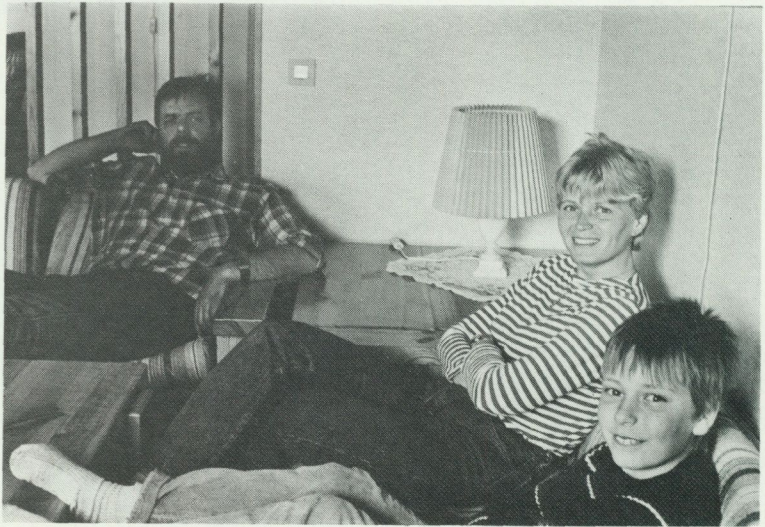
Men vad är då vardagen i Asketorp? Vad ger den innehåll och mening och vad ger den kraft att mota bort det som är hotfullt?

Vardagens två världar

Asketorp är ett samhälle för familjer, ett samhälle där vuxna människor lever i par.

Elisabet
och Kurt

Samtidigt är det ett samhälle som präglas av att män och kvinnor formar egna sfärer. Inom familjen möts och kompletterar dessa varandra. Asketorp är därför ett samhälle som kan vara svårt att leva i för ensamstående.

Inom denna ram är asketorpstillvaron fylld av bådassamma strävan, där familjens materiella välstånd intar en viktig plats. Han är familjens huvudförsörjare och har också ansvaret för reparationer, tekniska frågor, bilen, cyklarna, vedanskaffning och vedhuggning i alla de familjer där man eldar med ved. Han gräver i trädgården och sköter över huvud taget tyngre sysslor. Hon ansvarar för barnen och hemmet och i många fall familjens ekonomi. Han "drar hem" pengarna, hon förvaltar och fördelar dem. Hennes ekonomiska bedömningar och förmåga att hålla ihop ekonomin är enligt somliga viktigare än att ha gott om pengar.

Uppdelningen manligt–kvinnligt är ändå inte entydig. Kvinnorna är också försörjare. Men de arbetar sällan heltid och de är lösare förankrade på arbetsmarknaden än männen. De har dagbarn eller några timmars trapp- och kontorsstädning. De har ofta vikariat inom vården, på kontor, i affärer och de hakar på tillfälliga arbeten. Deras lön är ett komplement till familjeekonomin. Men den är viktig och det är inte sällan tack vare den som familjen har råd att unna sig det som går utöver det allra nödvändigaste, bostadskostnaderna och maten. Männen tar å andra sidan också ansvar för barnen. De hör sig för och engagerar sig, de är hemma med barnen när kvinnorna är på symöte, deltar i klassmöten i skolan. De drar barnvagnar på gatorna, matvagnar i affären eller bär babysar på armen. Men mycket få män är pappalediga mer än de tio dagarna i samband med förlossningen och det hör till kvinnornas värld att ordna med dagisplats och dagmamma. Och på dagis säger man att när barnen är sjuka är det nästan alltid mammorna som blir hemma från arbetet.

Männens tillvaro är rörligare än kvinnornas. De går ut och in i hemmet, där hon är

den fasta punkten. Är hon hemma kommer han hem från arbetet mitt på dagen och äter. På kvällar och helger far han iväg på extrajobb, för att ordna med bilen, för att hjälpa en släkting, en arbetskamrat eller en granne, för att låna redskap och verktyg, för att hugga ved, för att fiska eller jaga, för att delta i korpidrotten eller titta på en ishockeymatch.

Kvinnorna har sin lediga kväll när de en gång i veckan, eller varannan vecka, har symöte med en handfull andra kvinnor (systrar, arbetskamrater, gamla skolkamrater etc). Då är det odiskutabelt att han skall vara hemma. Men när barnen blivit större kan symöteskvällen utvidgas också till en kurskväll.

Kvinnornas och männens olika världar formar tillvaron så att hon och han egentligen inte tillbringar så mycket tid tillsammans. Hon har sina främsta intressen och uppgifter i hemmet, han har dem utanför. I Asketorp hyllas inte idealet att man skall ha all fritid tillsammans. Undantagen är fredags- och lördagskvällar, familjekvällar då familjen är samlad hemma. Man festar på mat som inte är husmanskost, rätter som hon, eller han, lagat från recept hon lockats av i någon veckotidning. Man tittar på TV, man är tillsammans. Fredagskvällar och lördagskvällar är därför tillfällen när man inte tränger sig på hos asketorpsborna.

De två världarna präglar det sociala nätverket. Männens samtalsvärld utgår från idrotten, fisket, husbygget och någon gång händelser som inträffat på jobbet. Kvinnorna pratar på motsvarande sätt om barnen, hemmet, kläder och arbetet. Man talar med och lyssnar till varandra, men i stort sett är det med andra män som män helst syns resonera och spekulera och utbyta erfarenheter med. Och på samma sätt är det med andra kvinnor som kvinnorna mest resonerar. Även om ungdomsåren innebär en tid av vänskap och nära kamratskap över könsgrensarna domineras den vuxne asketorpsbons umgänge och vänkrets av det kön hon eller han tillhör. Om en kvinna syns ute med en man som inte är hennes

make eller sambo, väcker det spekulationer, liksom om två grannar av skilda kön umgås.

För kvinnornas del består nätverket främst av nära kvinnliga släktingar (i första hand systrar och modern) och av kvinnliga grannar och arbetskamrater. Männens värld domineras av hans manliga släktingar (svågrar och svärfar inte sällan mer än bröder och far, eftersom kvinnornas släktskap ofta dominerar släktumgänget), manliga grannar och arbetskamrater. I deras gemensamma umgänge intar nära släktingar en påfallande viktig roll och födelsedagar, barns och vuxnas, är viktiga tillfällen. Släktumgänget (främst med föräldrar och syskon med familjer) fyller i själva verket en så stor del av tillvaron utanför arbetsplatsen att inflyttade familjer utan förankring till orten sagt att det på grund därav tagit flera, flera år innan de känt sig hemma i Asketorp.²

I Asketorp är könsrollerna tydliga och kompletterande. Sällan tycks detta leda till konflikt. Jämlikhet i Asketorp är i praktiken mer en fråga om att komplettera varandra än att dela allting lika. Hemmet, barnen och familjen är asketorpskvinnornas största intresse, men inte som en kompensation utan som en följd av de erfarenheter, föreställningar, kunskaper och ideal som blivit deras genom uppväxt och socialisation in i Asketorps kvinnovärld. Det är en värld som lika tydligt syns ha präglat arbetarkvinnor och kvinnor ur lägre medelklass, som vuxit upp i andra liknande samhällen och som först som vuxna bosatt sig i Asketorp.³

Som barn och tonåringar har kvinnorna blivit intresserade av kläder och hur man skapar ett hem, det har lärt sig hur färger, tyger och garner passar ihop. De har lekt med dockor, vaktat babysar och småbarn och när de tänkt sig en vuxentillvaro har de satt barn och familj främst. På motsvarande sätt har männen vuxit in i mansvärlden, präglad av mäns kunskap och intressen. De har lärt sig hantera hammare, bormaskin och yxa och tänkt sig vuxenvärlden mer i termer av arbete och inkomst än hem och

barn. De har lärt sig förstå hur motorer och teknik fungerar och de har tidigt grundlagt ett stabilt intresse för hockey, bandy, fotboll och andra idrotter. Men inte heller här är gränserna entydiga. Också en och annan flicka har klättrat i träd och provat en hammare och också pojkar har visat omsorg om småbarn.

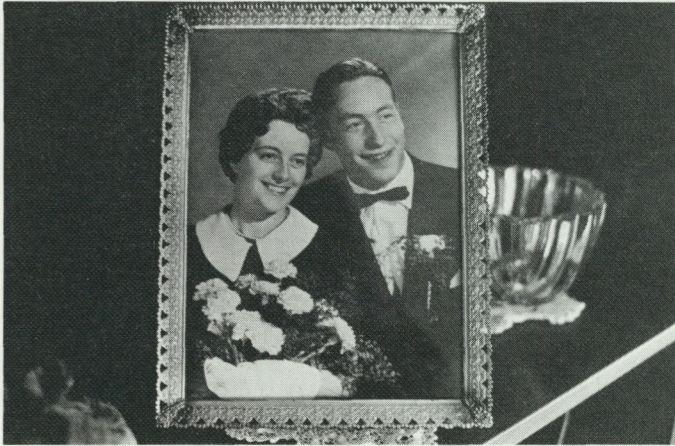
I gymnasieskolan idag väljer pojkar och flickor fortfarande efter traditionella könsrollsmönster. Flickorna tänker sig ett arbete där de har med människor att göra och till vårdlinjen är ansökningarna många. Pojkar väljer teknik. De tvååriga linjerna favoriseras och efter skolan vill man ut och arbeta så fort som möjligt. Det finns ingen utbildningstradition i Asketorp och antalet asketorpsbor, som går vidare till högskoleutbildning är procentuellt lägre än på andra håll i länet.⁴ I arbetslivet finns återigen de två världarna. Arbetsplatserna är antingen övervägande manliga (verkstadsindustrin m m) eller övervägande kvinnliga (sjukhemmet och öppenvården, lokalvården, en textilindustri, barnomsorgen etc). Men broar finns.⁵

Det synliga skapandet

Männens värld är den man lättast får syn på. Männen bygger hus, utför reparationer med bestående resultat, far omkring i bilar, spelar hockey. Kvinnornas verksamhet är mer dold, men också med resultat, fullt synliga om man förstår att se dem. Hemarbetet innebär inte bara städning, matlagning, bak, tvätt och barnavård, det som brukar kallas osynligt reproduktionsarbete. Där finns också det skapande och bestående, eftersom det är kvinnorna som främst ligger bakom valet av möbler, lampor, textilier, ja över huvud taget det intryck som hemmet ger och den utformning det har. Kvinnorna står också för familjemedlemmarnas val av kläder, sina egna, barnens och mannens. De köper på postorder, utnyttjar extraerbjudanden och gör shoppingresor till Stan. När han går på ishockeymatch en vardagskväll är han utåt sett en skapelse av henne. När paret går på idrottsföreningens årsfest bär han kläder som hon har valt. När han

Sivertssons

äter middag i köket eller sitter i vardagsrummet och ser på lördagseftermiddagens Tips-Extra i TV, sitter han i en miljö präglad av främst hennes smak, intressen och kunskaper. Och den miljön förändrar och förnyar hon genom att tillföra nya inslag inom de ramar ekonomin tillåter. Hon syr och virkar gardiner och dukar, broderar tavlor, köper nya kuddar, ljusstakar, blommor osv.

Att observera de nya inslagen i hemmet är sedan en fråga om att se, en kulturell kompetens som hör till kvinnornas sfär, förvärvat i och med socialisationen till kvinna i Asketorp. Hennes arbete får därför sin belöning när mödrar, systrar, väninnor och andra kvinnor ser dem. På liknande sätt ser och uppmärksammar män sådant som har anknytning till deras erfarenhets- och kunskapsvärld.

När det egna huset byggs och inreds är det ett påtagligt exempel på hur hans och hennes skilda kunskaps- och intresseområden kommer till uttryck. Husbygget är en angelägenhet för båda och ett projekt, som båda engagerar sig i, men på olika vis. Han är den som initierar de flesta yttre kontakterna, men valet av tomt, hus, planlösning osv sållas noga genom hennes åsikter. Under själva byggnadstiden är huset en mer direkt angelägenhet för honom än för henne, eftersom det handlar om områden som hör till den manliga världen. Han förstår tekniken, han vet orden och han kan med kunnskap resonera med andra män om vad som skall göras. Även om huset till stora delar levereras färdigt och någon yrkesman formellt står som ansvarig för byggnadsprocessen, kräver ändå byggandet stort engagemang och deltagande från hans sida. Ju mer han deltar, ju mer spar de pengar. För mannen innebär därför byggnadsperioden ett sommarhalvår när han tillbringar nästan all ledig tid vid det hus som skall bli familjens hem. Han funderar, prövar, resonerar, fattar beslut, handlar. Mer eller mindre dagligen ser han ett resultat av sitt arbete. När tapeter, golvbeklädnader, färger ut- och invändigt skall beslutas och inredningen skall bestämmas kommer hen-

nes expertis in. Men fysiskt deltar hon inte i arbetet på samma sätt som han.

Hur ett husbygge dominerar tillvaron under byggnadstiden och hur det samtidigt ger utrymme för deras skilda kunskaps- och intresseområden visas tydligt i Kristina Eliassons berättelse från hösten 1982. Hon är född och uppvuxen i Asketorp, är 30 år, tvåbarnsamma och arbetar på Asketorps vårdcentral som biträde. Hon är gift med Kent, tre år äldre och verkstadsarbetare.

Han hade bara, bara huset i huvudet. Det fanns inget annat han kunde prata om. Det kunde vara vid de mest konstiga tillfällen som han sa saker om huset. Han kunde inte koppla av någonting. Och han var besviken på mig för att jag inte intresserade mig mer för bygget. Jag kände mig nog lite skyldig över att jag inte kunde det. Men det där första på bygget kände jag att det kunde jag inte intressera mig för. Utan det var när det började växa upp så man såg var rummen skulle vara och när man kunde börja tapetsera, då tyckte jag det var kul.

Det där med inredning, med tapetsering och målning, det bestämde alltså jag. Men Kent bestämde annat, garageporten tex. Jag sa att jag ville ha en träport för det skulle passa bäst till huset. Men då sa Kent att det avgör jag, träportar är inte bra. Men sen när vi kommer till tapetseringen och målningen, då får du bestämma, det skall jag inte lägga mig i, sa han. Och jag ville ha vita fönster. Det ville inte han ha för de var svåra att underhålla. Men jag gav mig inte. Och han kommer att ha asfalt på garageuppfarten, det får jag finna mig i. Jag tycker det är hemskt, men eftersom det blir en vändzon här med asfalt menar han att det blir snyggare så. Men jag har väldigt svårt att vänja mig vid tanken att det skall vara asfalt på min tomt.

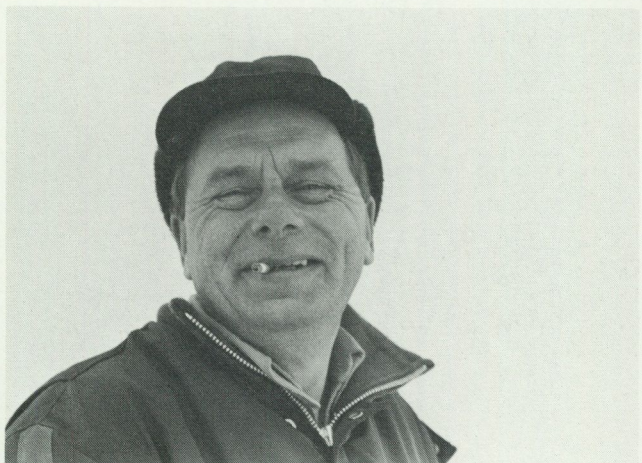
När det gäller planeringen av huset var vi lika intresserade och hade synpunkter. Det som jag fick stå för var vilka luckor vi skulle ha i köket, vilka dörrar, tapeter, att vi skulle ha parkettgolv i vardagsrummet. All inredning var det jag som bestämde, men med planlösningen var det som sagt vi båda.

Jag hjälpte till att måla utvändigt, det var det enda. Vi kunde inte ta med barnen hit, för då fick vi inget gjort. Utan jag fick sköta det där hemma. Och det var en jobbig sommar, det var så varmt. Kent åkte iväg tidigt på morgonen och kom hem ibland inte förrän nio och då var han trött och ville lägga sig. Så det var ganska enahanda.

Tisdagen 12/3 1985

Lördagen 16/3 1985

Hur olika deras engagemang var märktes också vid mina besök hos dem. På sommaren när bygget var i full gång, var Kristinas huvud fyllt av tankar på tapeter, färg på väggarna i köket, ny soffa och bokhylla och jag fick agera smakråd. Om hur själva husbygget fortlöpte sa hon ingenting. Men det gjorde däremot Kent. Han visade mig runt och antydde att han var besviken på Kristina som inte tycktes ha något intresse för de dagliga framstegen på byggplatsen. Kent tillbringade då varje ledig stund på bygget. Han hade semester och kom hem bara för att äta och sova.

När de flyttade in på hösten hade Kristina med hjälp av sin mamma och sin syster städlat och gjort rent i det nya hemmet och i den gamla bostaden. Under inflyttningsdagen gick hon runt och dirigerade var möbler och husgeråd skulle stå. Hennes syster och hennes mamma plockade in porslin i kökskåpet och Kent och hans svärfar och svåger bar och kånkade möbler. Nu hade det blivit Kristina som bestämde.

Tillvarons sårbarhet

Asketorpsborna vet att tiderna är dåliga i Asketorp, att många företag lagts ner och att arbetslösheten är stor. När det är kris i orten oroar man sig för ekonomin, när krisen är över och livet rullar vidare som förut, viker oron. Men de vet också då att han kan bli utan arbete och att hon kan drabbas av detsamma. Samtidigt vet den vuxne asketorpsbon med barn och eget hus att arbetslösheten är ett allvarigare hot för ungdomarna än för de vuxna och att samhällets skyddsnät ekonomiskt sett fungerar ganska väl vid arbetslöshet. När de ser sig omkring ser de också att verkligt långvarig arbetslöshet sällan drabbar familjer som de själva likställer sig med, familjer som är arbetssamma och idoga, som fortfarande är relativt unga, som inte har missbruksproblem och som inte lever med större materiella krav på tillvaron än andra. Det viktigaste är, anser man, att ekonomin löper, inte alltid vilket arbete man har. För kvinnorna kan en arbetslöshet bli mer långvarig, men de är inte huvudförsörjare och ef-

ter utbildning, beredskapsarbeten och tillfälliga vikariat har de så småningom nästan alltid något arbete.

Trots att det talas mycket om att många måste sälja sina hus för att de inte har råd att bo kvar, kan få ge mer än några exempel på detta och det är alltid samma, för Asketorp välbekanta, exempel som återkommer. När de ser sig omkring ser de därför också att det inte är familjer som deras egen som går ifrån huset på grund av dålig ekonomi. De familjer som säljer för att de inte kan betala bankens fordringar har nästan alltid varit sådana som på ett eller annat sätt levt i marginalen av den sociala präktigheten. De flesta hus som säljs säljs heller inte av i första hand ekonomiska skäl, utan för att familjen skall flytta till arbete på annan ort eller för att man skall skiljas.⁶ Går man isär har den ena parten sällan råd att ensam behålla huset.

Skilsmässa, eller att gå isär som sambo, är ett allvarligt hot mot tillvaron och blir allt vanligare i Asketorp. Men det är långt ifrån ett lika påtagligt inslag i livsformen, som det är i storstäder som Stockholm.

Anledningarna bakom skilsmässorna är svåra att komma åt för en utomstående. En alltmer ansträngd ekonomi, med räntor och amorteringar som skall betalas och med värmekostnader och andra driftskostnader som stiger, kan vara en orsak. Men påtagligt är att en skilsmässa sällan innebär att en permanent fas av ensamvuxentillvaro inträffar. Efter något år har man ingått i en ny par-relation, han med en ny kvinna, hon med en ny man. Inte sällan skaffar man ett gemensamt barn, man bygger upp ett hem och man skaffar hus. Och så löper tillvaron vidare, utåt sett som förut med rutiner, sysslor och ansvar inbakade i den tudelade mans- och kvinnovärlden. De stadigvarande ensamma mödrarna då, finns inte de? Jo, men de är inte ett påtagligt inslag i ortens liv.

Men tillvaron hotas också av andra företeelser än arbetslöshet, dålig ekonomi och skilsmässa. Sjukdom och död t ex. Asketorp är visserligen inte ett så litet samhälle att alla känner alla, men samtal, resonemang

Sminkparty

Annikas studentexamen 1984

och kommentarer om andra förekommer livligt. Information om händelser och förändringar i andras liv, skvaller om man så vill, sprids snart till omvärlden. I Asketorp kan man inte vara anonym, varken när det gäller arbetslöshet, skilsmässa, otrohet, missbruk eller sjukdom. Man informerar sig och man beklagar, ibland direkt till den det gäller. Men det främmande och oväntade, som man inte har beredskap för, har man svårt att bemöta öppet inför den som drabbats. Att en ung kvinna blir änka kan få grannarna att undvika henne. Om ett litet barn dött kanske man hellre vänder bort blicken än möter föräldrarnas ögon. När vännerna skall skiljas kanske man avbryter kontakten. Trots närheten som på många sätt finns i Asketorp, finns samtidigt osäkerheten inför det ovanliga och främmande.

Det som mest upprör och engagerar asketorpsborna är det nära i tillvaron, det som skulle kunna hända en själv, som man kan identifiera sig med. Krig t ex är så avlägset. Men allvarliga olyckor, som inträffar inom några mils avstånd på platser som man känner till, resonerar man om och reagerar för. Missbruket (alkohol och narkotika) som breder ut sig, oroar många tonårsföräldrar. Barn, som råkar illa ut, talar man om och känner för. Men sådant som händer i andra länder har svårt att tränga in. Solidaritetsaktioner för barn i andra länder, barn i Nicaragua och barn i Polen, har förekommit, men mycket sporadiskt. Fredsrörelsen har mycket svårt att vinna engagemang.

När världen fylls upp av vardagens sysslor och utifrån sett oglamorösa glädjämnen har yttervärlden och andras olyckor svårt att tränga in i Asketorp. Vardagen skyddar och fjärrar från det okända och hotfulla. Den skyddar och fjärrar från en verklighet som är andras, så länge denna inte syns vara ens egen.

Noter

- 1 Enligt Primärvårdsplan för Asketorps kommun. Uppgifterna baserar sig på FoB 1975. Uppskattningsvis bör det i själva Asketorp finnas 6–700 sådana hushåll.

- 2 Åsa Boholm tar i sin avhandling "Swedish Kinship" (1983) upp vilken viktig roll släkten spelar i ritualer som bröllop, begravningar, konfirmationer, dop och jämna födelsedagar från 50 år och uppåt.
- 3 Med material från London har Elisabeth Bott (1957) visat hur en komplementär rollfördelning mellan könen kan kopplas samman med karaktären på familjens nätverk, ju tätare knutna nätverk, ju mer distinkt rolluppdelning. Att en sådan rollfördelning samtidigt är förenad med kulturmönster inom främst arbetarklassen framgår av Bott, på ett amerikanskt material av Schneider & Smith (1973) och på norskt material av Holter et al (1975). Ulrike Prokop (1981) anser att kvinnorörelsens krav på parternas lika (jämlika) fördelning av förvärsarbete och hemarbete mer är ett uttryck för medelklassens välutbildade yrkeskvinnor än för kvinnor i allmänhet. Bakgrunden är, menar Prokop, att den traditionella kvinnorollen (som vi t ex möter den i Asketorp) inte är ett uttryck för "kulturell eftersläpning" utan för en "kvinnlig socialkaraktär" grundad på specifikt kvinnliga livssammanhang, en kvinnokultur som lever inom företrädesvis arbetarklassen och vars innehåll är ett levande alternativ till den manliga världen där förvärsarbete är livets mening.
- 4 Enligt en undersökning gjord av en ledamot i kommunfullmäktige, publicerad i lokaltidningen mars 1985. Uppgiften antyds redan i Primärvårdsplanen, utförd 1981.
- 5 Anita Dahlgren (1979) har skrivit om de unga männens och de unga kvinnornas världar, där den förra beskrivs som process- och produktionsinriktad och den senare som individ- och personinriktad.
- 6 Enligt uppgifter från fastighetsmäklare. Uppgiften bygger på uppskattning, inte konsekvent genomgång av hus som sålts.

Litteratur

- Boholm, Åsa. 1983. Swedish Kinship. An Exploration into Cultural Processes of Belonging and Continuity. Gothenburg Studies in Social Anthropology. Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Bott, Elisabeth. 1957. Family and social network. London.
- Dahlgren, Anita. 1979. Två världar. Stockholm.
- Holter, H., Ve Henriksen, H., Gjertsen, A., Hjorth, A. 1975. Familien i klassesamfunnet. Oslo.

Prokop, Ulrike. 1981. Kvinnors livssammanhang. Begränsade strategier och omåttliga önsknigar. Stockholm.

Schneider, D., & Smith, R. 1973. Class differences and sex roles in American kinship and family structure. University of California, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.

Everyday life as protection and defence

The setting is a normal present-day Swedish community characterized by welfare, complacency and order, a small-trader community with 5 000 inhabitants (the name Asketorp is fictive). The article discusses aspects of the community's everyday life and how the strictly ordered pattern both forms a barrier to and protects against the uncertainty and vulnerability of existence.

Mother, father, two children and one's own home are the goals in life. Life is thereafter marked by the everyday division into two worlds, the man's and the woman's world, in which the two parties have their respective skills, interests, social networks and spheres of responsibility.

Despite comparatively low incomes the material standard is high. Nearly all families with children, for example, own their own houses. To own one's own house is a matter of concern both for wife and husband and, on the basis of the building of a house, an example is given of how male and female skills, experience and interests complement one another.

But life is vulnerable. Local unemployment is comparatively high and in recent years many firms have come to grief. The economy of the families in small houses is often strained and they have high fixed costs. Divorce becomes an increasingly common threat to family unity. But as long as such events do not afflict the circle of nearest relatives and friends, this is nothing that directly worries the Asketorpians. Nor do they become involved in matters of a more sweeping kind such as peace movements, environmental movements, movements of solidarity with other countries, etc.

What most stirs up and engages the Asketorpians are matters close at hand, that they can identify themselves with. But the outside world and other misfortunes have difficulties in getting through to them when their world is filled up with their everyday occupations and the stuff of their own lives.

Skilsmässa – farligt område?

Om störningar i parförhållanden på 1800-talet

Angela Rundquist

Fataburen 1969 dominerades helt av artiklar kring giftermålet; giftas – eller ej var frågan. Den omvända frågan, skiljas – eller ej, är betydligt mer laddad och farlig, trots att skilsmässan är väl så vardaglig som giftermål och samboende. Skilsmässa är kaos, äktenskap ordning. Samboende flyter mellan dessa poler i oreglerade vågor, beroende på den aktuella situationen och parternas privata känslor. Familj och släkt är traditionella forskningsområden för antropologer, etnologer och historiker. Dit hör också legala och informella parbildningar, generationskonflikter liksom änkors och änklings omgiftesmönster (jfr Gaunt 1983, Matovic 1984 m fl). Hur schismer i parförhållanden hanterades på 1800-talet och långt in i vårt sekel har inte fångat etnologers intresse i samma grad som de mer problemfria fenomenen i människors verklighet. Studiet av äktenskapliga kriser och skilsmässomönster är i stället psykologers, rättshistorikers, juristers och sociologers revir.

Till västerlandets mentalitetshistoria hör synen på skilsmässa. Principen enligt den nytestamentliga grundtanken var att makar var förenade för livet och "att vad nu Gud har sammanfogat, det må människan icke åtskilja" (Matt 19:6). Men döden har aldrig ensam varit det enda alternativet för att lösa problem i samlevnaden mellan en man och en kvinna. Två lagligt accepterade skilsmässorsaker på 1800-talet var äktenskapsbrott och ondskefullt övergivande. Enligt den gammaltestamentliga lagen dömdes den som begick hor till döden och enligt det lutherska tänkesättet var en förloppen att anses som död. Under förra seklet kringgicks Guds bud genom att lag och kyr-

ka såg de skyldiga som symboliskt döda, varför de förorättade utan hinder kunde ingå nytt äktenskap.

Skilsmässa var ovanlig på 1800-talet. Det berodde inte på att gifta par var mer harmoniska då utan på att lag och kyrka hade makt att effektivt motarbeta upplösningar av äktenskap. Familjen bildad av det lagligt vigda paret var grunden i det patriarkaliska samhället och fick inte hotas. Men äktenskapsskillnad, separation och övergivande förekom och var de definitiva och tydligaste tecknen på en splittring; andra var mer svårdefinierade. Den frånvarande mannen, i krig och på arbetsvandring, långt från hustru, barn och släkt, betydde för många par en informell väg att minimera fysisk och psykisk kontakt utan att behöva gå igenom en skilsmässa, som kunde bli lång och dyrbar. Besuttna på 1800-talet hade den ekonomiska och rumsliga möjligheten att reglera kontakten makar emellan. Flera stora bostäder, skilda sovrum och olika vanor skapade en önskad och nödvändig distans och underlättade beslutet att inte skiljas. Att periodvis, eller helt, leva långt från varandra i tid och rum, har alltid varit ett alternativ för att lösa problem i samlivet utan att bryta upp helt. Men även för människorna på 1800-talet kunde äktenskapet utvecklas till en så bräcklig konstruktion att inte ens rädsla för den allmänna meningen eller för kyrkans fördömande kunde rädda det.

Vilka skildes på 1800-talet och hur?

För dem som önskade en faktisk skilsmässa inom lagens ram väntade en lång och slingrig väg. Lagligt vigda par måste vända sig till kyrkoherde, domkapitel och världslig

rätt för att få en förening upplöst, ofta i avsikt att gifta om sig. Fram till 1915 måste också rättsriktigt fästade (trolovade) inför giftoman och vittnen, som önskade bryta ett äktenskapslöfte, begära trolovningskillnad. Var de ense och samlag inte förekommit, anmälde de sitt beslut till domkapitlet, som utfärdade skiljobrev. Präst eller barnmorska skulle intyga att kvinnan ej haft sexuell umgänge.¹ Ville bara en av de trolovade bli fri, åberopade den parten något av de återgångsskäl som gällde även för gifta (se nedan). Ingen av de trolovade fick gifta sig med någon annan förrän trolovningen var upplöst. Trolovningen betraktades som ett sk ofullkommat äktenskap om fästmon lägrats; hade paret barn och kvinnan kyrktagits som mannens fästekvinna, ansågs avkomman som född inom äktenskapet och modern hade hustrus rättsstatus. Ända till 1974 förekom det att trolovade vid en brytning kunde bli ålagda att ge tillbaka varandra gåvor. Men om en part var skyldig till separationen, hade han eller hon ingen rätt till detta och kunde även bli skyldig att ersätta den andre, ett slags skadestånd.

För ett fullkommat äktenskaps upplösning var proceduren givetvis än mer komplicerad och den styrdes av vad som kunde åstadkommas: återgång eller skillnad. Med återgång menas att det rättsliga tillstånd som rådde före äktenskapet skulle återställas. Gemensamma barn räknades dock som äkta. Skäl för att konstatera ogiltighet från begynnelsen var tvegifte, impotens, tvång, bedrägeri och misstag angående brudens jungfrudom. Även felande äktenskapsålder, hor begånget före vigseln, släktskap och fallandesot gav domkapitlet anledning förklara äktenskapet annullerat.

Skillnad i äktenskapet (det vi kallar skilsmässa) är sedan 1915 det enda alternativet för laglig upplösning av äktenskapet. Sedan 1734 avgörs den i världslig domstol. Under förra seklet var de entydiga, laga skillnadsgrunderna endast äktenskapsbrott och egenvilligt övergivande, genom utlandsresa eller helt enkelt spårlöst försvinnande i mer än ett år.

Gör mannen hor, och will hustrun ej förlåta honom brott sitt, och hafwer hon ej haft sängelag med honom, sedan det henne kunnigt blef; då må skillnad i äktenskapet ske, och hafwe han till henne förverkat hälften af sin giftorätt i boet. Gör hustrun det; ware lag samma, dertill miste hon ock sin morgongåfwa. Hafwa de begge horgjort, och endera med den andra ej blifwit förlit; då må deras äktenskap ej skiljas.³

Rätten dömde och domkapitlet utfärdade skiljobrevet fram till 1915. Inte ens när otrohet bevisligen förekommit, eller en part försvunnit i avsikt att få slut på äktenskap, slapp kontrahenterna genomgå utdragna försök till medling och varningar hos de kyrkliga myndigheterna före domslutet.

Men 1800-talets äktenskap var inte impregnerade mot osämja, slocknad kärlek eller andra icke lagstadgade skillnadsgrunder. Där en eller båda makarna ville skiljas var första steget att underkasta sig församlingsprästens och kyrkorådets kyrkotukt. Förmaningar och varningar, böter och kanske to m fängelse kunde vara förspelen till en tidsbegränsad hemskillnad.

Der hat och bitterhet emellan man och hustru uppkommit och endera derom hos presterskapet gör anmälan eller det eljest kunnigt warder; då skola makarna af kyrkoherden i församlingen warnas, efter thy i kyrkolagen säges. Sämjas de ej ändå; warden inför kyrkorådet ytterligare warnade.⁴

Efter hemskillnaden under vilken de ej fick besöka varandra, ägde makarna att anhålla om kunglig dispens; Kungl. Maj:t gav domstolarna rätt att avgöra skillnadsmålen efter eget omdöme. Dispens kunde sökas om grunden var tex våld mellan makar, endera var straffad, slöseri, dryckenskap, våldsamt sinnelag och verklig galenskap. Det var dessutom belagt med böter om makarna "af wrede och ondska, slå hwarannan blå eller blodiga, lama eller lytta".⁵

Konsekvenser av skilsmässa

För de inblandade blev följderna av en skilsmässa kännbara. Processen var kränkande och omständlig och de ekonomiska verk-

ningarna obilliga. Vid hor miste den skyldige hälften av giftorätten. Var kvinnan den brottsliga förlorade hon dessutom morgongåvan, som skulle gett henne ekonomisk trygghet ifall hon i stället blivit änka. Den som förlöpte sin maka förlorade hela sin giftorätt. När det gällde vårdnad av barn var också skuldprincipen ledande, inte lämpligheten. Även möjligheten att gifta om sig var begränsad. Vid hor fick den skyldige inte ingå nytt gifte förrän den förorättade var död, omgift eller givit sitt samtycke. I det senare fallet krävdes ändå Kungl. Maj:ts tillstånd (jfr Stjernstedt 1934). En skilsmässa var inte som nu en privat kris. Varje skilsmässa var unik och störde den sociala harmonien. De involverade undslapp inte kyrkans och statens sanktioner. Även då orsakade den oreda och osäkerhet i de nära relationerna, men inte bara i vänskretsen utan även för släkt och församling. En skilsmässa gav upphov till omplaceringar på den sociala kartan; kanske försvann någon av de fränkskilda från nätverket.

Hur berättigad en skilsmässa än var, förknippades den, långt in på 1900-talet, med skam och skuld och kunde kasta en person ur hans eller – i synnerhet – hennes sociala cirklar. Sympati från den närmaste omgivningen var inte den dominerande reaktionen. Människor blev ständigt påmind om det tabuerade i att tumma på äktenskapets exklusivitet. Då, som nu, var äktenskapet en skör konstruktion som kunde falla samman genom oförutsägbara påfrestningar både inifrån och utifrån. Men kyrkans och lagens maktspråk trängde in i de mest privata delar av människors liv och tvingade många att lösa problem eller hitta ett modus vivendi utan att ta till skilsmässa. Alla synliga uttryck för störningar i parförhållanden var vanhedrande och tonades ner; äktenskapets potentiella bräcklighet tilläts inte bli tydlig. Skilsmässa symboliserade kaos och det okända och den brytning den faktiskt var.

En vecka i Köpenhamn eller en vaxholmsresa

Ett uttryck som användes under förra seklet var "den långa vägen". Den väntade dem som enats om skilsmässa utan att kunna eller vilja återopa hor eller egenvilligt övergiva dem som grund. En av båda önskad skilsmässa låg långt fram i tiden för dem som måste foga sig i prästens medlingsförsök, varningsgraderna inför kyrkorådet och skillnad till säng och säte i kanske minst ett år. Makarna kunde to m förbjudas, vid vite av fängelse, att besöka varandra under denna tid. Otåliga par slog då in på den "korta vägen" för att inom lagens ram reducera skilsmässoprocessen så långt det gick. En "för rättskipningen ovärdig komedi" spelades upp av de ekonomiskt bättre situationerade. Under föregående århundrade räckte det nämligen att en av makarna for till närbelägen utrikes ort, vanligen Köpenhamn, och lät meddela sin avsikt att ej vilja fortsätta äktenskapet. Den hemmavarande stämde då den förloopne och skilsmässa erhöles utan dröjsmål. Det var inte lagstadgat hur länge en vistelse utomlands skulle vara. En vecka i Köpenhamn var tillfyllest för att ett äktenskap skulle få ett snabbt slut. Uttrycket Köpenhamnsresa blev en begriplig metafor för en strategiskt planerad snabbskilsmässa.⁶ Även om makarna var överens, fanns ett riskmoment för den som tog på sig rollen som den förloopne; den "hafve ingen rätt sin lott i boet, eller fasta gods sitt, att råda".⁷

Inte bara män företog en resa över Sundet, även kvinnor for till den danska huvudstaden. När Siri von Essen och Carl Gustaf Wrangel beslutat skiljas 1876 bestämdes att "Siri skulle resa utrikes varefter Wrangel ska stämma henne som 'förlophen' hustru och begära skilsmässa".⁸ Hon for till Köpenhamn som så många andra, och snart var skilsmässan ett faktum. Siri blev fri att gifta sig med August Strindberg. För paret Wrangel skulle erkännandet av faktiskt begångna äktenskapsbrott blivit en svårutplanad skam för Siri och ett slut på officerskarriären för Carl Gustaf.

För dem i samhället som ej var så rädda

Prologet

härvid på Stockholms Slott d. 7. Junii 1809

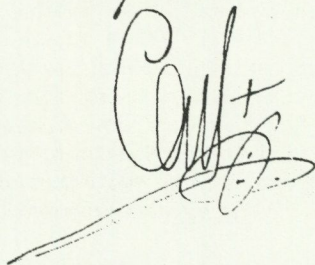
infi:

Hans Konigs Höghet Riksförständeren

Uppå deras inkomnen undersöning
Anskning, såltes Hans Konig
Höghet Riksförständeren: När-
de tillåta, at Kammarherren Val-
corne Grefue Gustaf Bonde och
Freu Grefvinnan Charlott Bonde
måge från hvarandra: ägdomskapet
skiljades, utan at vederbörlige
Comissionen, de de om Skiljesref.
utställande äjde sig anmäla, härvid
behöfde de vantige formaliteten i sig
läge.

Stockholms Slott d. 7. Junii 1809

Expedieras

om sitt rykte, fanns en annan möjlighet att förkorta processen. Makarna kunde tex komma överens om att mannen skulle simulera horsbrott. Att bara hävda "köttslig beblandelse med okänd person"⁹ godtogs inte som tillräckligt bevis på otrohet.

Den visshet om horsbrottet som lagen förutsätter, kan och bör icke anses wunnen genom ena makans blotta uppgift eller erkännande, så att endast derpå tillåtelse till äktenskapsskillnad grundas får, utan åligger det domaren noga undersöka om brottets verklighet till ort, tid och person med det mera, som leder till fullkomlig och säker upplysning.¹⁰

Horsvittnen grillades kunnigt i rätten. Godtagbara indicier kunde en förstående äkta man bidra med genom att företa en "vaxholmsresa" (av namnet att döma mest praktiserad i Stockholm, men förekom i hela riket) och låta sig överraskas i en spelad (eller verklig?) intim situation med en annan kvinna, det som på engelska kallas "hotel evidence".

Skilsmässor i aristokratien

Även om skilsmässor var ovanliga, så förekom de i alla sociala grupper. Medlemmarna i högsta societeten, vilka av olika skäl önskade skilja sig, var likväl gynnade i flera avseenden. Ekonomiskt fanns inga hinder att utnyttja det sociala kontaktnätet på samhällets topp. Jurister anlätades för att underlätta och påskynda processen. Synen på skilsmässa framstår i memoarer som pragmatisk och inte särskilt fördomsfull. Social utstötning av fränskilda var inte regel och även ekonomiskt missgynnade i en skilsmässa kunde lita på släktsolidariteten för sin bärgning. Liksom i övriga samhällsklasser trädde den sociala kontrollen i kraft, när beteendet alltför mycket avvek

från accepterade interna regler. Toleransen synes dock ha varit större i det högsta skiktet än i de borgerliga kretsar som traditionellt anklagat adeln för lättsinne och slapp sexualmoral i sin puritanska iver att byta plats med den ledande aristokratien. Orsakerna till skilsmässa behandlas med diskretion i tryckta minnen. Men otrohet förekom, liksom att kärleken tog slut. Den verkliga orsaken kom inte alltid fram i rätten.

Gifta kvinnor, länge och ofta lämnade ensamma, tilläts en större grad av frihet än de ogifta när det gällde umgänget med det andra könet i sällskapslivet. Men även inom den egna kretsen fanns oskrivna regler som trädde i kraft när en gift kvinna tänjt för mycket på gränserna. Den vackra Jacqueline Gyldenstolpe blev ordentligt tillrättvisad av sin far och sina bröder "för sitt levnadssätt under hennes mans långa bortovaro i en diplomatisk beskickning".¹¹ Klander hjälpte inte och hon blev skild från sin man Carl Gustaf Löwenhjelm 1828. Hennes föräldrar hade också skilts 1810. Redan året därpå var hennes mor Aurora Gyldenstolpe omgift med Gustaf af Wetterstedt, sedemera utrikesminister. Modern visade, trots egna erfarenheter, ingen förståelse för dotterns skilsmässa och hon var så bitter att hon vägrade träffa sin fd måg. Ändå visade paret af Wetterstedt "en fördomsfrihet i vanor och åskådningssätt, som säkerligen var ganska ovanlig på den tiden beträffande skilsmässa makar emellan".¹² I utrikesministerhotellet på Blasieholmstorg 8 stod till vardags dukat med tre kuvert i matsalen, i den händelse Aurora af Wetterstedts förste man, Nils Gyldenstolpe, skulle komma. Ingen av de inblandade i denna triangel förlorade sin plats i societeten eller vid hovet. Och på Auroras begrav-

Kammarherre Gustaf Bonde, sedermera kallad den blinde excellensen, och hans hustru Charlotte beviljades 1809 kunglig dispens utan föregående kyrkotukt, som annars var praxis för hög som låg. Paret hade efter bara två års äktenskap funnit att deras lynnen ej stämde överens. Men den unga grevinnan hade förälskat sig i en gardeslöjtnant med vilken hon också gifte sig bara ett år efter skilsmässan. Riksarkivet. Statsrådsprotokoller öfver Justitieärenden för 1809.

ning gick de båda männen sida vid sida intill kistan. Gyldenstolpe begravdes på egen önskan nära den wetterstedtska graven på Nya kyrkogården i Stockholm.

Adliga och inflytelserika par utnyttjade sin ställning för att erhålla kunglig dispens, ett instrument med traditioner från enväldets tid. Deras sociala position och närhet till hovet bidrog till att de i en del fall kunde slippa de pinliga varningsgraderna. I början av seklet beviljades tex kunglig dispens åt en generaltygmästare och hans hustru trots att kyrkotukt inte föregått ansökan. De hade angivit kallsinnighet som orsak. En generallöjtnant och hans maka anhöll om skilsmässa på grund av oenighet och bad att bli besparade fingera ett äktenskapsbrott för att påskynda proceduren. Den sedemera blinde excellensen Gustaf Bonde och hans grevinna erhöll efter bara några års äktenskap och utan några som helst kyrkliga ceremonier kunglig dispens. I sin ansökan uttryckte de enbart hänsyn och aktning för varandra, men, tyvärr, stämde inte lynnena överens.¹³ Paret Bonde hade inte några barn tillsammans vilket torde ha underlättat det kungliga beslutet. Men den riktiga orsaken avslöjades bara ett år efter det att dispensen beviljats. Charlotte Bonde gifte då om sig med en ung gardeslöjtnant. Gustaf Bonde gifte aldrig om sig.

Men herrskapsfolk skonades inte alltid, praxis var ändå att alla, hög som låg, måste underkasta sig kyrkans inblandning i de mest intima angelägenheter. Präster blev underrättade om tecken på missämja i både slott och stuga. De kallade till sig även ståndspersoner och tillrättavisade dem. Ett hovrättsråd och hans hustru tex var så stridiga sinsemellan att de inte dolde sin bitterhet "ens för barn och tjänstefolk". Kvinnan var utom sig av oro för att hon ej "uppfyllde en makas och moders plikter och gjorde sin man kostnad och bekymmer". Långa tider bodde hon ensam, utan sin man. Familjens levnadsmönster hade helt fallit ur hustavlans ram. Paret's själasörjare sökte stödja dem och utverka dispens för att få ett snabbt slut på det olidliga äktenskapet. Men makarna hade inte genomgått var-

ningsgraderna enligt kyrkans och domstolens regler, varför dispensen ej beviljades. Först sedan de genomgått kyrkotukten och dömts till så kort hemskillnad som möjligt beviljades skilsmässa.¹⁴

Även Siri och August Strindberg infann sig 1890 hos kyrkoherden "för att motta varning och förhållas det orätta i att de levde åtskilda" och några veckor senare redogjorde de inför kyrkorådet för orsakerna till osämjan. Först därefter vidtog de världsliga förhandlingarna som ledde till hemskillnad och skilsmässa.¹⁵

Ett annat par däremot, ståndspersoner i Värmland, valde "den korta vägen", sedan hustrun bekant leda och förtvivlan vid äktenskapet redan från bröllopsdagen. Mannen skaffade bevis för begången otrohet mot hustrun för att snabbt upplösa äktenskapet.

Det berättas, att före skilsmässan Bratt och hans fru bjudit alla sina grannar till stor middag på Forsvik, hvarvid han hållit tal och yttrat: "Vi skiljas som vänner med största högaktning för hvarandra."¹⁶

Den rituella måltiden för att celebrera en skilsmässa och utåt demonstrera en bestående vänskap bör rimligen ha förbryllat gästerna. Som symbolhandling hör den mer hemma i vår egen tid.

I 1800-talets hierarkiska samhälle, där varje skikt hade egna normer för vad som var tillåtet eller förbjudet, synes bigotteri ha varit mindre utbrett i toppen av samhället, åtminstone så länge individerna höll sig inom de egna cirklarna. Däremot hörde en mesallians till det som mobiliserade släkten att ingripa. En planerad vigsel mellan en man av börd och en kvinna av folket höll på att omintetgöras genom att hans mor anmälde hinder vid lysningen.

Von K hade "hos wederbörande Pastor begärt lysning till äktenskap med Elna L., men v. K:s moder deremot anmält protest; instämde von K. sin moder och hennes öfrige barn, med påstående att de måtte förpligtas lemna sitt bifall till ofwänrorde äktenskap. Häradsrätten fann de omständigheter att v. K. wore af bättre stånd än Elna L.

Med försteende af Waxholms Rådhusens Ratts
 laga kraftverma Utslag, den 19 sept. Juli, twaizjoudens
 domad Skift till Skiljehet i äktenskapet emellan
 Coopwards Capitän Wilhelm Johan Bersén og, hans
 hustru Elise Lofenberg, på grund deraf, att man-
 nen ~~hans~~ med en okänd quinsperson hots-
 bratt begått, anförde båda dessa makar om erhål-
 londe af Skiljobref.

Med bifall härtill beslutade Rättstämman, att skil-
 jobref skulle för makarne Bersén i vanleij ordning
 utgårdas.

1860 erhöill makarna Bersén skiljobrev på grund av att mannen begått
 horsbrott med en "okänd quinsperson", vilket inte var vanligt. I allmänhet
 krävdes horsvittnen som förhördes noga. Stockholms stadsarkiv. Stock-
 holms domkapitel. Protokoll 1860.

och att han ehuru kommen till myndig ålder,
 blifwit ställd under förmyndarinseende, icke ef-
 ter Lag innefatta anledning för v. K:s moder att
 lägga hinder för den v. K., med samtycke af Elna
 L:s föräldrar hos wederbörande Pastor begärda
 lysning, samt / . . / förklarade v. K. äga, att, utan
 hinder af modrens och hennes öfrige barns utan
 fog förebragta bestridande, låta efter föregången
 lysning, äktenskapet med wigsel fullbordas".¹⁷

Man anar socialt missnöje och rädsla för
 minskad ekonomisk kontroll bakom mo-
 derns försök att med lagens hjälp hindra
 giftermålet. En mesallians kunde medföra
 att en person fick krypa ur sin egen sociala

cirkel, försåvitt inte en synnerligen god
 ekonomi kompenserade bristen på nobless
 hos hustrun.

Ett äktenskap kunde både börja och sluta
 med dramatik. Kring mitten av 1800-talet
 mötte Nils von Höpken

i Greffenbergs kallvattenanstalt . . . en ung inta-
 gande Ungerska gift med en Hussaröfverste.
 Hennes svarta sentimentala ögon och orientalis-
 ka fägring eröfrade den ståtliga Svensken, hvars
 hyllning besvarades och vid slutet af badséjournen
 voro, trots de kalla öfversköljningarna, de begge
 älskande eld och låga. Men nu anlände Öfversten
 för att hämta sin fru; för att med ens débarassera

sig från sin rival, bjöd Höpken ut honom. En duell på pistol, dervid H:s kula sträckte Ungraren död till marken.¹⁸

Efter ett sorgear, vilket både anständighet och lag krävde, var den vackra änkan omgift och installerad som härskarinna på det nyrestaureerade Bogesund utanför Stockholm och lyste på hovbaler och i societeten. Paret fick två barn och en ung älskvärd informator kallades in från Tyskland för att undervisa dem.

En vacker dag försvann tysken i sällskap med Friherrinnan; efter laglig skilsmässa följde giftermål och H å sin sida gifte om sig, men varnad af bitter erfarenhet, denna gång med en liten och snäll svensk fröken, hvars brist på yttre fågring, tillförsäkrade honom ett lugnare äktenskap.¹⁹

Några problem att erhålla äktenskapsskillnad torde inte Höpken haft; äktenskapsbrott och egenvilligt övergivande var för sig hade räckt som orsak.

Hustavlans par

På 1800-talet, då den lutherska etiken härskade, vakade kyrka och samhälle över att familjen som ekonomiskt system och äktenskapets monogama exklusivitet inte hotades. Sexualitet förnekades inte, men accepterades endast inom kontrollerbara lagvigda former, och då i barnalstrande syfte. Äktenskapets främsta funktion, reproduktionen, var så viktig för samhället, att kunglig dispens krävdes för giftermål, om någon av parterna visste med sig inte kunna uppfylla detta krav.

Då hemmansbrukaren J M, enligt läkarintyg, var, i anseende till missbildning, oförmögen att afa barn, och N Härads=Rätt genom beslut den 11 Mars 1844 förklarar nämnde naturfel utgöra laga hinder för J M att i äktenskap ingå; sökte denne hos Kongl Maj:t nådig tillåtelse att få gifta sig med Pigan S L Johansdotter, hwartill såväl hon som hennes fader, oaktadt erhållen känedom om berörde naturfel, lemnat samtycke; och fann Kongl Maj:t skäligen förklara, att det angående J M:s kroppsbeskaffenhet anmärkte förhållande icke, enligt Lag, utgjorde hinder för honom att med S L Johansdotter, som dertill samtyckt, träda i gifte.²⁰

Oförmåga till sexuell samliv var ett bedrägeri som ogiltigförklarade vigseln och den lurade parten var fri att gifta om sig genast.

Är man eller qvinna af naturen wanför, och till äktenskap alldeles obeqwäm, eller drages han eller hon med obotelig smittosam sjukdom, förtiger det, och swikeligen förleder annan till giftermål med sig; warder det fulltygadt, gånge då äktenskap åter; och den brottslige njute ej gifto rätt i boet, uppräpte ock all skada (och plikte, som för annat bedrägeri framdeles skils).²¹

Hor, övergivande och vägran att fullgöra den äktenskapliga plikten var brott mot äktenskapets oupplösliga väsen och kunde locka den oskyldige eller övergivne till olovliga förbindelser. Den skyldige dömdes till vad som framstår som en social död, därmed underlättande den förorättades omgifte. En frånskild kvinna hade följdriktigt en änkas rättsliga status och en större bestämmanderätt över sin ekonomi än en gift kvinna.

Prästernas plädering för äktenskapet och deras dundrande salvor mot osämja och otrohet ingick i den kyrkliga pedagogiska och själavårdande verksamheten och hade större nedslagskraft på landsbygden, där alla kände alla, än i städerna. Missförhållanden väckte förargelse i den lilla församlingen. Inte bara vigda par blev rannsakade inför sockenstämma, domkapitel och världslig domstol. Även trolovade fick finna sig i detta. Skedde inte trolovning under vedertagna former kunde det gå som för

Drängen A, som sedan han under äktenskapslöfte häfdat Pigan E, och, efter det han låtit henne såsom sin fästeqwinna kyrkotagas, blifwit af Domstol ålagd att låta sig med henne sammanwigas, begick derefter lägersmål med Pigan B, samt anhöll hos Kongl Maj:t, att, då E sin rätt till äktenskapet eftergifwit, han finge från henne warda skild och tillåtas med B, ingå äktenskap. Och då, så widt handlingarne utwisade, trolovning icke föregått E:s häfdande och hon från äktenskapets fullbordan afstått, fann Kongl Maj:t ärendet ej tillhöra dess omedelbara upptagande.²²

Drängen behövde bara anmäla detta till domkapitlet som utfärdade att något hinder för att gifta sig med pigan B fanns inte.

På sockenstämman togs inte bara praktiska gemensamma problem upp, utan även de mest privata familjeangelägenheter som tvist, gräl och dryckenskap om de upplevdes som en förargelse i församlingen. Här bland fränder och vänner började skilsmässoprocessen. I första hand försökte man hindra en upplösning som upplevdes som en störning i det sociala nätverket.

Det var socknens egen polis, kyrkoråd och stämma, som hade det primära ansvaret för att sexualiteten hölls inom vedertagna gränser. "Sockenborna hade att inför sina grannar och övriga invånare stå till svars för sitt sätt at leva."²³ Tvistigheter eller otukt i ett hus, mellan gifta eller ogifta, ådrog sig socknens uppmärksamhet. Ryktet att t ex den unge bonden Pehr Jonsson i Stora Malms socken skulle "föra et oanständigt och förargeligt lefwerne med sin tjenstepiga" ådrog honom varningar inför kyrkorådet. Antingen skulle han skiljas från pigan eller äkta henne, annars "må han wid nästa Höste Ting tillrättaställas".²⁴

Inte alltid försökte man till varje pris legalisera en fri förbindelse. Pastorn kände sina församlingsbor och kunde avråda äk-

tenskap om han fann att parterna ej passade ihop. Getkullan Anna i Kolmården hade framfört klagomål på drängen Peter Bergqvist. Han hade lägrat henne under äktenskapslöfte, men ville nu ej gifta sig med henne. Efter att ha hört drängens version bedömde prästen att äktenskapet skulle bli olyckligt och ej borde tvingas fram. Men böta fick de båda för den förargelse de åstadkommit.²⁵

Även på 1800-talet kom frågor om barn upp i skilsmässoprocessen. Hade makar barn, fick den som inte vållat skillnaden vårdnad av barnen. Var båda skyldiga, blev den mest lämpade ansvarig och i det fall båda var lika lämpliga, "ware då mannen närmare".²⁶ Barnlöshet var en faktor som kunde underlätta en önskad skilsmässa, ef-

En övergiven maka stämde den andre som förlupen och erhöll då skilsmässa genast om den förlupne meddelade sin avsikt att ej fortsätta äktenskapet. Vid äktenskapsbrott beviljades skilsmässa genast. I andra fall måste makarna leva åtskilda under en tidsbegränsad period under vilken de allvarligt skulle söka försonas.

tersom barnalstring var äktenskapets huvudsakliga funktion. Även oäkta barn kunde påverka både skillnad och omgifte. Inte alltid befann sig ogifta mödrar utanför samhällets skyddande famn (jfr Frykman 1979). Horsbrott med oäkta barn som följd var inte ett oöverstigligt hinder för omgifte. En man som under sitt tidigare äktenskap "föröfwat horsbrottet och sammanaflat barn" med en piga, sökte, med sin förra hustrus stöd, tillstånd hos Kungl Maj:t att äkta modern till barnen. Horsbrott var ju ett äktenskapshinder som måste undanröjas vid omgifte. Mannens begäran beviljades med hänvisning till att parterna "med hwarandra ägde barn, hvilkas vård och uppfostran kunde genom en sådan förening underlättas och betryggas".²⁷

Bry sig eller lägga sig i

Makar som levde i disharmoni lämnades inte åt sitt öde. Osämja, hat, vrede, bitterhet och våld uppmärksammades och oroade i församlingen, där människor levde nära och kunde kontrollera varandras yttre beteende och inre stridigheter. En rad botande åtgärder vidtogs för att i första hand sona makarna. Präst och socknens förtroendevalda med sexmannen (rotemästaren) i spetsen sökte återställa ordningen. Förböner hölls i församlingens kyrka, som om menigheten kunde framkalla enighet. Lyssnade inte mannen och kvinnan, stämde de inför domkapitlet. Nästa steg var den världsliga rätten som kunde döma till böter och to m fängelse, samt skilja dem till umgänge, säte och säng. "Framhärda de allfort, skola de offentligen namngivas" och

”lysas en och annan gång till bättring, och på sidstone bindas i sina synder”.²⁸ Paret fick undergå den andra varningsgraden hos prästen. Först sedan rätten dömt till tidsbegränsad hemskillnad, låg en skilsmässa inom räckhåll. Äktenskapsskillnader ropades ut från predikstolen. Principen var att med alla medel hindra en upplösning. Genom den långvariga och besvärliga processen skulle par avskräckas från att söka skilsmässa, därom var stat och kyrka eniga. Ett annat syfte var också att fostra män och kvinnor till att avstå från obetänksamma äktenskap.

Det var starka och allt annat än neutrala krafter som sattes i rörelse när individernas handlande alltför kraftigt avvek från normer och sederegler, därmed störande den fastlagda sociala och ekonomiska strukturen. Kyrka och samhälle påminde om den sociala degradering och utfrysning som kunde drabba det tvistande äkta paret. Skam vederfors den som gick emot accepterat beteende och torgförde interna problem. Pressen att leva ”i överenskommelse med den allmänna meningens fordringar” var ett psykologiskt hinder mot skilsmässa.²⁹

Endast starka skäl och en stor portion mod ledde till upplösning av en förbindelse och därmed ett utelämnande av de mest privata angelägenheter. Den kulturella definitionen på den tolerabla nivån för oenighet och skilsmäsoorsaker var vitt skild från vad modernerna par skulle uthärda. 1800-talets par tvingades av släkt och sin egen sociala grupp tåla och hantera en hög grad av missförhållanden, och att leva tillsammans för barnens och skammens skull skadade det sociala anseendet mindre än en skilsmässa. I en sammanhållen släktgrupp såväl på landsbygden som i staden, var trycket hårt på äkta par. Släktingar grep ofta in när tvistigheterna nådde en okontrollerbar nivå. Kontinuiteten inom slakten rubbades om någon genomdrev en skilsmässa. Det var en skam för hela slakten.

Slut på äktenskap

Ännu vid sekelskiftet var döden den faktor som oftare skilde makar än en skilsmässa, som länge förblev ett privilegium för de i många avseenden mest gynnade. Längst ner på samhällsskalan fanns de som inte hade något att förlora på en skilsmässa. En del kvinnor valde att skiljas trots den stigma som drabbade en frånskild kvinna. De levde tryggare ensamma, ekonomiskt och socialt, än med en man som smet från både försörjnings- och fadersansvaret (jfr Taussi Sjöberg 1983). För de flesta var skilsmässa en omöjlighet. Bara tanken på en laglig upplösning av ett äktenskap stod i så stark konflikt med den rådande borgerliga familjeideologin, det romantiska kärleksidealet och moderskulden att en skilsmässa i praktiken var otänkbar. De ekonomiska konsekvenserna kunde också bli tunga för vanliga människor. Stat och kyrka hade allt intresse av att propagera för den enade familjen med hustrun—modern som en sammanhållande hemmets ängel.

Informella äktenskap och deras upplösning

En man och en kvinna som levde samman och bildat familj utan vare sig trolovning, lysning eller vigsel, hade inget instrument till sitt förfogande för att legalisera en skilsmässa eller bevaka framför allt barns och kvinnors ställning. Förbindelsen upplöstes genom en viljeakt; paret behövde inte ens vara enigt. Dessa olegaliserade förbindelser var huvudsakligen storstadsföreteelser och ytterst få dokument finns som visar hur ”de uppstod och försvann och vilka faktorer som spelade in”.³⁰ Tillhörde mannen de övre skikten och önskade avsluta en förbindelse med en kvinna av lägre börd, mor till hans oäkta barn, kunde han placera sin inofficiella familj i en annan bostad. Denna egenmäktigt vunna frihet, kanske i avsikt att gifta sig ståndsmässigt, innebar som regel inte att männen flydde det ekonomiska ansvaret; ”mamsell-konkubinerna” var bättre lottade än många av sina otrygga medsysterrar i de obesuttna skikten.

Ingen som önskade skiljas slapp kyrkans förmaningar och varningar. Kyrkoherden läste upp valda delar ur Matteus evangelium och Pauli brev för tvistande makar. Makarna fick lova bättring och ett försonligt sinnelag. Två varningsgrader genomgick det äkta paret innan målet kom upp i världslig domstol.

Medan det i vår tid är enkelt och billigt att gifta sig och skiljas, var det på 1800-talet komplicerat både att ingå och lösa upp äktenskap. Visserligen ökade skilsmässorna mot slutet av seklet "framför allt i städerna och större befolkningscentra".³¹ Men över hela riket och i alla samhällsklasser skildes gifta på överhetens villkor. Vägen till skillnad var lång och kantad med svårigheter. På alla nivåer i processen påmindes paret om det förmättna i att inte hålla samman äktenskapet. Få slapp "vad genom en skilsmässoprocess' meningslösa smuts"³² med förnedrande förhör om skuld och orsak till söndring. På myndighetsnivå var varje skilsmässa i det patriarkaliska samhället ett störande regelbrott. I individernas mikroverld blottlade alla orostecken, vare sig de ledde till skilsmässa eller ej, viktiga och ömtåliga relationer i det täta sociala nätverket. Hela församlingen sökte i konventionella och ritualiserade former hindra en skilsmässa. En öppen konflikt i ett parförhållande åstadkom en kollektiv kris, och var inte enbart en personlig katastrof.

Noter

- 1 Taussi Sjöberg 1983:61
- 2 Hafström 1975:19. Den svenska familjerättsens historia har tjänat som stöd för hela artikeln
- 3 Backman 1863:65
- 4 Backman 1863:63
- 5 Backman 1863:64
- 6 Jansson 1964:44
- 7 Backman 1863:66
- 8 Lagercrantz 1980:73
- 9 Wedberg 1935:146f
- 10 Backman 1863:65
- 11 Trolle 1944:15
- 12 Trolle 1944:15f
- 13 Wedberg 1935:147f
- 14 Wedberg 1935:168ff
- 15 Lagercrantz 1980:260
- 16 Dahlgren 1910:196
- 17 Backman 1863:63f
- 18 Dardel odat ms
- 19 Dardel odat ms
- 20 Backman 1863:8f
- 21 Backman 1863:62f
- 22 Backman 1863:23

- 23 Nylander 1961:85
- 24 Stora Malms sockenstämmoprotokoll 1962:9
- 25 Stora Malms sockenstämmoprotokoll 1964:6f
- 26 Backman 1863:65
- 27 Backman 1863:5
- 28 Hellsten 1951:98
- 29 Nylander 1961:86
- 30 Matovic 1984:247
- 31 Taussi Sjöberg 1983:58
- 32 Engels 1973:105

Litteratur

- Backman, J H.* 1863. Handbok uti Twiste=, Ut-söknings= och Rättegångsmål. Örebro.
- Dahlgren, Lotten.* 1910. En svensk herrgårds-släkt. Stockholm.
- von Dardel, Fritz.* Odaterat manuskript. Resa till Vaxholm med Egron Lundgren. Privat ägo.
- Engels, Friedrich.* 1973. Familjens, privategen-domens och statens ursprung. Göteborg.
- Fataburen* 1969. Stockholm.
- Frykman, Jonas.* 1977. Horan i bondesamhället. Lund.
- Gaunt, David.* 1983. Familjeliv i Norden. Malmö.
- Hafström, Gerhard.* 1975. Den svenska familje-rättens historia. Lund.
- Hellsten, Stig.* 1951. Kyrklig och radikal äkten-skapsuppfattning. I striden kring C J L Alm-qvists "Det går an". Uppsala.
- Jansson, Jan.* 1964. Debatten om civiläktenska-pets införande i Sverige. Diss. Lunds universi-tet. Stockholm.
- Lagercrantz Olof.* (1979) 1980. August Strind-berg. Stockholm.
- Matovic, Margareta.* 1984. Stockholmsäkten-skap. Familjebildning och partnerval i Stock-holm 1850–1890. Stockholm.
- Nylander, Ivar.* 1961. Studier rörande den sven-ska äktenskapsrättens historia. Stockholm.
- Taussi Sjöberg, Marja.* 1983. Att skiljas är att dö en smula. (s 55–69). Kvinnovetenskaplig tid-skrift 4/1983.
- Trolle, Alice.* 1944. De voro ett lysande följe. Stockholm.
- Stjernstedt, Georg.* 1934. Äktenskapsskillnad. Stockholm.
- Stora Malms sockenstämmoprotokoll.* IV. 1761–1783. utg Hilding Hjelmberg. 1962. Kat-rineholms hembygdsförening.
- Stora Malms sockenstämmoprotokoll.* V. 1784–1795. utg Hilding Hjelmberg. 1964. Kat-rineholms hembygdsförening.
- Wedberg, Birger.* 1935. Tärningskast om liv och död. Stockholm.

Divorce—a dangerous subject?

Divorce is chaos, marriage order. This was the message to individuals in all social classes in the 19th century Lutheran Sweden. The highest authorities (State and Church) propagated the indissoluble nature of marriage and divorce. Parish priests, neighbours and relatives sought to mediate and admonish when discord became visible and disturbing. Betrothed and married couples, however, obtained divorce on grounds of adultery and desertion. Annulment of marriage was allowed, for example, in the event of bigamy, impotence, lack of virginity, etc. In these cases the principle was that one party had been deceived from the outset. In the event of disagreement or extinct love the couple applied for royal dispensation. The road to divorce was long and trying for all. The couple had to undergo the church's degrees of admonition and a period of separation before divorce was granted. To accelerate the process, a party could travel to Copenhagen and simulate deser-

tion or spend a night at a hotel with someone and thus procure evidence of unfaithfulness. Members of the highest society who desired divorce were favoured through their social contact network, which often included distinguished jurists, but also through a more pragmatic and unprejudiced view on divorce. In some cases closeness to the Royal court could lead to a royal dispensation without the necessity of simulating adultery or passing through the degrees of admonition. In practice, however, social control held sway over high and low. Society watched over the family as a social and economic system. Sexuality was accepted only within the matrimonial setting. Divorce was a disgrace for the family and in the congregation. In the microworld unharmonious couples, adultery and desertion were a disturbing breach of the rules governing the fundamental ideas of domestic duties.

Nio filmstjärnor av tio...

Klichéer och myter kring reklam

Birgitta Conradson

Ordet reklam, av latinets *reclamare*, betyder ursprungligen ropa, återupprepa. Om den moderna reklamen och dess eventuella spegling av samhället, om reklamens klichéer och manipulerbarhet samt våra myter om desamma ska den här uppsatsen handla.

Medan jag skrivet detta befinner jag mig i det "exotiska" turistlandet fjärran från vårt reklamtäta och informationsrika land. Längs basargatorna i den gamla korsridarstaden sker reklamen med uråldriga metoder. Varorna hänger tätt utanför butiksdörrarna och fungerar som sina egna skyltar, och försäljarna ropar ut sina säljbudskap direkt till de flanerande turisterna. Utanför de små matställena står andra reklamutropare och övertygar om sina förtjänster, bjuder på smakprover. Reklamen sker i dess ursprungliga former. Man ropar och övertalar. Man kommunicerar sina budskap i ett överblickbart sammanhang. Resebyrån som jag rest hit med har inte enbart marknadsfört sina varor (som ytterst är flygplansstolar och inte semester) via en rese katalog. Man har utnyttjat en arsenal av sofistikerade och vetenskapligt framtagna försäljningsmetoder. Genom en målmedvetet styrd marknadsföring har man skapat en image, en företagsprofil, och byggt upp bilden av det genomtänkta företaget, av resebyrån med de goda semesteridéerna. Kanske har jag valt resebyrå och resmål för att någon i min omgivning sagt att de var bra, men bakom denna personliga påverkan (den bästa reklamen) har det dock pågått en långsiktig, för mig och mina rådgivare inte överblickbar, process som iscensatts och styrts av resebyråns reklamspecialister.

Turistlandets basarägare säljer sina varor till synes utan mellanhänder. I vårt eget marknadsekonomiska samhälle är reklamen en nödvändig länk mellan massproduktion, massdistribution och masskonsumtion. Detta påstående om reklamens nödvändighet är det en myt bland många myter som cirkulerar om reklamens former och metoder? Kan reklamen i ett fritt samhälle ersättas av andra former, som tex demokratiska förhandlingar? Faktum är emellertid att synen på reklamen har fluktuerat under 1900-talet beroende på växlande konjunkturer och därmed förändrade värderingar.

Reklamen som en spegling av samhället?

Det brukar sägas att reklamen speglar samhället och samhällsstrukturen. Men reklamen tar aldrig i klartext upp problematiska ämnen som arbetslöshet och miljöförstöring, invandring eller åldringsexplosion. Även om reklamen i sig är en produkt av vårt samhälle så är det inte en direkt spegling av den, möjligen indirekt. Kommunikationsforskarna Gunnar Novak och Kjell Andrén gjorde i början av 1980-talet en analys av veckopressannonser mellan åren 1950-75 och kunde då påvisa att reklamens bilder inte överensstämde med samhällsutvecklingen. Under 1950-talet fanns mer förvärvsarbetande kvinnor i annonserna än under senare decennier, efterkrigstidens inflyttning till städerna resulterade omvänt i en minskad användning av stadsmiljöer. Vår ökande internationalisering och vårt växande utlandsberoende har inte heller avspeglat sig i annonserna. Idag förekommer det mer svenska bilder i reklamen än det gjorde på 1940- och 50-talen.

Konkret skyltning av manskläder utanför en herrekiperingsaffär vid en av Stockholms gator omkring 1915. Foto Stockholms stadsmuseum.

Reklamen återspeglar däremot vår kultur, våra kollektiva föreställningar, våra myter, rädslor och drömmar. När man hävdar detta finns också föreställningen att reklamen främst reflekterar den dominerande kulturen, att dess budskap är desamma som makthavarnas. Reklamvärlden har dock flörtat med olika målgrupper, både med sk makthavare och andra och främst med den köpstarka medelklassen. Under det samhällstillväxande 1970-talet vände man sig gärna till dem som kallade sig för radikala, till miljövännar och "gröna vågare". Idag är reklamen selekterad och speglar många kulturer.

Reklamen reflekterar framförallt vårt sätt att tänka och handla i klichéer. En amerikansk kunskapssociolog Anton C Zijderveld har i boken *On clichés* (1979) hävdad att det moderna västerländska samhällets människor (ett typiskt klichéuttryck) av rationella och tidsbesparande skäl tän-

ker i klichéer. Vi lever i ett "klichégenetiskt" samhälle. Klichéerna, dvs stereotypa uttryck som mist sin ursprungliga innebörd och som ofta upprepas (tex hur mår du?), har i stället fått en nödvändig funktion. Vi klarar inte vårt vardagsliv utan att använda klichéer. I ett pluralistiskt samhälle, där normer och värden korsar varandra, och där man snabbt måste växla mellan olika sociala roller, är det både rationellt och tidsbesparande att använda färdigstöpta tankeformer och handlingsätt. Man kan fortsätta dem till sig och använda dem eller förkasta dem utan närmare reflektion. I det perspektivet skulle man kunna betrakta reklamen, som också måste vara rationell och uppfattas omgående, som ett återsken av sin samtids mest fungerande klichéer.

Syner på reklamen kan dock ses som en återspeglning av samhället och dess sårbarhet. Under tider av hög produktivitet har man haft råd att förakta reklamen. Under

sämre tider har inställningen varit den motsatta. Under 1950- och 60-talen som räknas som reklamens guldålder var kritiken nästan ohörbar, och få statliga regleringar begränsade dess framfart. Det var då, efter andra världskriget, som vi svenskar var som mest öppna för inflytande västerifrån, och den sk amerikanska livsstilen tack vare reklambudskapen och med draghjälp från en växande bil- och filmindustri, tog ett jätteklov in i vår vardag. Denna amerikanisering (också en kliché enligt Zijderveld som står för all högindustrialisering och överdriven konsumtion) grundlades med hjälp av reklamen, men har under senare decennier övertagits av andra massmedier, främst TV.

Med den här uppsatsen vill jag således visa hur reklamen både till form och inne-

Korta slogan-texter i reklamen var populära från 1920-talet och fram till andra världskriget. Ford-annons från tidigt 1940-tal.

KOMMER FRED

KOMMER FORD

FYROR • SEXOR • ÅTTOR

håll har reflekterat den kulturella förändringen och i någon mån även påverkat den. Synen på reklamen har däremot följt samhällsutvecklingen.

1950-talets amerikanska bilder

Under mellankrigsåren förändrades den svenska reklamen vad beträffar inspirationskällor. Tidigare hade den, som så mycket annat i vår kultur, varit tyskinfluerad, men succesivt började man hämta sina idéer västerifrån. De tidigare korta och lakoniska texterna som endast angav produktens namn eller var av typen "Viktoriamargarin är bäst" byttes ut mot mer argumenterande och resonerande texter. Budskapet koncentrerade sig inte längre kring själva produkten utan man utnyttjade också företeelser som prestige och känslor som säljargument.

Det nya var nu också systematiskt planerade reklamkampanjer föregångna av marknadsundersökningar och marknadstester. Detta mediatänkande skulle leva kvar i svensk reklam långt in på 1960-talet. "Det var mycket matematik och frekvensresonemang i reklamen då", minns en reklamman. Marknadsundersökningarna har vuxit fram som ett viktigt konkurrensmedel i Amerika där man tidigt insett att varor måste säljas med reklam. Reklammetoderna hade också utvecklats och finlipats i samband med första världskrigets soldatvårningskampanjer som "The navy needs You". När vår välfärd ökade och konkurrensen om varumarknaden hårdnade kunde inte heller de svenska företagen annonsera i blindo utan att veta något om sina målgrupps behov och intressen.

Den amerikanska reklamen blev alltmer vetenskapligt underbyggd. Man hämtade idéer inte endast från de ekonomiska teorierna utan också från den nya psykologin. Sigmund Freud som emigrerat till USA i början av 1900-talet kom att presentera sina upptäckter om psyket i rätt tid. På denna nybyggarkontinent med långt framskriden industrialisering och urbanisering samt med en stark mobilitet som följd, var individerna utelämnade åt sig själva. Uppryckta

Ni kan också bli

ännu vackrare

"Jag använder
Lux Toalettvål"
Hedy Lamarr
METRO-GOLDWYN-MAYER

Nyhet!

Lux Toalettvål även i **BADSTORLEK** Låt hela familjen få njuta av nyheten —
Köp den nästa gång, den gör badet till en uppriskande njutning. Använd alltid Lux Toalettvål, som med sitt mjuka, rikliga lödder gör huden renare, friskare, vackrare. med Lux Toalettvål.

9 filmstjärnor av 10 använder Lux Toalettvål

Hedy Lamarr var en i raden av filmstjärnor som alltifrån 1920-talet fick göra reklam för Lux toalettvål. Under 1950-talet blev de amerikanska stjärnorna delvis ersatta av svenska. Ur Filmjournalen 1950.

med sina rötter hade de få traditioner att hålla sig till, vilket starkt bidrog till att Sigmund Freud, just under denna period, blev så positivt mottagen som tröstare och själslig uppbyggare. Hans psykoanalytiska idéer blev snabbt accepterade av medelklass-amerikanen och utnyttjade inte minst av reklamen. Den psykologi som växte fram i 1900-talets Amerika skulle betona ett starkt jag, vilket stämde väl överens med de amerikanska framgångsmyterna och som passade den argumenterande reklams övertalningssyften.

Mellankrigsårens klassiska annons "Nio filmstjärnor av tio..." skulle få många efterföljare. Samtidigt med att det svenska folkhemmet började ta form kom också dess invånare att med förtjusning lystra till de amerikanska lockropen förmedlade av veckotidningarnas annonser. Dessa bestod främst av tvättmedel och kosmetika. Det var under efterkrigstidens växande välfärd, under 1950-talets "pryldecennium", som det verkligen inpräntades att vi inte bara skulle vara framgångsrika som amerikanska företagsledare utan också unga och vackra som Hollywoodstjärnor. Egentligen

En femtiotalshusmor var alltid klädd i schalett. Tvättmedelsannons ur Damernas Värld 1955.

Blått Jör, gör stortvätten vitare

Jör
GÖR STORTVÄTTEN VITARE!

"Nu kokar jag Stortvätten Vitare, vittare!"

Med blått JÖR kokar N Er stortvätt renare — och så lite JÖR som det går är JÖR är drygt och ekonomiskt. Det rik löddest, som är mult med händer och kinder, gör också tvättarbetet snabbt och lättare. Spara Er tid och Edra krafter, skons Er tvätt — tvätt stortvätten vitare med blått JÖR

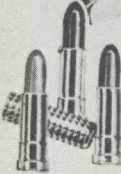
Generalagent:
adaco AB
Stockholm GÖTEBORG Malm

Utmanande...eggande...lockande
 ...ny fascinerande skönhet åt Edra läppar

ADELE JERGENS
 Columbia

VACKRARE NYANSER HAR ALDRIG TIDIGARE FUNNITS
 ...som passar just Edra färger och kläder

Coral Glow ...vacker ...förtrollande — ja, man kan säga
 inbjudande
Pink Velvet ...lockande ...utmanande — i solsen såväl som
 i månsken
Pink Secret ...ljusare ...gladare — för de lyckliga stunderna

I dessa nya färgkompositioner låter Max Factor Hollywood Er få ta del av hemligheten med filmstjärnornas skönhet. Varje nyans är utprovad och rekommenderas till just Er av Hollywoods vackraste stjärnor. Prova dessa modefärger — köp dem redan i dag.

Skapade för Hollywoods stjärnor — OCH ER av

Max Factor Hollywood
 — en faktor att räkna med i modern skönhetsvård —

LÄPPSTIFT TIPS
 Amerikanska stjärnor läpp-
 stiftet på torra läpp-
 par — så blir håll-
 fastheten perfekt.

FINNS I LEDANDE AFFÄRER OCH VARUHUS

*Pan-Cake
 (varum.) be-
 tyder Max
 Factor Holly-
 wood Cake
 Make-up.

Fällborda Er färghar-
 miska make-up med
 MAX FACTOR HOLLY-
 WOOD Pan-Cake* Make-
 up, rouge och puder.

Generalagent: Intertrade Co. Ltd. AB, Kungsg. 18, Stockholm Tel. 20 15 51.

1950-talets veckotid-
 ningsannonser var spär-
 kade med ord och uttryck
 som anknöt till drömlan-
 det Amerika. Ur Film-
 journalen 1950.

var det männen som skulle vara fram-
 gångsrika (de hostade i annonserna), och
 kvinnorna unga och vackra. Inte ens den
 mest rejåla husmor, som kanske hade vita-
 re tvätt än sin granne, skulle undgå att få
 dåligt samvete om hon inte vårdade sin
 kropp och sin hy. I Damernas Värld 1955
 kunde man tex läsa följande: "Även hem-
 ma skall Ni vara som vackrast och föregå
 med gott exempel med ett välvårdat yttre
 utan att någonsin få ett konstgjort utseende.
 Vare sig Ni är 'hemmafru' eller ej duger
 det inte längre med någon annan cream
 make up, när Ni en gång använt Pan Stick
 från Max Factor, Hollywood."

Under senare delen av 1950-talet byttes

de amerikanska filmstjärnorna ut mot
 svenska. En ung Jarl Kulle gjorde reklam
 för det kyssäktiga läppstiftet Sans Egal och
 Bibi Andersson, liksom de amerikanska stjär-
 norna, gjorde reklam för toalettvälen Lux.
 Gunilla Pontén uttalade sig i reklamen för
 Perplex filmstjärneögon. Reklamspråket
 var dock fortfarande fyllt av amerikanska
 ord och anknytningar. Man läste texter om
 Pan Cake och cream puff, beauty base och
 make up. Läppstiftet kunde heta Cutex
 Stay Fast och pudrets modefärg Twilight
 Bush (skymningsrodnad). Man skrev
 "Amerikas mest sålda..." eller "Personalen
 på ett amerikanskt laboratorium upptäck-
 te..." och liknande påståenden.

1950-talets reklam var till formen mycket estetisk. En reklambyråchef minns att det då var viktigt med en genomtänkt avvägning mellan bild och text: "Man kikade och balanserade". Det var också mycket teckningar som först under 1960-talet byttes ut mot mer realistiska fotografier. Dessa teckningar var schematiska och visade en-dimensionella människor, texterna var korta och schablonmässiga. Alla husmödrar som polerade eller tvättade hade förkläde och huckle. Förenklingarna byggde på att budskapet skulle uppfattas snabbt, helst i vårt omedvetna inre, och sedan intrummas under upprepningar. "Men", fortsätter den tillfrågade reklamchefen, "man använde uttrycksmedel som saknade trovärdighet. Man använde ett speciellt reklamspråk. Det skapades en speciell reklamvärld och det hela var inte särskilt allvarsamt". Men tack vare reklamspråkets tydliga klichéer och stereotyper fanns en distans till verkligheten. Ingen kunde missuppfatta vad som var reklambudskap. Gränserna mot annan typ av påverkan var ännu tydliga.

Det kreativa 1960-talet

Efter 1960-talets mitt förfinades reklamens metoder. Den skulle nu bli mer verklighetstrogen och trovärdig. Botemedlet hette kreativitet och även nu kom inspirationen från Amerika. I stället för marknadstester och frekvensmätningar skulle reklammännen få lita på sin egen intuition. "Vi tittade i amerikanska tidningar som Life och Post", berättar de som var med. Kreativitet och kreativt tänkande blev det nya kommunikationsmediet. Hur man bar sig åt för att bli mer realistisk i sitt formspråk ger en tillfrågad Art Director svar på i följande beskrivning:

Under det tidigare 1960-talet ringde man ännu upp en agentfirma och sa: "Jag vill ha en husmor som steker ägg", och så kom det en smal snärta. Idag /och från 1970-talet/ är modellerna som vi använder som folk är mest, dvs även tjocka och fula. I Gustavsbergs badkar stoppar jag allt från skitiga ungar till tjocka gubbar. De vackra människornas tid är förbi. Nu är det närmare verkligheten . . .

Förändringen från frekvensräkningar till kreativt tänkande hängde också samman med interna organisationsförändringar i reklamvärlden. Före 1965 hade reklambyråerna fått provision på varje införd annons, och då var det naturligtvis viktigt med upprepade annonser. Systemet ändrades och reklambyråerna fick i stället betalt efter prestation. Konkurrensen mellan byråerna ökade och det gällde för dem att göra annonser som var slagkraftiga redan vid den första presentationen.

Kritiken mot reklamen var som nämnts lågmäld under i stort sett hela 1950-talet. 1957 kom Sven Lindqvists debattbok Reklamen är livsfarlig vilket blev upptakten till en reklamdebatt som pågick under 1960-talet och intensifierades under 1970-talet. Sven Lindqvist hamnade också i den statli-

Surf-reklamen med de skenande hästarna från 1967 skulle bli upptakten till en reklamdebatt som tidigare varit ganska slumrande. För att göra annonsen mer suggestiv hade man låtit färga en del tvättkorn gröna eller blåa och kalla dem för kraftkorn.

SLÄPP FRAM EN HELT NY TVÄTTKRAFT!

NYTT Surf

HELT NY TVÄTTKRAFT

NYTT SURF ÄR 3-FALT AKTIVT

Redan när Ni öppnar paketet märker Ni att det hänt något nytt med Surf. Nu ledas inte bara med vita, utan också blå och gröna kraftkorn! Tillammans utvecklar de en 3-fald aktiv energi — för att kunna tvätta renare, vitare och längre i tvättmaskin.

Slapp från nytt Surf och se själv vad en helt ny tvättkraft kan göra för er tvätt. Skummen på vatten har inget som händer Surf är ett helt nytt "Surf". Det betyder att det varar lite och rengör ännu så att säga. Färg och blått är skonomi i tvättmaskin. Nu är tvättkraften en helt ny tvättkraft. Ni har också fått en helt ny tvättkraft. Ni har också fått en helt ny tvättkraft. Ni har också fått en helt ny tvättkraft.

NYTT SURF ÄR 3-FALT AKTIVT

Surf har en mindre energikälla. Detta gör för er som vill ha Surf till bästa tvättkraften i tvättmaskin. Surf är tvättkraften som tvättar renare, vitare och längre i tvättmaskin. Surf är tvättkraften som tvättar renare, vitare och längre i tvättmaskin.

Pröva! Nu rabatt på alla paket!

När mellanölet introducerades på 1960-talet var främst unga människor i mysiga, gemensamma situationer det grepp som Arbmans reklambyrå använde för att skapa en ny typ av ölkonsument. Annonsen från 1972.

ga reklamutredningen som tillsattes 1967, och som efter många års utredande kom fram till att reklamen skulle innehålla mer information. Men man tänkte aldrig på att information för den ene skulle kunna vara "flum" för den andre. Utredningen ledde också fram till att vi fick en konsumentombudsman och en marknadsdomstol 1971.

I sin bok skrev Sven Lindqvist: "Alla vet att reklam är konsumtionsstyrande. Men ännu viktigare är att den styr våra tankevanor, våra känslorvanor, våra livsvanor. Av alla som köper en annons är det kanske bara en på tusen som verkligen köper varan. Men vi andra har också blivit påverkade. Vi har tagit intryck av reklamens metoder att försöka sälja till oss." Det var främst den första meningen i citatet som skulle komma att debatteras, men att reklamen också bidrog till att "ändra våra tankevanor och känslorvanor", förändra våra världs-

bilder, det talade man inte mycket om, inte ens under det "radikala" 1970-talet. Under Vietnam-tiden undvek man i reklamen ord som Amerika och amerikansk, men man fortsatte att förse oss med en jeans- och cowboy-kultur.

1970-talets samhällsanpassade bilder

Från slutet av 1960-talet och under större delen av 1970-talet växte kritiken mot reklamen och allt som kunde kopplas till begreppet kommersialism. Det uppstod en myt om att den som var välinformerad visste att reklamen lockade de oskyldiga "andra". Mary Douglas och Baron Isherwood har i boken *World of goods* (1978) uttryckt denna syn på följande sätt: "The consumer himself may well feel puzzled. With barely a twinge of guilt when he catches himself reaching for more furnishings or food, he partly supports the formal economist's view

Knäckebröd är grovt lantbröd av osiktad råg. Wasabröd.

Samma sammansättning nu som på den tiden, då knäckebröd bakades hemma på gårdarna.

"Samma sammansättning nu som på den tiden, då knäckebrödet bakades hemma på gården. . ." I både bild och text försökte man under 1970-talet i reklamen att anknyta till "det gamla bondesamhället", dvs till äkthet, genuitet och tradition. Annonstyrån Blomstrand, Carlsson & Broman belönades 1971 med guldägg för sin annonskampanj för Wasabröd.

that his behavior is based on rational choice. He does not usually believe that he himself is a mindless moron, an easy victim for the advertiser's wiles, though he admits others may be." (s 16.)

Reklammännen, som kom att betraktas som konsumenternas stora förförare, kände sig trängda. En del av dem hoppade av och blev teckningslärare, andra öppnade konstgallerier, och många reklambyråer började hellre att kalla sig för annonsbyråer, vilket uppfattades mer neutralt. Eller som en fransk reklamguru mer skämtsamt uttryckt det i en intervju: "Tala inte om för min mamma att jag jobbar med reklam – hon tror att jag spelar piano på en bordell." Att vara radikal och samhällstillvänd stod högt i kurs, och få vågade stå upp offentligt och försvara reklamens fördelar. En reklamman ger följande beskrivning:

Då påstod man sig vara påverkad av saker man inte behövde. Det vimlade av anmälningar till Konsumentombudsmannen. Det anmälades tex annonser som visade tjejer i långbyxor . . . *Det skapades en myt att reklamen var en myt.* Det skapades en misstänksamhet som nästan var sjuklig. I stället slog KLOKHETEN igenom. Det skulle vara "klok parfym", och man talade i annonserna mycket om friskhet och enkelhet.

Reklamen hade blommat vildvuxet allt sedan andra världskriget. Vad var det som gjorde att inställningen mot reklamen vände och att kritiken kom just då? Under tidigare decennier av högkonjunktur och växande konsumtion hade de multinationella företagen, inte minst Unilever som marknadsfört toalettvålen Lux och introducerat de syntetiska tvättmedlen Surf och Via, kunnat fritt påverka med sina, för svenska mått, stora reklambudgetar. Men när man i

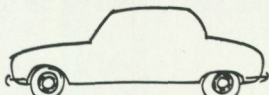
det sk "tvättmedelskriget" på 1960-talet, då flera stora multinationella företag överröstade varandra på den svenska marknaden, och man försökte sälja Surf genom att färga vissa tvättmedelskorn blåa och sedan kalla dem för "kraftkorn", då hade det gått för långt. Då började konsumenterna reagera och känna sig undervärderade.

Det var vidare Vietnam-krig och USA fick inte längre vara ett drömland. Högkonjunkturen hade övergått i en första lågkonjunktur i början av 1970-talet, men efter krigsgenerationen, dvs de som var födda på 1940-talet och som endast upplevt växande välfärd började känna en övermått avoghet mot den tidigare generationens strävan efter materiell trygghet. Det växte också

fram en kvinnorörelse som i reklamen mest såg de könsdiskriminerande budskapen. Det uppstod framförallt en miljörörelse som kulminerade med kärnkraftsomröstningen 1980. "Gröna vågen", ett begrepp som står för reaktion mot det centraliserade konsumtionssamhället och som lanserades av tidningen Land, blev en av 1970-talets frälsningsläror. "Tillbaka till naturen" – syndromet och bilden av "det gamla bondesamhället" kom att utnyttjas av reklamen.

Vad sade de professionella kritikerna? Den tyske marxisten Wolfgang Fritz Haug gav ut boken Kritik av varuestetiken (1975), där han bla skrev om "kapitalismens skenbilder som berövade oss livets verkliga innehåll". "Varuestetiken var

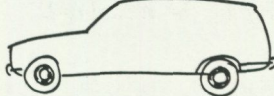
Bilen som aldrig säger nej.

Det här är en vanlig bil. Ett litet rum för motorn fram. Ett större rum för folk mitt på. Och ett litet rum för saker där bak.
Vad säger denna bil om du vill frakta mycket grejer i den? Jo, detta: -Aldrig i livet. Du tog mig för utseendes skull, kom ihåg det. Forsk inte behandla mig som en skåpbil. Jag har ingen plats för alla dina behå-
Och där står du med mycket grejer och lite plats.

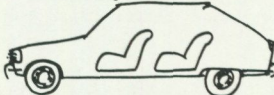
Skall du köra fyra balar och plantor och ett par bukser, så säger den: "Då flyttar jag ut baksetet". Sen öppnar den glatt och villigt sin stora bakdörr och ger dig ett lastutrymme som är 1,8 meter långt, 1,3 meter brett och 1,3 meter högt.

Om du då skaffar dig en skåpbil, så får du gott om plats för allt du skall frakta. Men om du ber din skåpbil att fiffa upp sig när du skall på fest, så säger den: "När jag sätter och släpar hela veckan, då duger jag. Men när du skall på fest, då skäms du för mig. Jag kan inte göra om mig. Är man skåpbil så är man." Så står du där igen.

Vill du sitta i den en semestermånad, så här den ett litet hotellrum för två på en halv minut. Utan att du behöver några verktyg. Utan att du behöver flytta ut bagaget.

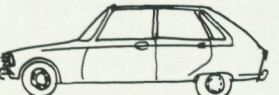
Men det är fel. Det finns en både-och-bil. Renault 16. Den säger aldrig nej.
Vill du fränka, så säger den: "Trevligt. Jag skall bara tvätta av mig lite och pussa på platsen". Sen står den där i en och en halv timme och baksätet och framhjuldriven i sina högfartsläck och skivbromsar.
Och ser elegant ut.

Bli'r din passagerare trötta på langturen, så gör den en villafärd av ena framstegen, slår där garfint ut i en liten tuuplås.
Sätet är så skveta att du får leta i bra mycket dyrare bilar för att hitta maken. Värmen kallast. Anslår värmeeffekten som den ursprungligen konstruerades för de bästa vinternar i Kanada.

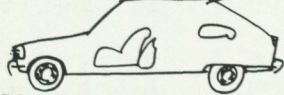

Har du snubblaren med på turen, så makar denna snälla bil fram baksätet mot framsätets ryggstöd och säger: "Varsågod, här har ungarna en mjuk och trygg barnhög."

Sen är den som alla Renaultbilar sniker på bennin, den här billiga delar, vill aldrig ha pengor till glyskol eller maskolja.
Vill du att det skall ge smdan kan du ta den 16 med vassare motor. Du går den från 0 till 100 på 13 sekunder. 170 i toppfart.
Och den säger aldrig nej. Varken till grejer eller människor.

"Det här är en vanlig bil..." Den franska bilen Renault marknadsfördes som en antistatusbil av Arbman under 1960- och 70-talen. Denna annons är från år 1970.

Skall du kora hem två balar torvströ från handelsträdgården så säger den bara: "Ett ögonblick, jag faller bara fram baksätet och hänger upp ögryskivet i mina ströppar. Och så har du en kombi med alla utrymme du behöver. Och förvandlingen gick på 15 sekunder.

Renault 16

Nu mgar 5 års vägnas-alkograrntis i pris på alla Renaultbilar

Renault Motor AB - 161 00 - Stockholm - S-161 00

skulden till att vi lärt oss att tycka det var fult att svettas", skrev Bengt Olvång i en recension av boken i Aftonbladet (1976). Dagens Nyheters konstkritiker Leif Nylén gjorde en mycket uppmärksam och omdebatterad analys (bl a i Svensk Form nr 2/1975) av reklambyrån Arbmans annonser för mellanölet Three Town. Han hävdade att skillnaden mellan de första annonserna från 1960-talet med ungdomar i "impressionistiska" utomhusmiljöer och de sista från 1970-talet där de öldrickande människorna flyttat inomhus skulle spegla "en ideologisk förskjutning i samhället". 1960-talets bilder reflekterade gemenskap och frihet, menade Nylén, "då massmedia genomsyrades av föreställningen om överflöd och valfrihet". 1970-talets ölreklam kommenterades av Nylén på följande sätt: "Högkonjunkturen har bytts ut mot lågkonjunktur. Klasskillnader har skärpts... Nu dröjer man inte längre kvar ute i grönskan i föreställningen om ett fritt och öppet samhälle, en gemenskap som välkomnar alla (om man har råd att betala entrén)... Nu har man flyttat in i de stora stenhusen, patricierborgarna, högreståndskulturen." Realiteten bakom detta skifte av miljö var att myndigheterna via reklambeställaren (Pripps) tvingade annonsbyrån att flytta motiven inomhus samt att sätta en 25-årsgräns för de öldrickande fotomodellerna.

Svensk historia och natur som reklamens draghjälp

Hur anpassade sig reklamvärlden till 1970-talets samhällsdebatt? Man flörtade som tidigare nämnts med de radikala och framförallt med miljövännerna som ville ta avstånd från det centraliserade och storskaliga samhället. Man associerade, i både bild och text, till naturlighet, till tradition och kvalitet, dvs till ting som brukats länge. Reklamen tog fasta på värden som nationalism och svensk historia för att därmed spegla det goda och småskaliga samhället. När försäkringsbolagen Trygg och Hansa skulle annonsera om sin sammanslagning 1971 fick försäkringstagarna, det svenska folket, symboliseras av folkdräktsklädda

människor. Varor som kaffe och ost, i sig inte förmedlande några nyheter, marknadsfördes med bilder av "karaktärsfasta" människor i autentiska miljöer som nyckelharpsbyggaren i sin verkstad eller folkdräktsömmerskan i sin ateljé.

Prisbelönade och uppmärksammade blev annonsbyrån Blomstrand & Carlsson & Broman annonskampanjer för svensk gröt och Wasa knäckebröd. Texter som "knäckebröd är äkta vara" eller "knäckebröd är likadant nu som förr" kopplades till bilder med fiolspelare och småländska skördefester. I ett nummer av reklambranchens tidning Resumé (1971) gav kampanjens upphovsmän följande beskrivning av hur de hade kommit fram till idén: "Ett problem man hade att lösa var uppmärksamhetsfrågan. Knäckebröd är en del av svenskarnas vardag, någonting självklart... man kan hålla upp en knäckebrödsskiva framför ansiktet på folk utan att dom direkt lägger märke till dem. Vi kom så småningom på att lösningen, lockropet, ju låg i själva produktens egenskaper. Den är Helsvensk och Praktig. Det har till och med en air av Lantlig Idyll över sig... Målsättningen är att framhålla knäckebrödet som en äkta, enkel och ärlig produkt".

Naturen blev en viktig marknadsplats. I boken Den kultiverade människan (1979) visade etnologen Orvar Löfgren på sambandet mellan vår ökade fritid och reklamens alltmer sofistikerade spel med "våra värderingar och känslor inför naturen" (s 71): "När känslan under 1900-talet flyr till naturen och fritiden, så följer reklamen efter. I dagens marknadsföring exploateras vår längtan till naturen och det naturliga intensivt. Allt fler ting kan säljas med naturappeller, från mentholcigaretter till allmogekök och Edet kräpp. De mest älskade adjektiven är fräsch, frisk, naturlig, enkel, ren och naturnära."

1980-talets positiva bilder

Det talas i branschen om ett paradigmskifte när det gäller begreppet reklam. Det handlar inte längre bara om annonskampanjer. Marknadsföringsbegreppet har vidgats,

**DRICK
DIN VÄLGÅNG UR
SVÄRMORS
HUVUDSKÅL.**

**SKYTERNA PÅ
HISTORISKA
MUSEET. BOKA NU!
TEL 610607.**

Under senare 1970-talet började även myndigheter och statliga institutioner att utnyttja reklamens möjligheter. Annonser för Historiska museets utställning om skyterna producerad av Hall & Cederquist 1980.

men samtidigt blivit diffusare och mindre definierbart. Reklambyråfolket arbetar idag mer integrerat än tidigare med företagen, de har kommit närmare styrelserummen. Detta innebär, ur konsumentens perspektiv, att man inte alltid vet när man har utsatts för dess metoder. Föreställningarna om och inställningen till reklamen har vid 1980-talets mitt också förändrats. I ett nummer av Månadsjournalen (nr 8. 1985) kunde man läsa följande: "Att jobba med reklam har blivit fint. Från att ha föraktats som en krasst kommersiell födkrok vars budskap vi älskade att hata är idag reklamen på väg att bli K-märkt, som i Kultur och Konsumentvänlig". En reklambyråchef ger följande tolkning varför kritiken av reklamen plötsligt försvann:

Allt detta tog slut för en två, tre år sedan i samband med arbetslösheten. Myndigheterna började inse sambandet reklam-försäljning-produk-

tion. Det första tecknet var att det nu var OK att göra reklam utomlands, att vi måste marknadsföra våra exportartiklar. Idag är det helt OK att marknadsföra sina produkter, och företagen får ge vinst, tidigare hette det övervinst... Nu har företagen blivit mer medvetna om vikten av reklam. Databranschen säljer via reklam, "business to business", dvs de talar om för varandra att de finns. Det handlar också mer om kapitalvaror idag.

Ett av de få kritiska ögonbryn som höjts var tex när bilkoncernen Philipsons hösten 1984 annonserade sin senaste Mercedesmodell med texter som "det är inte fult att vara bäst" och "idag är framgångsdyrkan och individualism helt OK". "Så är all reklam", medger man i reklambranschen, "men det kamoufleras bättre".

Under 1980-talets domedagsprofetior har reklamen kommit att betraktas som ett viktigt instrument i marknadsföringsprocessen för att få "produktionshjulen att rulla". Reklambyråjobbet har också återvunnit sin status som attraktivt yrke. Under 1970-talet gick kåren miste om en hel generation, och det var en stor förtroendeklyfta mellan journalister och reklammän. Nu är det många journalister som blir copywriters, och reklamskolorna dubblerar sina kurser. Det florerar to m en föreställning att det ljugs mer inom journalistiken än inom reklamen.

Hur ser reklamen ut idag? Texterna har delvis blivit längre och kan ibland vara svåra att skilja från annan journalistisk text (tex kampanjen inför Industriförbundets 75-årsjubileum våren 1985 med text över två dagstidningssidor). Ord som ofta förekommer är "det goda livet", "Kalifornien", "den japanska kulturen", "självförtroende", "kvalité" samt "Sveriges framtid" (ur annonsutbudet april 1985). Bilderna, liksom på 1970-talet, visar "vanliga" människor, möjligen lite mer elegant klädda, men fjärran från 1950-talets enkla schabloner. Man visar upp de människor som man vänder sig till. Man smickrar dem i stället för att, som förr, skapa ett dåligt samvete hos dem. I stället för att som i en Keso-annons nypa sig i fettvalkarna, låter man, som i rekla-

Reklamen och den amerikanska kulturen

Resebyråarrangören avslutade den i början av uppsatsen nämnda semesterveckan med en kabaré i hotellets bar. I turistlandet med Europas äldsta kultur spelade man upp en glittershow à la Broadway med sångimitationer av Liza Minelli eller Frank Sinatra. Veckans Fred Astaire och Ginger Rogers korades på dansgolvet. Få, åtminstone inte bland de medelålders, ifrågasatte vilka de var. Denna amerikainfluerade underhållning lockade mer semesterfirare än den alternativa utflykten till bondbyn och dess påskfirande.

”Genom den ekonomiska tillväxten under det första världskriget och tjugotalet blev USA världens rikaste nation. Det krigshär-

Reklamkampanj för Dagens Nyheters annonsavdelning producerad av Arbman & Lenskog. Guldäggsbelönad 1984.

jade Europa hamnade i en beroendeställning... Sverige är ett av de länder där det amerikanska inflytandet nått längst, vad vi än tycker om saken”, skriver Rolf Lundén, docent i Uppsala, i en understreckare i Svenska Dagbladet (17.4 1985). Vidare hävdas i artikeln att trots vår starka påverkan västerifrån är intresset att studera och forska i amerikanskt samhälle och dess kultur, att försöka förstå bakgrunden till detta fenomen, mycket svalt i Sverige i jämförelse med andra europeiska länder. ”Den främsta orsaken är kanske att den amerikanska kulturen är så alldeles närvarande att vi tycker oss redan känna till den”, skriver Lundén vidare. Hamburgare och jeans har blivit något självklart. En av orsakerna till vårt svala intresse, menar Lundén, är att de svenska och amerikanska samhällena visserligen är lika i sin materialism och effektivitetssträvan men väsensskilda i sin grundideologi: ”De individualistiska tankegångar som karaktäriserar amerikanskt samhällsliv, oberoende av om demokrater eller republikaner sitter vid makten, passar illa ihop med det kooperativa tänkandet som utmärker Sverige, vare sig socialdemokrater eller mittenpartier leder landet.”

Reklamen, denna jättelika budskapsapparat, bidrog, som framgått, starkt till denna amerikapåverkan under mellankrigsåren och tiden efter andra världskriget. Reklamens bilder riktade helt in sig på denna drömkontinent, och svenskarna var hungriga på varor och idéer västerifrån. De både påverkade och reflekterade denna influens fram till 1960-talet. Reklamen hade gjort ett slags förarbete för att då, när den var som mest bakkunden av regler och förtal, övertas av TV-mediet. När reklamen inte längre vågade tala i klartext om Amerika och amerikanska jeans, fortsatte TV att förse oss med vilda västern-filmer och andra filmer ur Hollywoods guldålder.

Vår amerikanisering är knappast mätbar, ändå högst reell när man ser det svenska TV-utbudet. Mastodontserier som Dallas, Dynasti och Falcon Crest har under våren 1985 fått en svensk efterföljare i

"Lösö förbindelser". Det amerikanska sättet att göra TV-serier med korta intervaller mellan de dramatiska topparna, mellan kriser och lyckliga slut, bygger helt på att det måste hända något dramatiskt mellan reklaminslagen. Allt blir fragmentariskt och klichéartat på grund av dyrbar sändningstid. När svensk TV gör sin serie tar man efter en form utan hänsyn till att mediet existerar med andra grundförutsättningar.

När man under de senaste decennierna kritiserat reklamen har man främst tagit fasta på att den styrt våra köpvanor och bidragit till att skapa onödiga behov. Mycket tack vare reklamen blev begrepp som kapitalism och kommersialism, särskilt under 1970-talet, fula ord. På grund av reklamens blotta existens har vi uppodlat ett kritiskt tänkande mot överdriven materialism, men knappast mot den kultur som tätt följt i dess spår. Kulturen, vårt kollektiva medvetande, om man inte direkt talat om skärp- och masskultur, har varit alltför nära inpå oss och betraktats som ofarlig. Det har inte varit lika viktigt att distansera oss mot en eventuell ofördelaktig påverkan från en materialistisk kultur som mot de kommersiella krafterna.

Den osynliga reklamen

Med den här uppsatsen har jag i korta drag försökt visa hur reklamens formspråk och medel att påverka har förändrats under 1900-talet. Även synen på reklamen har skiftat med de ideologiska förskjutningarna. "Reklamens kulturskapande kraft har finslipats och förbättrats", skriver Orvar Löfgren (1979, s 69). Har de alltmer sofistikerade metoderna också blivit mer manipulerande? Ett faktum är att reklamens gränser har blivit tydligare. Vad som är reklam, var reklamen har sina domäner, vilka den vänder sig till, köpare eller konkurrenter, eller när och om vi blir manipulerade, har blivit allt mer komplicerat att reda ut. Reklambyråfolkets, företagarnas och konsumenternas föreställningar om reklamens gränser är inte längre överensstämmande. Gränslinjerna mellan begreppen reklam och marknadsföring och dess för konsumenten

terna mer dolda metoder har suddats ut. Under 1950-talet när reklam i stort sett var detsamma som upprepade annonser i dags- och kolorerad veckopress, och dess endimensionella formspråk fjärran från den sk verkligheten, var det lätt att uppfatta varifrån man fick sina köpimpulser. Idag har det blivit svårare att gardera sig, att bli medveten om vad som styrt ens handlingar. När jag väljer resebyrå för min semester, vet jag inte längre hur och när jag blivit påverkad.

I reklamens strävan att bli sannare och mer trovärdig har den i sina bilder och texter närmast sig verkligheten. Det är små skillnader mellan reklamens säljtexter och andra säljande texter. 1950-talets kosmetikaannonser har idag sin motsvarighet i veckotidningarnas reportage om Jane Fondas gymnastik eller någon Dallas-stjärnas bantnings- eller skönhetsknep. I kvällstidningarnas nyhetssidor kan man under stor rubrik läsa att Björn Borg som gåva fått en ny bil (april 1985). Ett museum eller en konsthall som saknar fet reklambudget ser hellre att deras evenemang recenserar på tidningarnas kultur- eller nöjessidor. Brevlådereklamen skall helst se ut som ett, just till mig, riktat privatbrev. "Kära Dagmar, Birgitta", men datan vet inte att jag helst inte vill kallas Dagmar.

Under den hetsigaste reklamdebattiden i slutet på 1960-talet sade reklamens få försvarare att det var bättre med en dålig reklam än ingen reklam alls. *Reklamens stora fördel var*, menade de, *att den var offentlig och därmed kritiserbar*. Ingen reklam skulle för oss konsumenter innebära förhandlingar över våra huvuden. En sådan förskjutning från öppen reklam till andra och mer dolda övertalningsinstrument har redan börjat ske. För några decennier sedan klagade vi över det alltför stora utbudet av tvättmedel eller tandkrämstuber på varudiskarna. Men idag har man redan i grossistledet gjort många av dessa val åt oss.

Källor

Conradson, B & Nessle, O. 1980. Svenska skyltar.

Ett nytt grepp togs när Philipson köpte hela annonsutrymmet i Sveriges största affärstidning Veckans affärer (okt 85) för att marknadsföra Mercedes-Benz. Hall & Cederquist producerade.

Douglas, M & Isherwood B. 1978 (1980). The World of Goods.

Haug, W F. 1975. Kritik av varuestetiken.

Form. Svenska slöjdföreningens tidskrift nr 2, 1975.

Frykman, J & Löfgren, O. 1979. Den kultiverade människan.

Kihlberg, L. 1964. I annonsernas spegel.

Lindqvist, S. 1957. Reklamen är livsfarlig.

Zijdeveld, A C. 1979. On clichés.

Intervjuer har gjorts med representanter från reklambyråvärlden.

Nine filmstars out of ten...

On advertising clichés and our advertising myths

This article discusses how the language of advertising and its means to influence and manipulate us have changed during the 20th century. Through its content and its form advertising reflects the prevailing culture and indirectly also the society and its vulnerability. An attempt is made, too, to show how the view of and the criticism of advertising have shifted with the ideological changes in society. During periods of high productivity people could afford to despise advertising. During leaner periods the opposite attitude has prevailed.

In the interwar years Swedish advertising changed in its sources of inspiration. It had earlier been influenced by Germany, but successively it started to turn westward and take its ideas from America. Advertising messages no longer concentrated on the actual products but now drew also upon phenomena such as prestige and feelings as sales arguments. The classical advertisement of the interwar years, "Nine filmstars out of ten...", was to be succeeded by many others with a similar message. The advertising of the fifties consisted mostly of schematic drawings and stereotyped texts describing unidimensional people. But owing to the manifest clichés of the advertising language there was a distance to reality and no consumer could misunderstand what was publicity and whence the influence came.

After the mid-sixties and especially in the seventies the methods of advertising were further refined. It was now to become more faithful to reality and credible. The remedy went under the name of intuition and creativity. The unidimensional drawings gave way to more realistic photographs.

In the seventies advertising adapted itself to the more critical public debate. It allied itself, for example, with the environmentalists and in its messages underlined values such as naturalness, tradition and quality. By emphasizing nationalism and Swedish history it wished to reflect the good and small-scale society.

The new feature in the advertising philosophy of the eighties is the build-up of the company image. It is not mainly its products that are advertised, but its soul, its image. By advertising, chiefly in the trade press, a desired company culture is built up and this is addressed not only to customers but also to competitors and moulders of opinion.

In the fifties, when publicity largely consisted of repeated advertisements in the daily and weekly press and its stereotyped language was far distant from the so-called reality, it was easy to perceive from where one's buying impulses came. In recent years the marketing concept has been broadened, implying briefly that the advertising bureaux do not work only with advertisements, but become more integrated with the firms which buy their services. This has the consequence that the customer does not always know when and how he may have been exposed to influence by the different marketing methods.

The article concludes with a discussion of how advertising, this giant message apparatus, has contributed to the very strong American influence on Sweden since the second world war. Our Americanization is hardly measurable but is highly real nevertheless when, for example, one sees what is offered by Swedish TV.

Sårbara värden

Bönderna och det rationella jordbruket

Ulrich Nitsch

Från 1968 till 1976 arbetade jag som lantbrukskonsulent, först i Jönköpings och sedan i Värmlands län. Jag var anställd vid lantbruksnämnden och min viktigaste arbetsuppgift var att ge råd till bönder i frågor om växtodlingen, tex om gödsling, sortval, bekämpning av ogräs m.m.

I mitt arbete kom jag i nära kontakt med och lärde känna många bönder. Jag fick höra dem berätta om den gård de övertagit från sina föräldrar och om deras förhoppningar att gården i framtiden skulle brukas av barnen. Jag fick del av deras upplevelser från gångna tiders slit och gemenskap och av deras tankar inför framtiden.

Att göra en växtodlingsplan med en bonde vid köksbordet hemma på gården var inte bara ett sifferarbete. Mellan arealuppgifter, gödselgivor, utsädesmängder och preparatval dök det upp många erfarenheter från de olika åkerskiftena. Oftast hade varje skifte sitt eget namn. Jag fick tex veta hur "Norrskiftet" torkade upp på våren, om året då det gav rekordskörd, om hur jorden på skiftet redde sig under plog och harv och hur skiftets brukningsegenskaper och avkastning förändrats genom dikning och kalkning. Varje skifte hade sin historia som var förbunden med eget och föräldrars arbete på gården. Och på liknande sätt berättade man för mig om djuren och byggnaderna. För de flesta av mina bönder var mjölkorna individer, var och en med sina egenheter som de kände igen från mödragerationen. Byggnaderna var böndernas arbetsmiljö och de hade ofta huvudet fullt med tankar om hur de ville förbättra dem. Jag fick uppleva att gården med jord, djur och byggnader var en del av böndernas identitet, i vilken de hade sina rötter

och till vilken de knöt sina förhoppningar inför framtiden. För flertalet bönder gav gården livet dess innehåll av både arbete, försörjning och boplats.

Men i dagens samhälle är gårdarna inga självförsörjande och oberoende enheter. Jordbruket är inordnat i vårt ekonomiska och administrativa system där lantbruksnämnden representerar statsmakten gentemot lantbrukaren. Lantbruksnämndens uppgift är att verka för jordbrukets rationalisering. Det innebär bl a att lantbrukaren om han vill bygga, dika eller köpa till mark vänder sig till lantbruksnämnden för att få nödvändigt tillstånd eller lånegaranti för att finansiera åtgärden.

Vid vår handläggning av sådana ärenden på lantbruksnämnden mötte jag en annan bild av jordbruket än den jag fick del av ute på gårdarna. I vårt sammanträdespråk blev gårdarna brukningsenheter, som vi bedömde som mer eller mindre utvecklingsbara, och bönderna blev mer eller mindre progressiva företagare. Underlaget för våra beslut bestod av arealkartor, ekonomiska kalkyler och handläggarens bedömning av brukarens driftighet. Vi var noga med att grunda våra beslut på fakta som bedömdes i förhållande till de tekniska och ekonomiska kriterier som angavs i direktiv från lantbruksstyrelsen.

Men jag fick gång på gång erfa att det som för oss på lantbruksnämnden var sakliga bedömningar i samhällets intresse ofta betydde något helt annat för bönderna. Många av dem berättade för mig om lantbruksnämndens godtyckliga maktutövning som de upplevde som hot såväl mot bygden som mot innehållet och meningen i deras eget liv.

Lantbrukskonsulten ger råd – artikelförfattaren under fältvandring på Värmlandsnäs. Foto Hagö Järpegård.

Arbetets mening och familjens roll

Under slutet av 70-talet fick jag möjlighet att dokumentera något av värmlandsböndernas syn på sitt arbete i en vetenskaplig studie. Vi intervjuade då 211 bönder med mjölkkor vid besök på gården. Intervjuerna genomfördes av mig själv och tre agronomstuderande enligt ett strukturerat frågeformulär, där många frågor hade fasta svarsalternativ. Väl medveten om begränsningarna med denna intervjumetod vill jag ändå hävda att lantbrukarnas svar ger oss information som är både värdefull och tillförlitlig. Resultaten motsvarar högt ställda krav på vetenskaplig tillförlitlighet och är representativa för populationen mjölkproducenter i Värmland, som sommaren 1978 hade minst 5 mjölkkor och var yngre än 65 år (Nitsch, 1982).

Undersökningen bekräftar i siffror de erfarenheter jag gjort som lantbrukskonsu-

lent. En helt övervägande majoritet av bönderna betraktar fortfarande sitt arbete som livsform. Med livsform menar jag att de inte ser arbetet enbart som en inkomstkälla utan att många andra personliga strävanden och behov ingår i motivet för arbetet. Jag ska här i några tabeller redovisa böndernas svar på en del av våra frågor tillsammans med mina tolkningar och slutsatser.

De flesta kobönder i Värmland trivs med sina arbeten. De är visserligen nästan aldrig helt lediga från arbetet på gården. Hälften av dem har högst ledigt vid ett tillfälle om året och då endast med någon enstaka dag. Endast en tredjedel av dem har under ett år en sammanhängande ledighet med mer än tre dagar. Trots denna bundenhet var det få som skulle vilja byta arbete även om de blev erbjudna ett annat säkert och välavlönat heltidsjobb i bygden (Tabell 1).

Tabell 1. Intresse för annat jobb

Fråga: Om du blev erbjuden nåt annat säkert och välavlönat jobb på nära håll så du kunde bo kvar i bygden, hur pass intresserad skulle du vara av ett sånt jobb?

Mycket intresserad	Ganska intresserad	Varken eller	Knappast intresserad	Inte alls intresserad
6 %	17 %	1 %	33 %	43 %

Det de värdesätter mest i arbetet är friheten (Tabell 2). Det kan låta märkligt med tanke på den knappa ledigheten. Men med friheten menar de möjligheten att själv få bestämma över vad de gör och över sin tid.

Tabell 2. Faktorer man värdesätter mest i arbetet

Fråga: Vad är det som du sätter särskilt värde på som jordbrukare?

Friheten	Arbetsmiljön och arbetsuppgifterna	Boendeformen	Övrigt
68 %	20 %	3 %	8 %

När jag arbetade som lantbrukskonsulent märkte jag ofta att jag fick dåligt gensvar för mina råd hos ensamstående lantbrukare. Det märktes att de saknade motivation och inspiration i arbetet, när de saknade någon att arbeta för. I intervjuerna kom familjens stora betydelse fram på flera olika sätt. Många eller make, barn och andra anhöriga deltar ofta i stor omfattning i arbetet på gården (Tabell 3). Många lantbrukare instämde utan att tveka i påståendet att familjetraditionen är en stark drivkraft för dem i arbetet (Tabell 4).

Tabell 3. Familjens deltagande i arbetet

Fråga: Är det någon i familjen som hjälper till i jordbruket?

	Dagligen eller omfattande hjälp	Sporadisk hjälp	Ingen hjälp
Maka/make	67 %	5 %	28 %
Barn	20 %	30 %	50 %
Föräldrar	5 %	7 %	88 %
Annan anhörig	16 %	10 %	74 %

Tabell 4. Familjetradition som drivkraft

Fråga: Det är en stark drivkraft för mig att få föra en familjetradition i jordbruket vidare. Hur pass stämmer det för Dig?

Stämmer helt (Stark drivkraft)	Stämmer delvis	Varken eller	Stämmer knappast (Ej drivkraft)	Stämmer inte alls
43 %	25 %	7 %	13 %	12 %

Hälften av kobönderna i Värmland är klara över att barnen eller annan nära anhörig tar över gården i framtiden (Tabell 5). Ännu fler hoppades att det skulle bli så och de som inte hade barn som skulle överta gården nämnde ofta sin besvikelse över detta. En ensamstående medelålders lantbrukare svarade på följande sätt på frågan om vad han särskilt satte värde på i arbetet: "Vad skulle det vara? Ensamheten, slitet eller bundenheten? En saknar allt en axel att luta sig mot och nån efterkommande att arbeta för."

Tabell 5. Överlåtelse av jordbruket

Fråga: Är det tänkt att något av barnen eller någon nära anhörig så småningom tar över jordbruket eller är den frågan ej aktuell i dag?

Barn eller annan anhörig tar över	Frågan ej aktuell	Ingen anhörig tar över
49 %	8 %	43 %

En hel del av arbetsförhållandena för lantbrukare innehåller både fördelar och nackdelar. Hit hör utomhusarbetet som ju innehåller även kyla och regn, arbetet med djuren som innebär bundenhet, och beroendet

av naturens växlingar som medför osäkerhet och risker för ekonomiska förluster. Men när vi frågade lantbrukarna om deras syn på dessa förhållanden i arbetet svarade en övervägande majoritet att de upplevde dem som fördelar (Tabell 6). På våra frågor om vad de tyckte om "att vara mycket för sig själv i arbetet" och "att arbete och fritid flyter ihop" blev svaren inte lika positiva. Här kom det tydligt fram att många tycker ensamheten och bundenheten är en kännbar nackdel. Och arbetet som lantbrukare är i stor utsträckning en ensam sysselsättning. Enligt en senare enkätstudie arbetar 90 procent av lantbrukarna i landet alltid eller till stor del ensamma (Andersson, Johansson, Nordfeldt, 1984).

Tabell 6. Inställning till olika förhållanden i arbetet

Fråga: I vilken utsträckning tycker du som jordbrukare att det är en fördel eller nackdel:

- att vistas mycket utomhus i arbetet?
- att arbeta mycket med djur?
- att anpassa sitt arbete efter naturens växlingar?
- att vara mycket för sig själv i arbetet?
- att arbete och fritid flyter ihop för en jordbrukare?

	Stor fördel	Viss fördel	Varken eller	Viss nackdel	Stor nackdel
Vistas utomhus	82 %	15 %	2 %	0 %	1 %
Arbeta med djur	42 %	36 %	9 %	11 %	2 %
Naturens växlingar	38 %	26 %	17 %	11 %	8 %
Vara för sig själv	16 %	29 %	20 %	30 %	5 %
Arbete-fritid flyter ihop	17 %	26 %	24 %	28 %	5 %

Stark känsla för djur och natur

Min intervjuundersökning visar också att kobönder i Värmland har en stark känsla för djur och natur och att de är betänksamma inför konsekvenserna av metoderna i det moderna jordbruket (Tabell 7-9). De anser att dagens användning av bekämpningsmedel kan innebära risker för framtida skadeeffekter och de tycker att metoder-

na i jordbruket borde anpassas bättre till naturens lagar. Av hänsyn till djurens välbefinnande vill de inte pressa mjölkorna till högre avkastning. Och det kom fram mycket tydligt under våra intervjuer att bönderna menade allvar med dessa ställningstaganden. Många nämnde med eftertryck att de kände olust för den utveckling i jordbruket som de deltog i och det var få som utnyttjade möjligheten att undvika att ta ställning till frågorna på detta område genom att svara med alternativet "Varken - eller".

Tabell 7. Inställning till dagens metoder i jordbruket

Fråga: Vi måste tänka om nu när det gäller metoder i jordbruket för att komma i bättre balans med naturens lagar. Hur pass håller du med om det?

Håller helt med	Håller delvis med	Varken eller	Håller knappast med	Håller inte alls med
(Tveksam till dagens metoder)			(Ej tveksam till dagens metoder)	
46 %	31 %	12 %	9 %	2 %

Tabell 8. Inställning till bekämpningsmedel

Fråga: Dagens användning av bekämpningsmedel i jordbruket kan på längre sikt leda till allvarliga skador i naturen. Hur pass håller du med om det?

Håller helt med	Håller delvis med	Varken eller	Håller knappast med	Håller inte alls med
(Tveksam till bekämpningsmedel)			(Ej tveksam till bekämpningsmedel)	
57 %	26 %	8 %	5 %	4 %

Tabell 9. Hänsyn till djuren

Fråga: Vi bör nu stoppa våra försök att höja avkastningen från mjölkorna av hänsyn till djuren. Hur pass håller du med om det?

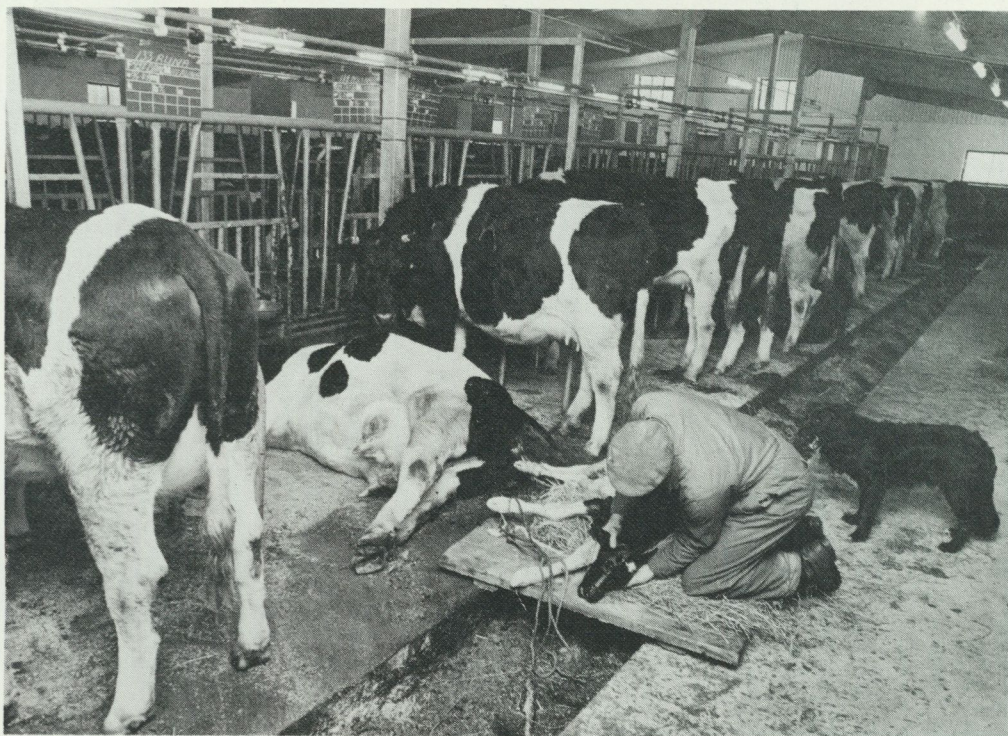
Håller helt med	Håller delvis med	Varken eller	Håller knappast med	Håller inte alls med
(Avkastningshöjningen bör stoppas)			(Avkastningshöjningen bör ej stoppas)	
48 %	34 %	4 %	11 %	3 %

Familjen är den viktigaste motivationskällan i arbetet. Foto Iréne Jansson, Upplandsmuseet.

Bondens arbete är i stor utsträckning en ensam sysselsättning. Foto Bengt Fredén, Upplandsmuseet.

Man värdesätter närheten till djuren – trots bundenheten. Foto Hagö Järpegård.

Jag har presenterat resultaten från min Värmlandsundersökning både för lantbrukare, forskare, tjänstemän och studenter. Lantbrukarna har känt igen sig. Men de andra grupperna har kommit med många invändningar. Eftersom resultaten är väl underbyggda blir huvudinvändningen ofta: "Det där kanske gäller bönder i Värmland. Men vet du hur det är bland bönderna i slättbygden? Dom har säkert en annan syn på jordbruket. Och dom är ju mera representativa för jordbrukarna i framtiden."

Några av mina studenter har som examensarbeten gjort intervjuer med lantbrukare i andra delar av landet där de delvis tagit upp samma frågor som i Värmlandsundersökningen. Lotta Johanson intervjuade under sommaren 1983 sammanlagt 40 lantbrukare med mjölkkor i Dalarna och Halland, ungefär lika många i varje län. De bönder hon besökte var i genomsnitt yngre

och deras besättningar större än motsvarande genomsnitt för landet.

Lotta Johanson bedömde att tre fjärdedelar av de bönder hon intervjuade uppfattar sitt arbete i första hand som ett sätt att leva. Hon beskriver dem på följande sätt (Bernes och Johanson 1984, s 59):

De som betraktar lantbruket mer som ett sätt att leva, pratar mycket om fördelen med att arbeta utomhus och att vara en del av naturen. De berättar gärna hur mycket de tycker om sina kor. De kan inte tänka sig något annat yrke, även om de ofta önskar sig mer ledighet. Jag tror att önskan att få leva med naturen är starkare än behovet av ledighet för många av dem.

En annan student, Elinor Carlbrand-Howe intervjuade sommaren 1984 sammanlagt 37 lantbrukarkvinnor, lika fördelade mellan Medelpad och Uppland. Den genomsnittliga storleken på besättningarna på de

gårdar hon besökte var större än medelvärdet för respektive län. Kvinnornas syn på jordbruket stämmer väl med böndernas i Värmlandsundersökningen. Elinor Carlbrand-Howe sammanfattar de intervjuade kvinnornas syn på jordbruket med följande ord (1985, s 42-43):

Många uttryckte en förhoppning om att familj jordbruken skall få vara kvar. Man trodde att en viss rationalisering även i framtiden kommer att leda till att gårdarna blir färre och större. Men bara till en viss gräns, man hoppas att förnuftet skall segra. Man hoppas innerligt att det skall räcka med en besättning på 15 kor för en familj även i framtidens jordbruk och att man får fortsätta att vara lantbrukare utan att behöva arbeta dag och natt. Man hoppades vidare att lantbrukaren inte skall behöva använda så mycket kemikalier, både för miljös och för sin egen skull. Att man skall slippa framstå som miljöförstörare och vara slagpåse i den allmänna debatten utan i stället få bli respekterad för sitt arbete och sin samhällsinsats. Allt detta hoppas man trots att man vet att utvecklingen inte riktigt pekar åt det hållet just nu.

Ytterligare två studenter, Bengt Landquist och Lars-Erik Lundkvist intervjuade 40 lantbrukare i Malmöhus län. De gårdar de besökte hade en medelareal på 70 hektar, och samtliga intervjuade lantbrukare var yngre än 50 år. Det innebär att nästan alla lantbrukare i deras urval brukade en areal som var större än medelarealen i landet och att samtliga var yngre än genomsnittsåldern för landets lantbrukare. Även i denna grupp hävdade flertalet att jordbruket i första hand var ett sätt att leva. Landquist och Lundkvist konstaterar vidare att (1983, s 32):

Alla de lantbrukare vi intervjuade, dvs även de företagsinriktade, framhöll att fördelen med att vara lantbrukare är att vara sin egen och själv bestämma sin dag. Deras främsta intresse var genomgående grödor, djur och natur. Få lantbrukare sa sig ha ett naturligt intresse för ekonomi. Som vi nyss nämnt var det samhällets krav och den ekonomiska utvecklingen som medfört att de kände sig tvungna att ägna mer tid åt sin ekonomi.

Den bild av en svensk lantbrukare som kommer fram ur de här undersökningarna är alltså helt entydig. För flertalet lantbrukare i Sverige i dag är jordbruket ett sätt att leva. De värdesätter högst att förvalta en gård för kommande generationer, att få bestämma över sin arbetsdag och att arbeta utomhus och i nära kontakt med djur och natur. God ekonomi är en förutsättning för att vara lantbrukare, men flertalet ser sifferarbetet med ekonomin som ett tråkigt men nödvändigt pappersarbete. Målet för de flesta lantbrukare är med Landquists och Lundkvists ord 1983, s 40):

... att få fortsätta arbeta som lantbrukare med de traditionella sysslor som ingår i det arbetet och att förvalta gården för att den ska gå vidare inom familjen. Sin planering av företaget gör de inte genom att sitta ner vid skrivbordet och räkna. Det är 'något man går och tänker på hela tiden' i det dagliga arbetet.

Att så många är förvånade över eller tvivlar på riktigheten i den bild av dagens lantbrukare som kommer fram ur våra undersökningar tror jag delvis beror på massmediernas beskrivning av jordbruket som stor drift och djurfabriker. Jag vill därför påminna om att storleken på jordbruken i Sverige fortfarande är ganska måttlig. Medelarealen åkerjord på en brukningsenhet är 26 hektar och medelantalet mjölkkor i en besättning är 17 kor. En majoritet av landets lantbrukare (60 procent) brukar 20 hektar åker eller mindre och endast 3 procent brukar mer än 100 hektar. En tredjedel av mjölkko besättningarna har mindre än 10 mjölkkor och endast 3 procent har 50 mjölkkor eller flera (Statistiska Centralbyrån, 1984). Genomsnittsåldern för den svenska lantbrukaren är omkring 50 år.

Men bland forskare och tjänstemän tror jag invändningarna mot våra undersökningar även har en annan bakgrund. Att se lantbruk som en livsform är inte riktigt accepterat. Dagens och ännu mera morgondagens lantbrukare ska vara företagsledare. De ska tänka "sunt ekonomiskt", planera med hjälp av ekonomiska kalkyler och använda olika ekonomiska styrmedel för att

nå en effektiv produktion. Lantbruk som livsform med det innehåll som lantbrukarna uttryckt i våra undersökningar avfärdar många som "Sörgårdstänkande". Ett sådant avfärdande är enligt min mening både osakligt och irrationellt. Låt mig försöka förklara.

Olika sorters rationalitet

Bönder och lantbruksnämndens tjänstemän har olika bakgrund och arbetssituationer. Bönder har vanligen kort formell utbildning och arbetar på en gård i nära kontakt med familjen, djuren och naturen. Vi tjänstemän har vanligen lång formell utbildning men kort erfarenhet av att vara lantbrukare. Vi arbetar i en organisation med ansvar inför organisationens regeluttolkare. Dessa skillnader leder till att vi utvecklar olika kunskaper, värderingar och rationalitet i våra arbeten (Nitsch, 1984).

I lantbruksnämndens handläggning lär vi oss tillämpa en *mål-medel-rationalitet* som har sitt ursprung i den naturvetenskapliga forskningsmetoden. I den avgränsar vi problem så att de blir forsknings- respektive handläggningsbara. Jordbruket blir i vår rationalitet en sektor med företag som i samhällets intresse ska optimeras enligt tekniska och ekonomiska kriterier.

Böndernas verklighet har ett annat innehåll. De strävar som vi sett efter att ge sina liv mening och innehåll med att förvalta en gård med jord, djur och byggnader. De utgår från sina egna och familjens behov snarare än utomståendes tekniska och ekonomiska optimeringskriterier. Böndernas förvaltande påminner mycket om den *tillämpade rationalitet* som enligt senare års forskning kännetecknar småföretagare i tillverkningsindustri (Sørli 1982, Johansson och Bengtsson 1984). Den tillämpade rationaliteten hos dessa småföretagare beskrivs som ett ständigt pågående växelspel mellan vision, experimenterande och erfarenhet. Småföretagsforskarna konstaterar att småföretagandet är en livsform, ett sätt att tänka, lära och leva, där besluten växer fram i ett flöde av information och handlingar och påverkas starkt av företagarens

sociala och psykologiska behov. Formaliserade styrnings- och planeringssystem använder småföretagarna mycket lite eller inte alls. De fattar sina beslut på grundval av det de "har i huvudet" och som de hela tiden bearbetar och fyller på genom samtal med leverantörer, kunder och kolleger. Småföretagsforskarnas slutsats är att denna form av beslutsfattande ger en flexibilitet som är ändamålsenlig och rationell för småföretagets arbets- och organisationsform.

Det är lätt att punkt för punkt översätta beskrivningen av småföretagares tillämpade rationalitet till böndernas förvaltande enligt våra studier. Även bönderna har en vision i huvudet av hur de vill att företaget-gården ska utvecklas. Landquist och Lundkvist konstaterar i sin studie att deras lantbrukare misstror kalkyler och inte ser någon nytta av en mera systematisk planering. "I stället fattar man sina beslut enligt rutiner som man grundar på den erfarenhet man utvecklat som lantbrukare" (1983, s 40). Att lantbruket är ett sätt att tänka, lära och leva och att det är nära förenat med lantbrukarens sociala och psykologiska behov har jag redovisat utförligt ovan. Men frågan är om vi även kan kalla lantbrukarnas förvaltande för rationellt?

Förvaltandet är rationellt

Jag är övertygad om att svaret på den frågan är "ja". Jag tror böndernas förvaltande är rationellt på samma sätt som småföretagarens tillämpade rationalitet, genom att ge den flexibilitet och det engagemang som behövs för att få den komplexa produktionen på en gård att fungera. Men jag är framför allt övertygad om att böndernas förvaltande är rationellt i en annan och mera grundläggande innebörd av ordet.

I en analys av jordbruket från ekosofiska utgångspunkter konstaterar Arne Naess (1983) att rationalitet bör ha med förnuft att göra. Förnuftiga är sådana åtgärder som bidrar till att *förverkliga grundläggande värden*.

Produktionsformerna i jordbruket har konsekvenser bl a på vårt beroende av im-

porterade produktionsmedel, kemikalieanvändningen, livsmedlens sammansättning, jordens bördighet, förorening av vattendrag, rests substanser i näringskedjorna, hushållning med icke förnyelsebara råvaror, landskapets skönhet, florans och faunans sammansättning, sysselsättningen på landsbygden och villkoren för djurens liv. Jordbrukets utformning berör därmed sådana grundläggande värden som samhällets sårbarhet, vår hälsa, det ekologiska systemets uthållighet, estetiska upplevelser, sociala behov och respekt för djurens liv. Vi känner igen dessa värden i våra bönders förvaltande förhållningssätt. Det förhållningssättet är alltså rationellt i bemärkelsen förnuftigt genom att bidra till värden som är grundläggande för vår överlevnad och för innehållet i våra liv.

Men i det administrativa och ekonomiska system som jordbruket ingår gäller andra värderingar. Och de förs ut med hjälp av styrmedel som blir allt kraftfullare i det datoriserade informationssamhället. Långsiktigt förvaltarskap, mänsklig gemenskap, respekt för djuren, identitet och mening i arbetet ingår inte i administratörernas beslutskriterier eller marknadsekonominas kalkyler. Det är sårbara värden. Frågan är om den minoritet av landets befolkning som fortfarande är bönder och förvaltar de 115 000 gårdar som finns kvar i längden kan upprätthålla dessa värden.

Jag tror att vi alla måste medverka om vi vill bevara de värden som bönderna upprätthåller med sin förvaltande rationalitet. Vi måste göra det genom att kräva att dessa värden kommer med i jordbrukspolitikens mål-medel-rationalitet. Den rationaliteten saknar i dag ett förnuftigt innehåll genom att man tappat perspektiv på vad som är mål och medel. Och lantbrukarnas fackliga företrädare har fångats in i ett förhandlingsmaskineri som helt koncentrerar sig på "problemen" med "överskottsproduktion" i ett materiellt inriktat konsumtionssamhälle.

Men jordbruket är mer än ett system av medel för att främja ekonomisk växt och materiell konsumtion. En jordbrukspolitik som är rationell i bemärkelsen förnuftig ser jordbruket som en fråga om ekologi och kultur dvs en fråga om villkoren för vår överlevnad och innehållet i våra liv. Att fråga om vi har råd att upprätthålla dessa värden är naturligtvis rent absurt. Den fråga vi bör ställa oss är i stället vilken form av jordbruk vi väljer att använda våra pengar till.

Litteratur

- Andersson, M, C R Johansson och I Nordfeldt. 1984. Lantbrukarnas sociala situation. Arbetsrapport 3, Psykologiska institutionen vid Lunds universitet.
- Bernes, Gun och Lotta Johanson. 1984. Böndernas syn på ledighet och trygghet. Examensarbete 85, Lantbrukets informationslära, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Carlbrand-Howe, Elinor. 1985. Samtal med kvinnor i svenskt jordbruk. Examensarbete, Lantbrukets informationslära, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Johannisson, Bengt och Bengt-Åke Gustafsson, 1984. Småföretagande på småort. Småskrift nr 22, Högskolan i Växjö.
- Landquist, Bengt och Lars-Erik Lundkvist. 1983. Lantbrukarnas behov av service och rådgivning i företagsledning. Examensarbete 74, Lantbrukets informationslära, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Naess, Arne. 1983. Økosofiske synspunkter på jordbrukets driftsformer. Stad och land/Rapport nr 22, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, s 22-25.
- Nitsch, Ulrich. 1982. Hur ser jordbrukarna på sitt arbete och på informationen. Rapport 196, Inst för ekonomi och statistik, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Nitsch, Ulrich. 1984. The Cultural Confrontation between Farmers and the Agricultural Advisory Service. Studies in Communication, SIC 10, Högskolan i Linköping, s 41-51.
- Statistiska Centralbyrån. 1984. Jordbruksstatistisk Årsbok. Stockholm, Liber.
- Sørli, Jon Erik. 1982. Papirløst lederskap. Rapport 28, Industriøkonomisk Institutt, Bergen.

Vulnerable values

An Analysis of Rationality in Modern Farming

Empirical studies conducted at the Department of Agricultural Extension Education at the Swedish University of Agricultural Sciences show that, for most Swedish farmers, farming means stewardship and is a way of life. They strive primarily to satisfy a complex combination of social needs and environmental concerns. "Family" is their most important source of motivation. Single farmers often see little meaning in improving their farms, since they have no family to appreciate their efforts and no family member to inherit the fruits of their labour.

A comprehensive study among dairy farmers in the province of Värmland shows that, even though most of them had little or no leisure time (half of them had only a single day or less of free time per year), very few were interested in changing jobs. They dearly valued their freedom as farmers, enjoyed working with animals and appreciated working outdoors. A majority of them felt very uncomfortable with the implications of modern farm technology. They worried about the long-term consequences of pesticide use and expressed a strong concern for the well-being of domestic animals and the conservation of the environment.

Our studies show that farmers apply an

"adaptive rationality" different from the "instrumental rationality" pursued by professionals and decision-makers in our private and public organizations. Farmers' "adaptive rationality" consists of an on-going interaction between vision, experimentation and experience. This means that they manage their farms with a complex vision in mind of what they would like their work and farm to be like. Their vision is based on the qualitative social and environmental concerns described above.

The "instrumental rationality" promoted by the organizations they depend on is an application of "the scientific method". One of the main characteristics of the "instrumental rationality" is a narrowing down of complex problems to manageable questions and the application of economic and technical criteria in finding optimizing solutions. The qualitative values farmers give priority to are not included in the organizations' "instrumental rationality". However, it may be concluded that farmers' "adaptive rationality" is indeed rational in that it maintains indispensable social, environmental and ethical values in our society. These values are vulnerable, as farmers represent a small minority of the Swedish population and depend on our large organizations for their survival.

Sam Owen Jansson

1906–1985

I Vem är det 1985 meddelade Sam Owen Jansson, att en ny upplaga av hans Måttordbok (1950) skulle komma ut nämda år. Han lämnade in manuskriptet till andra upplagan i juni i år. Ett par veckor efter det Sam Owen Jansson hade avslutat arbetet på Måttordboken, avled han den 7 juni 1985. Därmed var ett sextioårigt samarbete med Nordiska museet avbrutet.

Den första anteckningen om Sam Owens långa arbetsdag i museet finner man i redogörelsen för Nordiska museet 1926, publicerad i Fataburen 1927. Han hade deltagit i intendenten Sigurd Erixons by- och folklivsundersökningar, där detta år främst Dalarna genomgicks och varit medlem i en expedition till Västerdalarna under ledning av amanuensen Sigfrid Svensson.

Tre år senare, i Fataburen 1930, läser vi i museets årsredogörelse 1929, att "fil. mag. Sam Owen Jansson 6 juni–31 dec. [har arbetat] i etnologiska undersökningen".

Under de mellanliggande åren hade Sam Owen alltså slutfört sina akademiska studier. Han blev 1930 fast anställd vid museet som amanuens, 1937 blev han förste amanuens och var intendent 1945–61.

Det var genom det etnologiska fältarbetet Sam Owen Jansson kom in i Nordiska museet. Men Nordiska museets bibliotek blev småningom hans egentliga arbetsplats. År 1933 anställdes han där, utnämndes 1942 till bibliotekarie, dvs bibliotekschef och bar som sådan titeln förste bibliotekarie 1961–72.

Laura Stridsberg, hans föregångare som bibliotekschef 1926–41, karakteriserade Sam Owen sålunda: "En stor händelse blev

Sam Owen Jansson på sin arbetsplats i Nordiska museets bibliotek. Foto Märta Claréus 1966.

Sam Owens införlivande med Nordiska museets bibliotek för över trettio år sedan. Där kom en polyhistor av stora mått. Liksom med medfödd slagruta rörde han sig bland bokbeståndet, mäktig att helt självfallet besvara frågor av tänkbarast skiftande slag. Ofta omedelbart, annars efter lugnt och vänligt lyssnande – vägledande vederbörande till eget forskande. Med mångsidigt gedigen språkkunskap bemöts besökande från andra länder. Särskilt minns jag en gång, när ett par ungerska vetenskapsmän kom till biblioteket, och jag ej nådde kontakt på engelska, franska eller tyska. Då kom Sam Owen och mötte med esperanto.

Så glada de blev!

Trevnad och arbetsglädje ramade in gemenskapskänslan. Ibland när Sam Owen sökte böcker i hyllorna, hördes han nynna något av Beethoven eller Mozart. När boken var funnen, slutade melodien, och då kunde man kanske inte motstå att komplettera med några toner." (Kulturspeglingar, s 27 f)

Den som tre decennier senare var Sam Owens arbetskamrat kan vitsorda detta omdöme. Sam Owens stora vetande, häpnadsväckande detaljminne och generösa sätt att dela med sig av detta vetande har stannat i mitt minne. Eftersinnande, med små exakta detaljer, kunde han bygga upp en händelsekedja, en kulturhistorisk bakgrund eller ett personporträtt; visa hur det egentligen hade förhållit sig.

Även på närbelägna områden erhöll han uppgifter. Han var med om att starta Skandinaviska museiförbundet 1956 och var svensk sekreterare där 1956–65. Han var styrelseledamot av Nordiska vetenskapliga bibliotekarieförbundet 1955–66. År 1964 utnämndes han till filosofie h.c. doktor vid Stockholms universitet.

En viktig del av Sam Owens verksamhet var vetenskapliga uppsatser, bibliografier och lexikaliska artiklar. Esperanto, som Laura Stridsberg nämnde härovan, var ett ungdomsintresse. Tillsammans med F Lindén och B Gerdman utgav han redan 1934 *Svensk-esperantisk ordbok*, ett arbete på 576 sidor.

Bibliotekariens traditionella arbetsfält, bibliografien, beträddes också av Sam Owen. I tidskriften *Svenska museer* medarbetade han 1934–37 med en bibliografi över "musealt material i svenskt tryck", följd av en liknande bibliografi i *Folkminnen och folktankar* 1939–43. I *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 7, 1961, publicerade han en bibliografi över de viktigaste arbetena inom dansk, norsk och svensk etnologi 1945–56.

Ett långvarigt samarbete hade Sam Owen Jansson med *Internationale Volkskundliche Bibliographie*. Åren 1929–34 rapporterade han dit om nordisk etnologi,

från 1957 ända till år 1976 om svenskt material, tidvis med sin hustru Menda som medhjälpare.

Inom vetenskapen var det dock metrologien, läran om mått, mål och vikt, som var hans huvudområde. Han blev därvidlag en internationellt känd specialist.

I *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* medarbetade han 1956–78 med metrologiska artiklar. I *Nordisk kultur* 30, ägnad mått och vikt, inleder han volymen med en uppsats om "mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt". I festskriften till *Kungliga Myntet 1850–1950*, Sthlm 1950, fortsätter Sam Owen denna översikt för åren 1850–1950.

I inledningen till notapparaten till *Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt* säger författaren: "Föreliggande framställning avser snarast att lägga fram det redan av tidigare forskning framdragna, ehuru stundom felaktigt bedömda källmaterialet till rätta för kommande högst nödvändiga undersökningar och bygger sålunda i ringa grad på opublicerat material".

De "kommande högst nödvändiga undersökningar", som Sam Owen här talar om, blev det till stor del han själv som fick göra huvudsakliga i den år 1950 utkomna *Måttordboken*, som blev en internationellt känd handbok. Även där är han lika anspråkslös i företalet.

Nordiska museet var under Sam Owens tid hemvist för tjänstemän, som vid sidan av museiarbetet producerade vetenskapliga undersökningar över sina områden. De skapade inom museets väggar en positiv vetenskaplig atmosfär. Deras verk gjorde museet och svensk etnologi, konsthistoria och kulturforskning kända utanför landets gränser. Inom denna krets var Sam Owen, biblioteksmannen, forskaren och vännen, en fast länk i kedjan. År 1966 hedrade museet Sam Owen Jansson med festskriften *Kulturspeglingar*, där förutom museets egna krafter, andra svenska och utländska etnologer medarbetade. Karin Ehrnberg hade där utarbetat Sam Owens bibliografi 1928–1965.

Museianställda valde ofta att hellre fråga

Sam Owen direkt än att själva göra sig möda med att leta rätt på en uppgift eller klarlägga ett sammanhang. Sam Owen var alltid beredd att hjälpa, även allmänheten i låneexpeditionen, om han råkade stå vid katalogskåpen. Men främst drog ju biblioteket självt nytta av bibliotekschefens kunskande, när bytesförbindelser skulle byggas

upp, i synnerhet efter världskriget 1939–45, när sällsynta verk skulle anskaffas och vid många andra tillfällen. Sam Owen Janssons insats i biblioteket och museet bidrog mycket till deras karaktär av vetenskaplig institution.

Stig Appelgren

Nordiska museet under 1984

Planerings- och utvecklingsarbeten

Under 1984 har utredningen om Nordiska museets framtida mål och inriktning kunnat slutföras. Vid slutet av året återstod endast visst redaktionellt arbete för en remissupplaga som planeras bli offentliggjord i samband med museiveckan 1985.

Planeringsarbetet med Textilmuseet i Högbo kunde slutföras den 25 maj då museet invigdes. Genom ett engagerat arbete från alla inblandade har museet blivit mycket innehållsrikt: vävnader och tygprover har monterats i studierummets dragamar, blädderställ med olika textila ämnen har tagits fram för det stora läsbordet, magasinet har ordnats, souvenirer tagits fram m.m. Antalet besök uppgick, fram till årets slut, till 11 502 personer.

Under hösten började förberedelsearbetet för överflyttningen av de norska samlingarna till Norsk Folkemuseum i Oslo. Den första transporten om 1500 dräktsmycken genomfördes i oktober. Dräktsmyckena utgjorde sedan huvudinhållet i Folkemuseets 90-årsutställning.

Kulturrådets nya bidrag för film- och video vid museerna har möjliggjort ett återupptagande av Nordiska museets filmverksamhet. Denna har, i brist på medel, legat nere under ett antal år men med stöd av bidraget har planering och inspelning av två filmer kunnat göras: Med kroppen i tätorten och själen i naturen samt Att skörda med hand och lie, den senare i samarbete med Bohusläns museum.

Biblioteket har genomfört en översyn av rutinerna för inköp av litteratur vilket lett till en avsevärd förenkling. För att underlätta för besökarna har en omfattande ommärkning av hyllorna inletts. Biblioteket har även gjort en del preliminära studier

inför en kommande övergång till datoriserad litteratursökning och integrering med museets föremålsdatabas. Som ett led i detta arbete har utbildning av personal skett i de nya katalogiseringsreglerna, KRS.

Lokalfrågor

Stora ombyggnadsarbeten har pågått i museet. Avdelningarna Näringsliv och samfund och Textilavdelningen har fått helt nya kontorslokaler på 2:a galleriet respektive i Livrustkammarens fd kontorslokaler. De byggnadsarbeten som märkts mest för publiken är den ommålning av hela S Hallen som gjorts inför bygandet av Modell Sverige-utställningen.

Bland övriga lokaler i Stockholm märks framförallt ombyggnaden av stallet vid Wicanderska villan till ny filmverkstad med klipprum och föreläsnings-/filmsal med egen entré. Vidare har skrivcentralen i kv Storken på Valhallavägen avvecklats och lokalerna frånträtts.

Under året har även en omfattande utredning av arkivets lokaler gjorts av f nämndledamoten Åke Kromnow. Utredningen visar på omfattande brister som måste åtgärdas så snart som möjligt inom ramen för de etappvisa ombyggnaderna av huvudbyggnaden. Vissa förbättringar har kunnat genomföras såsom tex installation av Pater Nosterskåp i bildarkivet och förbättrad ventilation i negativarkivet. Fjol-årets originella arrangemang då de brandfarliga nitratnegativen flyttades ut i ett 11 meter långt fryssläp i vilket luftbehandlingsutrustning installerats har visat sig fungera bra med vissa undantag för sommarmånaderna då en del temperatursvängningar har kunnat konstateras.

Undersökningar och förvärv

Herrgårdsundersökningarna har fortsatt med fältarbeten vid Wallstanäs, Risberga och Nyboholms gårdar samt med bearbetning av materialet. Vidare har planeringsarbetet påbörjats för en förnyad insamling av yrkesminnen inom projektet Arbetarminnen.

Forskningsprojektet Allmogejaktens ekonomiska betydelse har konkretiserats i en plan för en pilotundersökning beträffande handeln mellan Tärna och Mo i Rana i Norge.

Bearbetningen av materialet från projektet Folklore i maritima miljöer har påbörjats av Folkminnessamlingen som också gjort en mindre dokumentation av graffiti i ett flerfamiljshus i Trångsund.

Två frågelistor har sänds ut: Klädsel (NM 210) och specialfrågelistan Möten med byråkratin (NM 222).

Årets arkivförvärv uppgår till 79 nummer. Bland dem märks bla ett 40-tal av fotografen Jens S Jensens dokumentärbilder från Hammarkullen i Göteborg samt ett antal glasplåtar med motiv från 20-talets Haparanda. Ett värdefullt tillskott av bilder från kvinnors vardag utgör en deposition från fotografen Ann Christine Eek omfattande 136 bilder som utgjort tryckförlagor till boken Arbete – inte slita ut sig. Arkivet har också mottagit som gåva ett mycket omfattande material om Mariefreds stads historia.

Biblioteket katalogiserade under året 3901 poster vilket motsvarar 37,1 hyllmeter. 70 % av nyförvärven utgjordes av byten eller gåvor. Den resterande delen av Nordiska museets vänners anslag från 1983 har tagits i anspråk för inköp av dyrare referenslitteratur.

De under året registrerade föremålen upptar inventarienumren 310605-311406, dvs 801 poster. Bland dessa märks bla en sparkstötting som tillhört luffaren Uncas, ett antal fanor, insamlingsbössor, pennor och arkivalier från FNL-rörelsens tidigare lokaler i Stockholm, en snusdosa av silver tillverkad av Lars Boye 1775 och försedd med "årstafruns" Märta Helena Ren-

stiernas ägarmonogram samt en taxiuniform från 1962 buret av en av de första kvinnliga taxichaufförerna. 56 utlån omfattande 598 föremål och 9 depositioner om 95 föremål har ombesörjts under året, utöver den stora depositionen av 1500 dräktsmycken till Norge.

Förvaring, vård och konservering

Arbetet i magasinen har under året kännetecknats av löpande arbeten och en del omflyttningar i samband med pågående byggnadsarbeten. En viss förtätning i centralmagasinet på Julita har genomförts.

Konserveringsarbeten har i huvudsak utförts på föremål inför utställningar och i samband med utlån. Museets nyanställda målerikonserverator har påbörjat upprustningen av sin ateljé.

Bearbetning och forskning

Under året uppordnades det nu avslutade Anläggarpjektets handlingar för arkivering. I form av beredskapsarbeten har omfattande inventeringar utförts av museets samlingar av tavlor, ur och urmakare i Sverige (i samarbete med Sveriges tekniska museum) och av leksaker och spel. Under året har också inventeringen av museets gårdar pågått. Projektet kring "jeanskulturen" har avslutats och en publikation beräknas kunna föreligga under 1985.

Beredskapsarbetsplatserna i Kiruna och Malmberget har fortsatt renskrivningsarbetet av svar på museets frågelistor och arbetsplatsen i Älvsbyn har fortsatt uppordningsarbetet av det sk Sigurd Erixonarkivet. Beredskapsarbetsplatserna i Hoting och Strömsund har fortsatt registreringen av det samiska arkivet inför kommande dataregistrering respektive utfört renskrivning av bondedagböcker och intervjumaterial från Levnadsödeprojektet.

Bearbetningen av frågelistan NM 103 "Industriprodukternas begynnelse i byggena" har fortsatt. En hantverkskatalog har påbörjats som avser att sammanföra uppgifter om Nordiska museets olika samlingar av material kring hantverk. Arbetet

kommer bli att ge erfarenheter för arbetet med den integrerade databasen.

Undervisning och Information

Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet är genom överenskommelse mellan museet och universitetet knutet till professuren i etnologi, särskilt europeisk, och utgör universitetets ämnesinstitution.

Undervisningen har bedrivits enligt den normalstudieplan som med vissa förändringar har varit gällande sedan 1969. Viss del av undervisningen har förlagts till museets olika utställningar.

Den sk ordinarie undervisningsverksamheten för Stockholms kommunala skolor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rått. Programmen är planerade både för mellanstadiet och för högstadiet. I programmen ingår visning, grupparbete och redovisning. Ett flertal skolor utanför Stockholms kommun utnyttjar också denna undervisning.

Under året har 447 grupper om sammanlagt 9 406 personer erhållit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 78 grupper om 1 788 elever från Stockholms skolor med schemalagda visningar, 218 grupper om sammanlagt 4 522 personer, dels elever från skolor utanför Stockholm, dels barn från daghem och fritidshem såväl i som utanför Stockholm, slutligen 151 vuxengrupper om sammanlagt 3 085 personer.

Förutom ovanstående grupper har museet besökts av 1 301 grupper om sammanlagt 18 305 personer som under ledning av egna lärare bedrivit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 83 grupper om sammanlagt 1 105 elever från Stockholms skolor, 324 grupper om sammanlagt 5 359 elever från skolor utanför Stockholms kommun, 456 grupper om sammanlagt 1 112 barn från daghem och förskolor, samt 438 vuxengrupper om sammanlagt 7 729 personer. Till detta kommer visningar av olika utställningar för allmänheten.

Verksamheten vid Barnverkstaden låg under hösten nere p g a byggnadsarbeten. Under våren togs 8 grupper emot per vecka

från daghem, förskolor och fritidshem; sammanlagt 62 grupper – 882 barn. Teman för besöken var bl a "Med klapprä och mangeldon", "Enkla leksaker och lekar" och "Schablonmålning". Allmänheten hade tillgång till Barnverkstaden 3 timmar varje söndag. Sammanlagt beräknas verkstaden ha besökts av ca 4 725 personer. Vid varje öppet tillfälle har 6 handledare fungerat i Barnverkstaden.

Avdelningen har liksom tidigare år handhaft den sk ordinarie undervisningen på Skansen för femte och sjätte årskursen från Stockholms skolor. 73 klasser har erhållit denna undervisning. 80 skolgrupper från Stockholmsområdet erhöll visning av "Julbord" på Skansen. Under två veckor november/december anordnades i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning och Stockholms skoldirektion ett besök med temat "Julbesök på Väla skola". 27 klasser ur åk 1–3 deltog. Verksamheten leddes av en av museet extra anställd museilärare.

Utöver de ovan nämnda skolvisningarna på Skansen har 87 klasser och andra grupper erhållit kulturhistorisk undervisning, en del av mer kvalificerad art. Denna undervisning har handhåfts av museets personal.

Visningar i museet för allmänheten har under tiden 6 januari–29 april samt 7 oktober–23 december genomförts söndagar, kl 13 för barn och kl 14 för vuxna. Under tiden 18 juni–31 augusti har museet visats för allmänheten måndag–fredag på engelska och på svenska.

På Skansen startade försöksverksamhet med undervisning för klasser med integrerade synskadade elever. Vidare fortsatte arbetet med att framställa bilder för synskadade av folkdräkter i thermoformteknik.

Samarbetet med Huddinge kommuns skolförvaltning, som innebär att personal från undervisningsavdelningen tillsammans med lärare från olika stadier utarbetar ett lokalt studiematerial av kulturhistorisk art fortsatte.

Museets utställningar har i stor utsträckning utnyttjats av olika bildningsorganisa-

tioner i anslutning till undervisning i svenska för invandrare. Dessa visningar har utförts såväl av museets personal som av bildningsförbundets egna lärare.

Konstfackskolan, Nyckelviksskolan, Carl Malmstens verkstadsskola, Anders Beckmans skola, Lärarhögskolan i Stockholm, Handarbetets vänner samt ett stort antal skolor för textil utbildning liksom omskolningskurser i Arbetsmarknadsstyrelsens regi är exempel på studiegrupper som kontinuerligt använt museets samlingar i undervisningssyfte. Även de olika folkbildningsorganisationerna liksom föreningar och organisationer av olika slag har på samma sätt brukat museets samlingar.

Föreläsningar och program har som tidigare knutit an till samlingarna och aktuella utställningar.

Under våren arrangerades två föreläsningsserier, "Boken och jag", då en gäst inbjöds att tala om sitt förhållande till boken, som en uppföljning av serien om textil inredning från hösten 1983 kom "Uppåt väggarna – tapeter, marmorering, ådring".

Höstens program innehöll tre serier. "I Fredrikas spår" arrangerades i samarbete med Kursverksamheten och Riksutställningar med anledning av Fredrika Bremer-Förbundets 100-årsjubileum. I anslutning till utställningen "Bilderna berättar" hölls en föreläsningsserie med samma namn. Föredrag på temat "Boken och jag" upprepades och liksom på våren gjordes samtidigt en särskild drive beträffande bokförsäljningen. Bokrea pågick under en månad och bokauktioner anordnades.

Den service och hjälp med identifiering och åldersbestämning av föremål, som museet ger allmänheten, erbjöds under några lördagar och söndagar. Bibliotek och arkiv höll kvällsöppet 1 gång/månad och "Öppet hus" i magasin och ateljéer arrangerades, allt med stor framgång.

Museets tjänstemän har liksom tidigare år hållit ett antal föreläsningar i olika sammanhang utanför institutionen samt undervisat och handlett studenter vid bla Institutet för folklivsforskning.

Särskild verksamhet

SAMDOK

Samordning, vidgat samarbete och utvärdering har utgjort SAMDOKs viktigaste uppgifter under året.

Två utvärderingsstudier av verksamheten har gjorts. Magne Velure, Hardanger Folkemuseum i Norge, har som Nordiska museets Harald Hvarfner-stipendiat 1983 studerat samarbetet i poolerna, SAMDOKs urvalskriterier, problemställningar och metoder samt det insamlade materialets tillgänglighet för framtida forskning. Hempoolens första arbetsperiod 1978–84 har utvärderats inom poolen. Resultatet har presenterats i en rapport av poolens ordförande Elisabet Stavenow-Hidemark.

SAMDOK-rådet har sammanträtt två gånger och de elva poolerna vardera en gång under året. Metallpoolen och Handelspoolen har utarbetat fördelningsförslag som skall ligga till grund för framtida urval av undersökningsobjekt.

Två endagskonferenser har hållits under året. SAMDOK-rådet och poolernas styrelser har diskuterat en sk lathund för SAMDOK-undersökningar avsedd att underlätta för de enskilda museerna att planera och lägga upp undersökningar samt att samordna materialet. Som ett samarrangemang mellan SAMDOK/Nordiska museet, institutet för Folklivsforskning och Sveriges tekniska museum hölls en konferens om samtidsdokumentation vid museer och universitet. En rapport från konferensen har publicerats i ett av SAMDOK-bulletinens fyra nummer.

SAMDOK-sekretären har även deltagit i två internationella konferenser, dels i Leiden i Holland under temat Collecting today for tomorrow med diskussionsunderlaget Criteria for the selection of museum objects and the current constraints that limit the selection, dels som inledningstalare vid The Council of Museums Associations första nationella konferens i Adelaide. Under besöket i Australien var sekreteraren även konsult åt Ministry for the Arts i del-

staten Victoria och Museum of Australia i Canberra.

SAMDOK-registret har planenligt uppdaterats och förberetts för datorisering.

Informationssystem

Arbetet med museets informationssystem syftar till en total integrering av alla typer av samlingar, föremål, litteratur, bilder, uppteckningar, arkivalier etc samt, i samarbete med övriga kulturhistoriska museer, en rikstäckande överblick över mera betydande samlingar i Sverige.

I Älvsbyn finns museets central för data-registrering av samlingarna. Under året har registreringen av museets egna föremålssamlingar avslutats och registreringen av läns museernas samlingar påbörjats. Under arbetsperioden 84/85 beräknas 6 läns-museer hinnas med. Utöver ren registrering av uppgifter ur huvudliggarna tillförs realnummer enligt Outline of cultural materials samt klassifikation enligt Nordiska museets klassifikationssystem för föremål.

Under sommaren fick museet ett oväntat erbjudande om att få köpa en lätt begagnad HP 3000-dator av senaste modell. I erbjudandet ingick även ytterligare minneskapacitet, som annars hade måst införskaffas för den befintliga HP 1000-datorn. Efter behandling i enlighet med gällande MBL-avtal och med stöd av Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse kunde datorbytet ske i oktober och tas i drift vid årsskiftet.

ADB-gruppen, som leder ADB-arbetet i museet har under året sammanträtt 7 gånger. Arbetet har i huvudsak berört datorbytet, inrättandet av terminalarbetsplatser i huvudbyggnaden och på Julita samt vissa inledande studier kring datoriseringen av bibliotek, arkiv, bildarkiv, och vissa ekonomiadministrativa rutiner.

Vård och konservering

Arbetet med detta det yngsta av de sex särskilda verksamhetsprogrammen har dominerats av planering och kompetensuppbyggnad. Tre nya konservatorer har rekry-

terats, täckande områdena måleri, textil och metall. Frånvaron av konservatorsutbildning i Sverige har medfört att museet måste söka modern konserveringskompetens utomlands, i Italien, England respektive Danmark. Konservatorernas första uppgift har bestått i planering för en modernisering och upprustning av ateljéerna.

Även vidareutvecklingen av Kulturarvet i Falun har fortsatt under året med översyn av organisation och vårdmetoder, bl a har mycket arbete lagts ner på att hitta ett alternativ till blåstring av metallföremål.

Forskningsprogram

Kreativitet och tyst kunskap i arbetslivet är ett nytt forskningsprojekt som startats under året tillsammans med Arbetslivscentrum och Sveriges tekniska museum.

Pilotstudien för projektet Levnadsöden har utvärderats under året och utvärderingen har legat till grund för ansökan om fortsatta medel för projektet.

Bearbetningen av forskningsprojektet Migrationen Finland-Sverige efter andra världskriget har fortsatt i samarbete med Umeå universitet och statens institut för byggnadsforskning.

Basutställningar

De senare årens successiva ekonomiska neddragningar har tvingat museet att minska antalet mindre tillfälliga utställningar till förmån för ombyggnad och modernisering av basutställningarna som spelar en större roll för undervisnings- och visningsverksamheten.

Under 1984 har arbetet med Modell Sverige-utställningen dominerat. I utställningen vill museet skildra den svenska industrialismens och välfärdsstatens framväxt ända fram till vår egen tid med tonvikt på de mycket djupgående sociala konsekvenser detta fått för de enskilda samhällsmedborgarna.

Modell Sverige är den största utställning som museet någonsin byggt och arbetet har letts av en projektgrupp som under sig haft

ett tjugotal delproducenter engagerade. Ett stort antal externa entreprenörer, arkitekter, tekniker, byggare, dekoratörer m m har måst engageras i arbetet. Arbetet har också medfört att ett stort antal nya kontakter runt om i samhället har öppnats.

Ett femårigt planeringsarbete ledde under 1984 fram till verkställighetsfasen av byggandet med ommålning av hela S hallen som startpunkt. Mot slutet av året började den tre våningar höga utställningsmaskinen resa sig över hallgolvet.

Utställningen är för stor för att kunna rymmas inom ramen för museets anslag varför finansieringen skett genom en omfattande insamling bland svenska industriföretag. Insamlingsarbetet har letts av Nordiska museets vänner med Prins Bertil i spetsen och skett i nära samarbete med berörda intressenter. Invigningen kommer att äga rum på museets årsdag den 24 oktober 1985.

Lantbruksmuseum på Julita

Arbetet med Lantbruksmuseet på Julita har under året gått in i en avgörande fas. Regeringen tillsatte i april förvaltningsdirektören Harry Törnqvist som utredare av de ekonomiska förutsättningarna för museet. Uppdraget innebar att söka avtalsmässiga former med näringslivet. Lantbruksmuseet får inte förorsaka staten några framtida utgifter vad gäller driften. Organisations- och finansieringsfrågor har därför stått i fokus. Under hösten inrättade nämnden Fonden för agrarhistorisk forskning vars avkastning skall täcka driftskostnader för Lantbruksmuseet och dess vetenskapliga verksamhet. I slutet av året gav regeringen tillstånd till projektering till systemhandlingar.

Allmänna remisser och utredningar

Nordiska museet är remissinstans för riksantikvarieämbetet vad gäller dispensärenden i anslutning till 1927 års lag om utförelse ur riket av vissa äldre kulturföremål. Drygt tusentalet sådana ärenden har hand-

lagts under året. Service i form av besiktningar och förhandsbesiktningar av auktionsgods som inlämnats till försäljning på kvalitetsauktioner har lämnats auktionsbolagen i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Uppsala.

SAMOREG, samordningsgruppen för dokumentationsfrågor vid museerna, har under året arbetat med sikte på sin slutrapport som skall föreligga vid budgetårsskiftet 84/85. Gruppen har slutjusterat SAMOREG-systemet, ett system för dokumentation av alla slags museiföremål. Gruppen har också utarbetat förslag till hur arbetet skall fortsättas i väntan på statsmakternas och kulturrådets beslut i samband med rådets sk centralmuseiutredning. Projektsekreteraren har varit placerad vid Nordiska museet.

Centralmuseiutredningen liksom ytterligare en utredning som skall undersöka möjligheterna till ett vidgat samarbete mellan centralmuseerna är resultat av museisamverkanskommitténs slutrapport som publicerats under året.

Ett stort arbete har även lagts ned på framtagandet av ett förslag till yrkesetiska regler för museitjänstemän. Sådana regler finns i de flesta länder men har hittills saknats i nedteknad form i Sverige.

Utbildningsfrågor och konferenser

Nordiska museets verksamhet med studietjänstgöring då anställda av alla kategorier på museer ute i landet under en till två månader arbetar på Nordiska museet har bedrivits i minskande skala p g a det mycket intensiva arbetet med Modell Sverigeutställningen och Lantbruksmuseet. Verksamheten kommer att återupptas i full utsträckning fr o m 1986.

"Vad ropar vi i skogen och hur får vi svar?" var ett av temana för museets inter-nordiska seminarium på Julita om frågelistverksamheten vid museer och arkiv. Seminariet behandlade frågor om frågelistans roll i den moderna insamlingen, om urval av meddelare, om deras betydelse för forskningen och om uppordning och tillgänglighet.

I samarbete med kontaktsekretariatet på TKH inbjöd Nordiska museet företrädare för berörda institutioner på KTH till ett seminarium om tekniska möjligheter att rätta och återsöka de mycket stora mängderna fotografiskt material som finns på museerna. Seminariet, som var internt, syftade till en första mönstring av de möjligheter som modern teknologi erbjuder och kommer att kunna erbjuda i en nära framtid. Seminariet ledde till utvidgade kontakter med institutioner på KTH men också med STU och DFI. Resultaten har redan fått betydelse för Informationssystemets utveckling när det gäller bilder och arkivalier.

Under året har museets arkiv även startat en intern utbildning i moderna arkiveringsprinciper. Utbildningen är att se som en pilotstudie inför kommande utbildningsinsatser som även riktar sig till personal på andra museer.

Häruöver har tjänstemän vid museet deltagit i ett 40-tal konferenser i in- och utlandet.

Museets gårdar

Huvudbyggnaden på Lejonsslätten

Det sedan 1968 pågående arbetet med restaurering av västfasaden slutfördes i sin helhet i december. Bland övriga åtgärder märks framförallt de nya kontorslokalerna för avdelningarna Näringsliv och samfund samt Textil och dräkt jämte de nya lokalerna för vaktpersonalen i N porten. S hallen har vidare målats om och hela hallen har försetts med ny allmänbelysning. Upprustningen av elsystemet har fortsatt enligt 1983 års elrevision. Bland de större arbetena märks också den nya filmverkstaden med visnings- och föreläsningssal i Wicanderska villans stallbyggnad.

Julita Gård

På Julita gård har som vanligt ett mycket stort antal underhålls- och ombyggnadsåtgärder genomförts. Bland de större arbetena kan nämnas de omfattande omläggning-

arna av golven i museet och kyrkan samt uppförandet av den nya maskinhallen för jordbrukets maskinpark. En glädjande framgång är även ombyggnaden av centralmagasinets tak som nästan helt satt stopp för de tidigare ideliga läckagen.

Ekebyborna

Frågan om byggnadsminnesförklaring av fastigheten har ännu inte avgjorts. Förberedelser för försäljning har vidtagits.

Matsgården

Med medel från kungafonden har förstuvkvistarna på huvudbyggnaden reparerats och målningarna restaurerats. Även under 1984 har kulturnämnden i Rättviks kommun bidragit med medel så att gården kunnat hållas öppen för besökare under sommaren.

Tyresö slott

Under året har tegelpannor och takplåt bytts ut samt har tavelgalleriet målats om. 11 fönstersmygar i slottets bottenvåning har vidare renoverats och Prinsvillans kök målats om.

Svindersvik

Paviljongens grundmur uppvisade akuta sättningsskador, sannolikt pga ändrade grundvattenförhållanden, varför omfattande förstärkningsarbeten måst utföras. Med medel från kungafonden har tjänstefolkets matsal och en kammare i köksflygeln målats om i sina ursprungliga rosa och grå färger.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har fram till den 1 juli haft följande sammansättning: riksdagsledamoten, stadskassören Rune Carlstein, ordförande, f riksarkivarien Åke Kromnow, vice ordförande, avdelningschefen Ulf Wetterberg,

styresmannen Sune Zachrisson, riksdagsledamoten Stina Eliasson, fil lic Barbro Hedwall, författaren Birger Norman, intendent Inger Bonge Bergengren och assistenten Kerstin Kunelius Hestrell. Den 1 juli tillträdde en av regeringen utsedd ny nämnd med följande sammansättning: riksdagsledamoten, riksdagens andre vice talman Anders Dahlgren, ordförande, kommunalrådet Göran Persson, vice ordförande, fil dr Yvonne Hirdman, lantmästaren Magnus Toll, avdelningschefen Ulf Wetterberg, styresmannen Sune Zachrisson, redaktören Katarina Ågren, intendenten Berit Rönnestedt och intendenten Berit Nordin. Nämnden har under året hållit 8 protokollförda sammanträden. Byrådirektör Christer Larsson har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Samfundets styrelse har under året utgjorts av HKH Prins Bertil, ordförande, bankdirektör Lars-Erik Thunholm, vice ordförande, direktör Rolf Arfwedson, skattmästare, styresman Sune Zachrisson, direktör Erik Elinder, direktör Eva Nordenson, fru Margareta Biörck och direktör Gillis Tempelman, de båda sistnämnda suppleanter. Revisorer har varit auktoriserade revisorn Per Björngård och direktör Matts Bergom Larsson. Styrelsen har under året hållit två protokollförda sammanträden.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen. Inköpsnämnden har under året hållit ett sammanträde.

Samfundet hade den 31 december 1984 totalt 743 (672) medlemmar, varav 241 (242) ständiga medlemmar och 502 (430) årligen betalande. Siffrorna inom parentes hänvisar till föregående år.

I enlighet med beslut av styrelsen och inköpsnämnden har Samfundet under året bekostat följande inköp samt lämnat ekonomiska bidrag till museets verksamhet: restaurering av museets stora målning Höst

vid Torneträsk av Helmer Osslund, 20 000 kr, inköp och konservering av en kista från Forssa socken, Hälsingland, med sällsynta kistebrev, 11 000 kr, uppordning av f riksantikvariern Gösta Sellings till museet som gäva överlämnade negativ, bilder och bildtexter, 12 000 kr samt projektering av det nya stadskvarteret på Skansen, i vilket den av Samfundet 1979 inköpta mekaniska verkstaden skall återuppställas, 100 000 kr.

Verksamheten under året var intensiv med program varje månad under vår och höst. Årsmötet i maj under HKH Prins Bertils ordförandeskap ägde för första gången på många år rum på Nordiska museet. En Islandskväll och en specialvisning av utställningen Plåt med färg var andra sammankomster på museet.

I strålande väder gick vårens utflykt till Drottningholms och Kina slott med intendent Göran Alm som ciceron. Vid höstutflykten var målet Rudolf Steiner-seminariet i Järna, där rektor Arne Klingborg var värd och berättade om den antroposofiska pedagogiken, om ekologi och naturvård.

Gökotta på Skansen under intendenterna Pelle Palms och Arne Biörnstads stimulerande ledning drog upp många i den tidiga morgonen. En invitation att besöka Beiers Auktioner var ett uppskattat höstprogram liksom en specialvisning för Vännerna av stadsmuseets Konst på stan.

De stora traditionella festerna på museet drog fler gäster än vanligt: julgransplundringen i januari med trolleri, barnfilmer och dans kring granen hade trots rykande snöstorm lockat 220 deltagare. Ungefär lika många kom till den trevliga avslutningen på året: glöggfest med luciatåg och julspel av välsjungande barn från Danderyd och en miniforeställning ur "Engströms blandning" av Stig Grybe och Sten Ardenstam.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 130 041 besökare, varav 27 630 i grupp (1756 st). Motvarande siffror 1983 var 127 250, därav 22 586 i 1 438 grupper.

Svindervik har under året haft 1 971 besökare, Tyresö slott 4 706, Matsgården 782 och Härkeberga 3 500. Julita gårds besöksantal fördelade sig enligt följande: Stora huset 13 483, Julita museum 17 166 och Mejerimuseet 6 570. Textilmuseet i Högbo invigdes 25/5 och besöktes av 11 908 personer.

Utställningar

Basutställningar

Bondens hushåll
By, gård och arbete
Fiske
Folkdräkter
Från golv till tak
Jakt
Leksaker
Mat och dryck
Modedräkter
Nordisk folkkonst
Samer
Skrå
Svensk bostad
Tradition och nutid

Övriga utställningar

Arbetsliv i miniatyr – modeller från 1800-talets Ångermanland –30/9
Bilden berättar 10/11–
Broderier från 4 sekel – hela året
Fastlags- och påsk seder 3/3–24/4
Från nationaldräkt till bygdedräkt – hela året
Hem och hantverk – hela året
A Hestbaki – hästen i islänningens tjänst –12/2
I Fredrikas spår (en samproduktion mellan Fredrika Bremerförbundet, Nordiska museet och Riksutställningar) 20/5–18/11
Jeans och mycket mera – hela året
Klockor, klockor – hela året
Luffare – i sägen och verklighet 1/3–30/9
Märkdukar och mönsterdukar – hela året
Nu är det jul igen –15/1, 1/12–

Plåt med färg 24/10–
Resa i Sverige –31/8
Skinnkläder – hela året
Skog och hav. Strindbergs målningar i Nordiska museet – hela året
Studiesamlingen svenska möbler – hela året
100 år kläder – hela året

Utställningar utanför museet

Tapetserare i arbete. Julita museum 22/6–16/9 (vandringsutställning producerad av Nordiska museet)
Textil slöjd i Gästrikland. Textilmuseet i Högbo 25/5–

Vandringsutställningar

Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år. Kristianstad, Eksjö, Ystad, Växjö, Norrköping, Lund, Sigtuna.
Jeans och mycket mera. Tromsø, Östersund, Trelleborg, Lidköping.
Tapetserare i arbete. Västerås, Sigtuna, Julita.
Luffare – i sägen och verklighet. Ulricehamn, Norrtälje.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 217 s.

I serien *Nordiska museets Handlingar*

- 100 Redare i Roslagen. Segelfartygsrederi och deras verksamhet i gamla Vätö socken av Kerstin G:son Berg. 391 s.
101 Hamnens arbetare. En etnologisk undersökning av stuveriarbetet i Göteborg av Anders Björklund. 208 s.
102 Anläggarna. En studie av yrkesvillkor och yrkeskultur i väg- och vattenbyggnadsbranschen av Barbro Burzell. 236 s.

Fristående böcker

- Byar, gårdar och hus under Bjärka-Säby av Sigurd Erixon. Redigerad och kommenterad av Göran Rosander. 170 s.
- Från Altranstädt till Delsbo. Bildtryck och bonader med Carl XII av Maj Nodermann. 48 s.
- Hedvik Ulfsparre och Gästriklands textila slöjd av Ingrid Bergman, Sofia Danielson, Eric R Erlandsson och Ingrid Frankow. 92 s.
- Jaktminnen från Dalarnas finnskogar av Viktor Gustafson. Med förord och kommentar av Gunnar Bruswitz. 151 s.
- 4 × Töreboda – aspekter på ett småsamhälle av Lena A:son Palmqvist, Eva Fägerborg, Karin Lindvall och Annette Rosengren. 173 s.

Information och meddelanden

- Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, nr 77–78, 46 s; 79, 23 s; 80, 26 s.
- Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 108, 32 s.
- SAMDOK. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer nr 25, 26, 27 och 28.96

Skansen under 1984

Under 1984 har en översikt för åren 1984–88 sammanställts över den långsiktiga planeringen för större investeringar inom Skansens olika verksamhetsområden. Däri inräknas större reparationer av kulturhistoriska byggnader, zoologiska anläggningar och nyttobyggnader, liksom nyanläggningar för dessa ändamål, vidare förbättring av vägnät, omläggning av ledningssystem för el och vatten m m. Femårsplanen omfattar delvis nödvändiga åtgärder för verksamhetens fortgående, delvis önskvärda förbättringar för publik, arbetsområden och personal som Skansen i egenkap av världens äldsta friluftsmuseum och Stockholms förnämsta turistmål bör hävda.

Bland de oundgängliga nyttigheterna bör nämnas Skånska Gruvan, vars ombyggnad alltså fortgår bakom den efter 1977 års brand återställda fasaden. Under 1984 har plåttäckning av taket i det närmaste färdigställt. Avsikten är att här till sist få det centrala lager för byggnadsmaterial som Skansens stora reparationsverksamhet kräver. Underhållet av de många kulturhistoriska byggnaderna fordrar en lagerhållning av äldre typer av byggnadsmaterial, timmer, plank, bräder av för nutiden ovanliga dimensioner, murtegel, taktegel av många format, trämjäl, rödfärg, takspån, näver m m. Dessa material anskaffas successivt, när tillfälle ges, och det är en nödvändighet att då ha en lokal, där allt kan lagras rationellt och överskådligt.

Restaurang Solliden har fått sina västra och södra fasader reparerade, varjämte stora matsalen en trappa upp fått en ny och tilltalande utformning.

Nybygget för vaktpersonalen vid Sollidsporten har färdigställt och vägen utanför

har delvis omlagts till en mindre lutning än tidigare. Arbetet med Röda Längan har fortsatt med bla biblioteksinredning för kulturhistoriska avdelningen.

Förslagen till förnyelse av huvudentrén mot Djurgårdsslätten har under året nått så långt att en första ombyggnadsetapp torde kunna genomföras under 1985.

År 1971 startade en planering för utbyggnad av Skansens Stads kvarter med en industribetonad del, som ett nödvändigt komplement till den hantverksmiljö, som där visas. Med hänsyn till detta behov utformades nybygget av Klädkammaren som ett envåningshus med så kraftigt betongtak, att det kan bära industribyggnader av måttlig storlek. Dimensioneringen av el- och VVS-system i Klädkammaren har också gjorts sådan att byggnader på taket kan anslutas. Planeringen av industribyggnadens art har nått så långt att avgörande beslut torde komma att fattas under år 1985.

Kulturhistoriska avdelningen

Nyanläggningar

Folkets hus, uthus. Folkets hus från Gersheden i Ransåters socken i Värmland, vilket flyttades till Skansen 1963–64, har kompletterats med ett nyuppfört uthus i likhet med det som en gång fanns på platsen, men som inte flyttades till Skansen. Uthuset, som är uppfört av stående bräder med ett sadeltak täckt med spån, inrymmer två bodar på ena kortsidan samt ett litet uppehållsrum för zoologisk personal och en modern toalett på den andra sidan. Byggnaden har uppförts i enlighet med ritningar och fotografier från Nordiska museets do-

kumentation av Folkets hus, Gersheden, 1960. Uppförandet har bekostats av den nybildade Stödföreningen för Gershedens Folkets hus, vars ändamål det är att stödja öppethållande och verksamhet i Folkets hus.

Underhållsarbeten

Biologiska museet. Renoveringen av det stora panoramat en trappa upp har börjat. Bruno Liljefors bakgrundsmåleri är utfört på vertikalt uppspikade pappväder. Färgen har med tiden släppt i flagor, särskilt över pappskarvarna, vilket är mycket störande för intrycket. Sommaren 1984 har färgen systematiskt återfästs vid underlaget på den östra långväggen av konservator Lars Göthberg och hans medhjälpare och bakgrunden ger nu åter ett intryck som inte kan skilja sig mycket från dess ursprungliga verkan. Dessutom har konservatorerna med framgång lyckats återställa det lilla bergspartiet i nordöstra hörnet. Avsikterna är nu att successivt renovera bakgrunderna vägg för vägg och att i anslutning härtill återuppygga anslutande landskapspartier med deras botaniska och zoologiska preparat.

Ekshäradsgården. För att på ett bättre och för byggnaden i övrigt mindre störande sätt kunna genomföra både programpunkter och viss representation för stiftelsen har det länge varit ett önskemål att förbättra det sk moderna köket i övervåningen. Köket har nu fått en helt ändamålsenlig inredning med elspisar, kyl, frys, skåpinredning och diskbänk med kall- och varmvatten, vilket är en avsevärd förbättring i ett hus, som hittills endast haft vatten på sommaren.

Folkets hus. Rödfärgning av huset exteriört, målning med oljefärg av fönsterfoder, fönster och innanfönster. Arbetet utfördes av personal som ställdes till förfogande av AB Folkets Hus, Stockholm.

Främmostadskvarnen. Omläggning av kvarnhusets tak med ett nytt vasstak. I

samband därmed justerades även den på taket liggande plattformen.

Jakobsberg. Efter lagning samt grundmålning av samtliga plåtdetaljer på yttertakets under 1983, slutfördes arbetena av plåtslagare John Borgström med målning med svart oljefärg. Dessutom tillverkades en röksugare till pannstock.

Kyrkhultsstugan. Sedan fuktskador konstaterats på insidan av väggen i framloftets norra sida, ökades takfotens bredd med 10 cm för att förbättra vattenavrinningen från yttertakets.

Lappvistet. I samband med en utvidgning av renhagen vid Lappvistet byggdes stängslet om. Närmast intill kåtan uppfördes ett ca 20 m långt sk palissadstängsel, vilket består av löst ställda stockar och störrar som lutar mot en horisontal slana, som ligger i parvis ställda klykstörrar. Resten av hagen fick formen av ett sk slanstängsel, vilket består av horisontalt lagda slanor, fastspikade i stolpar.

Dessutom lades kåtans torvtak om och försågs i samband därmed med nya björkslanor på torvtaket.

Material och arbetskraft till renstängslet ställdes till förfogande av Domänverket.

Marknadsbodarna. Den gamla marknadskrogen från Adeslövs socken i Småland samt den intilliggande bodlängan, vilka på Skansen fungerar som utomhusservering, har under vintern och våren genomgått en genomgripande renovering. Allt gammalt, skadat virke på Marknadskrogen byttes ut i samband med att byggnaden togs ned. Vid återuppförandet ställdes byggnaden på gjutten plint på vilken placerades en låg stensockel. Interiört försågs de båda bodarna med en modern inredning och utrustning för att motsvara de krav som man från myndigheterna ställer på mathantering idag. Exteriört har byggnaderna bibehållit sitt forna utseende.

Oktorpsgården. Projektet med genomgång av samtliga halmtak fortsatte även i år med

Oktorpsgården. Hela södra långsidan mot Skånegården blev omlagd samt sydöstra hörnet på insidan av gården. Arbetena har utförts av takläggare Eje Arén, Stockholm.

Seglora kyrka. De båda stigluckorna har putsats om och avfärgats.

Skånegården. För att förbättra luften i fähuset har installerats en fläkt för uppvärmning av inkommande friskluft. I stallet har spiltorna och hoarna byggts om till förutvarande utseende. För att i fortsättningen förhindra krubbitning har kanterna på virket belagts med plattjärn och hoarnas botten med plåt.

Vaktstugan. Rödfärgning samt ommålning av fönsterfoder och knutbrädor m m med vit oljefärg. Klockan på byggnadens gavel har renoverats.

Älvdalsbodarna. En del av gärdesgården som utgår från östra delen av fähusraden har byggts om enligt den typ av gärdesgård som fanns i övre Navardalen, som stått modell för Skansens fäbod.

Älvrosgården. Ett omfattande renoveringsarbete på yttertaket gjordes under hösten. En stor del av övre stockvarvet på norra sidan som var uppruttet, fick bytas ut liksom också underliggande takvirke upp mot skorstenen. I samband med renoveringen gick Nordiska museets möbelkonservatorer igenom möblerna i vardagsstugan.

Öppethållande, aktiviteter

En av Skansens angelägnaste uppgifter är att hålla så många som möjligt av de kulturhistoriska byggnaderna öppna för allmänheten. Öppethållandets omfattning måste dock anpassas till årstiderna. Som föregående år har antalet öppna hus varierat från minst 5 under vintertid till 27–29 st under sommaren (juni–augusti), då flertalet större anläggningar inklusive Glashyttan och Krukmakeriet varit öppna mellan klockan 11–17 varje dag. Nytt för året var

att byggnaderna under september månad kunde hållas öppna till kl 17 (mot kl 15 tidigare år). Vissa anläggningar såsom Finngården, Hornborgastugan och Julius Kronbergs ateljé, har varit öppna för besök under en sommarmånad.

Nedanstående sammanställning visar hur antalet öppna hus och gårdar fördelats sig över året:

Öppethållande 1984

Månad	Vardag	Söndag	Öppettider
januari–mars	6	16	11–15
april	6	16	11–15
maj	14	16	11–15
juni	28	28	11–17
juli	29	29	11–17
augusti	27	27	11–17
juni–augusti	2	2	11–19
juli	3	3	11–19
september	12	16	11–17
oktober–december	5	16	11–15

Glashyttan, där blåsning av glas förekommer dagligen från april–september, arrenderas av Göran Hammar. Krukmakeriet, som arrenderas av Peter Asshoff, är i drift under större delen av året, vintertid dock endast på söndagarna.

Under året har en publikräkning ägt rum i de kulturhistoriska byggnaderna med hjälp av våra värdar och värdinnor. De har var och en i sitt hus räknat alla besök fr o m den 1/3. Undersökningen, som senare kommer att presenteras i en promemoria med tabeller och kommentarer, visar bl a förhållandet mellan den totala publikmängden och det antal besök som görs i de kulturhistoriska byggnaderna per månad. Som exempel kan nämnas att under juli månad med 452 707 besökare på Skansen, gjordes 491 623 besök i de kulturhistoriska byggnaderna.

Den 1982 inledda verksamheten med "Dagens visning" av ett kulturhistoriskt hus fortsattes och utvidgades i omfattning detta år. Visningarna ägde rum varje eftermiddag under perioden 1/6–31/8 och utför-

des av värdar och värdinnor i de olika husen.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. För produktion av större aktiviteter svarar programavdelningen medan kulturhistoriska avdelningen svarar för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, tex textil verksamhet, drift av fäbod och linberedningsverk, jularrangemang i husen, hantverksdagar i Stadskvarteret, visningar m.m. För åskådlighetens skull redovisas den kulturhistoriska programverksamheten under programavdelningen.

Som en del av den kulturhistoriska visningsverksamheten i byggnaderna har i år som tidigare värdinnorna varit sysselsatta med textil verksamhet som syftar till att ersätta känsliga originaltextilier med kopior. En utställning i Rulltrappshallen, "Vad vi väver på Skansen", har berättat om och visat prov på detta betydelsefulla arbete som utförts av våra textilkunniga värdinnor.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 50-tal sådana upptagningar gjorts.

Undervisning

Den undervisning för skolornas elever som bedrivs inom den kulturhistoriska sektorn av Skansen organiseras och ombesörjs av Nordiska museets undervisningsavdelning i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning. Undervisningen är anpassad till skolans läroplan och utförs av museilärare. Framför allt de tre studiepaketen för mellanstadiet (dvs klasserna 4–6) utnyttjades av många skolor både inom och utom kommunen. Av dessa går "Arbete på en gård" av stapeln i Oktorgsgården medan "Sverige för 100 år sedan" innehåller besök i Delsbogården och Stadskvarteret. "Att vara 12 år 1910" är ett heldagsbesök förlagt till flera olika hus och gårdar, bl a Skånegården.

Museilärarna har också gjort uppskatta-

de visningar av de traditionellt dukade julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat tillverkning av julgransprydnader i Väla skola för lågstadiets elever.

Ett stort antal studieförbund och högre läroanstalter har kurser och undervisning förlagd till Skansen. Bland sådana kurser kan nämnas kursen "Möbelstilar" arrangerad av Kursverksamheten vid Stockholms universitet. För Konstfackskolan, Tekniska högskolans arkitektursektion, institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält. Bland andra kurser som förlagts till Skansen kan nämnas "Byggnadsvård – renovering av kulturhistoriska torp och gårdar" för personal från Stockholms kommun, organiserad av Hökmosseskolan. I denna deltog Arne Biörnstad och Rolf Bengtsberg som lärare vid två tillfällen under hösten. Dessutom medverkade Arne Biörnstad som föreläsare i kursen Bebyggelsehistoria, för Tekniska högskolans arkitektursektion. Avsnittet "Människor i byggd miljö" var förlagd till Skansen under 3 dagar i oktober.

Guideverksamheten har administrerats av informationsenheten. Under perioden 15/6–15/8 genomfördes dagligen tre guidade rundvandringar till de kulturhistoriska byggnaderna. Samtliga turer har varit kostnadsfria och har utförts på svenska, engelska, tyska eller franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i en informationskiosk 17/5–31/8 samt har under sommaren genomfört ett stort antal förhandsbokade visningar mot extra avgift.

Klädkammaren

1984 har varit ett bra år för Skansens Kläd-kammare. Den nya byggnaden fungerar nu mycket rationellt, till glädje både för de programmedverkande, kunder som hyr dräkter och Klädkammarens personal.

Verksamheten på Skansen har förflutit som tidigare år. Samma antal dräkter har i stort sett varit i användning. Nysömnad av utslitna dräktdelar sker kontinuerligt,

framförallt till danslaget och stugvärdinnorna. Speciellt roligt var det att vi under året kunde tillverka dräkter till Älvrosgårdens värdinnor av det tyg, som vävts i gården under 1983.

Uthyrningen till allmänheten har skett i samma omfattning som tidigare. Förfrågningarna har dock blivit fler men då Kläd-kammarens personalkapacitet är begränsad nödgas vi ofta säga nej till uthyrningar. Det är framförallt folkdräkter som hyrs ut. Dessa används ofta till folkdansuppvisningar och bröllop men även vid representation inom och utom landet. Ett stort antal stil-dräkter från 1600-, 1700- och 1800-talen används också av dansare, i reklamsammanhang och för bygdespel.

De största utlånen som Kläd-kammaren medverkat i under året har varit med 1920-talskläder i filmen Åke och hans värld och med tidiga 1800-talsdräkter i TV-inspelningen av Gösta Berlings saga.

Visningsverksamheten på Kläd-kammaren har varit livlig. Drygt 1000 personer har visats runt. Visningarna vänder sig huvudsakligen till grupper med textil inriktning.

Många gåvor har skänkts under året. Ca 400 dräkter och dräktdelar har märkts in och rekvisitaförrådet har ökat med ca 150 föremål, varav huvudparten består av textila inredningsföremål. Den finaste gåvan var en samling om 32 dockor, som representerar modet under 1800-talet. Dessa tillverkades av Maria Ringmar på 1960-talet och har skänkts av hennes barn för att ställas ut på Kläd-kammaren.

Förslitningen av museala textilier i husen är påtaglig och därför ersätter vi äldre textilier med exakta kopior. De är väl överensstämmande med originalen, eventuella fel vävs även in på kopian.

En stor mängd gardiner i de kulturhistoriska husen fick lov att ersättas under året.

Alla resterande textilier, som tidigare varit utspridda i olika lagerlokaler, har under året förts samman till Kläd-kammarens nya lokaler.

I juli visades en dräktparad i Brunskog i Värmland. Temat var Folkdräkter från sö-

der till norr. Samma parad upprepades i september på Sollidensscenen med medverkan av Skansens Folkdanslag och Kläd-kammarens personal.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars 10–15

april–september 10–16

oktober–december 10–15

Museet besöktes under året av 47 371 personer.

Programavdelningen

Kulturhistoriska program

Att på ett levande och intresseväckande sätt visa hur olika sidor av svenska folkets liv och arbete gestaltade sig i en gången tid är en av de viktigaste uppgifterna för programverksamheten på Skansen. Under de flesta av årets dagar har därför pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor i husen och gårdarna. Det har varit replagning, vävning av täcken, korvstopning, tillverkning av rotkorgar, laggkärll och svepaskar, ljusstöpning och bryggning av gotlandsdricka, för att nu bara ta några exempel på denna mycket omfattande verksamhet.

I Stads kvarteret har det varit Hantverksdag 15 söndagar under året. Då har Skansens Borgerskap bemannat verkstäderna och visat prov på sitt hantverkskunnande. De flesta av verkstäderna har dessutom i varierande omfattning varit i gång vid enstaka tillfällen under resten av året. Under sommarhalvåret har man varje dag kunnat titta på glasblåsning i Glashyttan och tillverkning av stengods i Krukmakeriet. I Smedjan har smide demonstrerats under vardagarna i maj och augusti. I Garveriet har under sommaren visats och sålts tygtryck gjorda efter gamla förlagor. Ystning av ost eller kärning av smör har visats i Fäboden från mitten av juni till början av september. Vid ett par tillfällen i juli presenterades dessutom fäbodliv i ord och ton

av Ethel Kling, Axel Hammarberg och Bertil Bystedt.

Fiskaren Evald Wikstrand från Möja har under helgerna i februari–april och i oktober–december visat hur det går till att röka böckling och sik och att halstra sotare.

Den värmländska delikatessen nävgröt med fläsk kunde även i år avnjutas i Ekshäradsgården under söndagarna i mars. Nävgröten tillagades under sakkunnig ledning av Ingrid Lööf.

Tunnbrödsbaket – med bröd bakat enbart av kornmjöl – är ett annat årligen återkommande evenemang. Under 1984 fanns Linnea Brattlund och Anna Nilsson på plats i Bagarstugan under några veckor i april och oktober samt under hela julmarknadsperioden.

Sista veckan i juni pågick slätter på gammalt vis runt om på Skansen. I Linberedningsverket och vid Delsbogården visades olika faser i linberedning och linhantering under en period i slutet av augusti och början av september.

Tjärbrännare från Dalsland besökte Skansen under en vecka i april och visade hur man bränner tjära i gryta vid Skogsarbetarkojan. Från hantverksmuseet Klosterbacken i Åbo kom bleckslagare en helg i juni och visade tillverkning av bakformar och ljusstakar i Plåtslageriet. Ytterligare ett besök öster ifrån fick vi några veckor senare då hantverkare från Åland besökte Skansen och visade segelsömnad, spejsning, nätbindning, parthyvling och andra åländska specialiteter.

I Älvrosgården har Ethel Kling berättat om gamla tider under några söndagar i mars och november.

Söndagen den 16 september visades en dräktparad på Sollidenscenen med folkdräkter ur Klädkammarens samlingar. Presentatör var Ann Resare. En serie program under rubriken Att vårda och laga möbler ägde rum i Novilla tre söndagar i oktober. Besökarna kunde där få praktiska råd av bl a snickare och tapetserare om underhåll och renovering av olika sorters möbler. Skansens spelmän har spelat i eller vid Bollnässtugan varje dag utom söndagar un-

der sommaren, samt på sön- och helgdagar under resten av året.

Skansens spelmän har också medverkat vid Folkdanslagets och Ringleksbarnens uppvisningar. Ledare för spelmännen har varit Sivert Hellberg.

Skansens Folkdanslag har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen varje dag under juni–augusti samt söndagarna i september. Under sommarmånaderna har man också haft regelbundet återkommande uppvisningar på restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Leif Grindsäter. Skansens Ringleksbarn har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen lördagar, söndagar och helgdagar från slutet på maj to m midsommar och från mitten av augusti till mitten av september. Ringleksbarnen har letts av Gunnar och Elisabet Andersson.

Lördagar och söndagar maj–september har Ulf-Håkan Jansson spelat Kaspertheater på Orsakullen.

Årsfester och andra traditionella högtider

Valborgsmässoafton kom med nästintill sommarvärme och firades bl a med studenttåg och tal till våren av Ingemar Liman. Kårsdraget konserterade och Studentsångarförbundet sjöng. På kvällen tändes bålet bakom Delsbogården, Par Bricoles kör sjöng och på Sollidenplanen avfyrades det stora vårfyrverkeriet.

Norges nationaldag den 17 maj högtidligt hölls med bl a gudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och högtidsprogram på Sollidenscenen. Högtidstalet hölls av biskopen i Oslo, Andreas Aarflot och för musiken svarade Manger Skulemusikklag.

Nationaldagen den 6 juni firades på sedvanligt sätt i närvaro av kungaparet, kronprinsessan Victoria och prins Carl Philip. Statsminister Olof Palme högtidstalade och Birgit Nilsson medverkade med sång. Till de lättare inslagen hörde ett framträdande av Skansens Folkdanslag och en kadrilj som reds av ryttare ur Livgardets dragoner. Hela flaggfesten sändes direkt i TV 1.

På midsommaraftonen kläddes och restes

majstången på Tingsvallen och sedan drogs dansen igång av spelmännen, Folkdanslaget och Ringleksbarnen. Sång- och dansspelet "I midsommartid" framfördes på midsommardagen och den efterföljande söndagen. Solist i år var Iwa Sörenson. På Bellmandagen den 29 juli var det öppet hus hos baron Wennerstedt på Skogaholms herrgård. På Sollidenscenen gavs en Bellmankonsert med Par Bricoles kör och valthornskvartett och i Balderslunden hade vinstugan Tre Byttor öppnat dagen till ära. Förutom den timliga spisen kunde man där höra Pierre Ström och Björn Arahb tolka Bellman på sitt personliga vis.

Julmarknad hölls de tre första söndagarna i advent, dvs den 2, 9 och 16 december. I gårdarna och verkstäderna visades hantverk och julförberedelser av olika slag tillsammans med dukade julbord och klädda julgranar. Till nyheterna för året hörde tillverkning av hårsmycken i Moragården. Försäljning av julmat och julpynt ägde rum på Bollnästorget och längs Marknadsgatan, allt till tonerna av julsånger och jullekar från dansbanan.

Luciakröningen i samarbete med veckotidningen Året Runt ägde rum på Sollidenscenen söndagen den 9 december med Ulf Elfving som programledare. Riksdagens talman Ingemund Bengtsson krönte Sveriges Lucia 1984, Cecilia Gullin, från Halmstad. Efter kröningen avfyrades ett stort julfyrverkeri från Sollidenplanen.

På juldagsmorgonen var det julotta i Seglora kyrka och Missionshuset följt av julottekaffé i Café Gubbbhyllan. Skansens stjärngossar vandrade under jul- och nyårshelgerna runt mellan gårdarna och sjöng under ledning av Anders Jalkeus.

Skansenåret avslutades med traditionellt nyårsfirande, direktsänt i TV2. Jarl Kulle läste Tennysons "Nyårsklockan" och därefter avfyrades ett stort fyrverkeri som en festlig inledning på år 1985.

Zoologiska och botaniska program

De zoologiska och botaniska programmen har framförallt utformats som visningar

och guidade turer till olika naturhistoriska sevärdheter på Skansen. Elisabeth Linder har vid fyra tillfällen under året lett visningar och talat om träd under respektive årstid. Örtagården har visats vid fyra tillfällen i juli och augusti av Henni Wanntorp och Rosengården vid två tillfällen av Lars-Erik Läck. Per Sigurd Lindberg har fyra gånger under året tagit med besökarna på botaniska strövtåg.

Helgen 12–13 maj ordnades "Tulpanfest" vid Skansens nyanlagda lökbacke vid Huvudingången. Där kunde besökarna få råd och tips av holländska och svenska blomsterexperter, köpa tulpaner och lyssna på positivhalaren Bill Lindwall. I samband med tulpanfesten planterades också en lök av den nya tulpanarten "Skansen" som tagits fram av firman Jac Vittenbogaard & Sons i Holland och som överlämnades som en gåva till oss. Under maj och början av juni kunde amatörer och professionella fotografer delta i fototävlingen Bästa blomsterbilden. Hela arrangemanget skedde i samarbete med Tempo Ähléns AB.

Tillsammans med Svenska Fruktfrämjandet ordnades Frukstens dag den 7 oktober med bl a visning av Skogaholms fruktträdgård och en fruktmarknad på Bollnästorget.

Alla dagar under året har besökarna haft möjlighet att följa med matningsturer till djuren. Särskilda guidade turer till de nordiska djuren genomfördes 27 juni och 31 juli.

Två temadagar "Varg i Sverige" arrangerades i februari och mars, med föreläsning, filmvisning och besök vid varganläggningen.

Pelle Palm ledde turen "Liv i vinterkyla" den 19 februari och stod också som värd för gökottan som arrangerades den 15 maj.

Carl-Cedric Coulianos ledde två insektsvandringar. Dessutom har biodling demonstrerats på lördagar och söndagar vid Väla skola under juni och juli i samarbete med Stockholms biodlareförening.

Under Nalldagen den 8 april berättade Pelle Palm och Hans-Ove Larsson om björnarnas liv och leverne vid Björnbergen.

Svenska lantraser uppmärksammades den 20 maj med föredrag och bildvisning i Biologiska museet och förevisning av Skansens lantraser.

Under temaveckan Levande lantbruk i september, visades dessutom åtskilliga av de husdjursraser som ingår i modern animalieproduktion.

En särskild Djurens dag ordnades söndagen den 3 juni. Vid djuranläggningarna svarade experter på frågor och på Sollidenscenen fanns radions naturvårtsredaktion, bestående av Carl-Cedric Coulianos, Carl Edelstam, Ann-Marie Jansson, Örjan Nilsson och Pelle Palm. Programledare var Sten Wahlström och dessutom medverkade WWF:s generalsekreterare Jens Wahlstedt.

Östsvenska terrierklubbens hundutställning ägde i år rum 22–23 september. Kattdagarna i samarbete med Föreningen Mälarkatten arrangerades 3–4 november.

Levande lantbruk

Under första veckan i september drog LRF och lantbrukskooperationen in på Skansen för att på bred front visa upp svenskt lantbruk av i dag. I Novilla kunde man se utställningen "Så arbetar familjen Bondesson" som gav en bild av hur ett vanligt familjejordbruk fungerar. På Sollidenplanen visades en del av den imponerande maskinpark som numera är nödvändig för att rationellt kunna proudcera spannmål. I Bragehallen gavs en försmak av framtidens lantbruk, där datorn tagit över många arbetskrävande uppgifter.

Olika aspekter på djurhållning visades på flera platser. I Sommarhagen demonstrerades maskinmjölkning på några högproducerande mjölkkor och där kunde besökarna provsmaka spenvarm mjölk – en sensation för många. Där fanns också en sugga samt smågrisar av den nya rasen Piggham, vilken blir allt vanligare inom fläskköttproduktionen och som ger ett saftigare och smakrikare kött.

På Orsakullen kunde man se nötköttrasererna Hereford, Charolais och Simmental

och på Tingsvallen olika färraser. Vid regelbundna tillfällen visades fårklippning och vallning av får med vallhund. På Bollnässtorget tillverkades falukorv i en charkuterifabrik av miniformat. Korven fick besökarna smaka på, liksom pannkakor och olika mjölkprodukter. På lördagen och söndagen kunde man dessutom delta i en Ostskola och en Köttskola på Bollnässtorget och i Café Jubilé.

Att potatis är vår finaste rotknöl hävdade potatisodlarna och Grönsaksfrämjandet som på Hyttorget informerade om rotfrukter och bjöd på provsmakning. Skansens egna potatisodlingar vid Väla skola och Skogaholms herrgård var också ordentligt uppskyttade denna vecka och där kunde man titta på både gamla och nya sorter.

Lantbruk innefattar på många håll även skogsbruk och på Tingsvallen visade skogsägarna inom LRF olika slags skogsprodukter och hur arbetet i skogen går till.

Under veckan visades också i hus och gårdar exempel på lantbruk och livsmedelsproduktion i kulturhistoriskt perspektiv. I Bagarstugan bakades tex paltbröd, i Skånegården visades tröskning och i Älvrosgården demonstrerades de gamla jordbruksredskapen.

På Sollidenscenen avgjordes på torsdagen och fredagen mattävlingen "Mat i 9:an" för elever i årskurs 9. Ulf Elfving var programledare och Jordbrukets provkök ansvarig arrangör. På lördagen och söndagen bjöd LRF på underhållning med bl a Lasse Kühlers dansare och Klasse Möllberg.

Dessa och många andra programpunkter ingick i veckan, som förutom vanliga besökare också lockade ett stort antal skolklasser till Skansen.

Tillsammans med...

...Sällskapen Stallbröderna och Stallfåg-larna bjöds på Vårgalopp den 30 april och 1 maj. På det digra programmet fanns i år bl a en vårsalong i Novilla och Good Old Days på Sollidenscenen med Ewa Roos, Sven-Erik Vikström, Bert-Åke Varg och många andra.

...Stockholms läns 4H ordnades en frågepromenad för hela familjen den 6 maj.

...Svenska Ungdomsringen stockholms-distrikt arrangerades Ungdomsringens dag lördagen den 19 maj med folkdansuppvisningar, musik och lekar runt om på Skansen.

...Metall-Ettan firades avdelningens 100-årsjubileum söndagen den 20 maj. I programmet ingick bl a grekisk och jugoslavisk folkdans på Tingsvallenscenen, ett framträdande av Gunde Johansson utanför Folkets hus och ett festprogram på Sollidenscenen med tal av Metall-Ettans ordförande Sven-Åke Nygårds, följt av Arja Saijonmaa Show och en konsert med Aston Reimers Rivaler.

...Stockholms Körförbund ordnades Sångens dag den 26 maj då olika körer framträdde runt om på Skansen.

...Första Sparbanken arrangerades Sparbankens dag söndagen den 27 maj. På Sollidenscenen bjöds familjeshow med Lasse Berghagen, Peter Lundblad, Yvonne af Ugglas, clownerna The Two Panovis m fl.

...Södra Latins gymnasium gjordes en elevdag den 29 maj. Eleverna stod för sång, musik, dans och teater på scenerna och vid husen och gårdarna.

...De Kristna Samfundens Nykerhetsrörelse i Stockholms län m fl nykterhetsorganisationer firades Folknykterhetens dag på Kristi Himmelsfärdsdag den 31 maj. Vid högtidsmötet på Sollidenscenen talade Rolf Wirtén och därefter följde sång och musik av Mia Marianne och Per Filip. I Bragehallen och på Bollnästorget var det familjeunderhållning med Söders barnteater och Bertilo.

...Svenska Danspedagogförbundet arrangerades Dansens dag den 1 juni med olika dans- och balettuppvisningar på Sollidenscenen.

...Stockholms kommunala musikskola presenterades Musikskolans dag den 4 juni. En mängd ensembler och solister sjöng och spelade som vanligt på olika platser runt om på Skansen.

...Nordiskt Musikkonservatorium gjordes en musikdag den 9 juni med framträ-

danden i Skogaholms herrgård, Bollnässtugan, Bragehallen och Seglora kyrka.

...Stockholms spelmansgille firades den 10 juni gilletts 40-årsjubileum med folkmusikframträdanden här och var på Skansen.

...Finska föreningen i Stockholm arrangerades Finlands dag den 11 juni. I programmet märktes bl a hantverkare från Fölisön i Helsingfors som visade halmslöjd och spetsstickning. På Sollidenscenen presenterades ett festprogram med sång bl a av Sture Ekholm och Sakari Kuosmanen, folkdans och folkmusik m m. Programledare var Dramatenchefen Lasse Pöysti.

...Evangeliska fosterlandstiftelsen ordnades ett kristet sång- och musikprogram på Sollidenscenen den 16 juni.

...Regionmusiken i Stockholm arrangerades Regionmusikens dag den 17 juni. Solister och ensembler under ledning av bl a Sven Westerberg, Per Lyng och Harry Sernklef konserterade i och vid hus och gårdar och på scenerna.

...Frälsningsarmén hölls en musikgudstjänst på Sollidenscenen den 2 juli i samband med arméns årskongress.

...Vasa Orden av Amerika m fl organisationer presenterades den 5 augusti ett svensk-amerikanskt festprogram på Sollidenscenen, för att fira årets svensk-amerikan Gurli Johnson. I programmet medverkade ambassadörerna Tore Tallroth och Franklin S Forsberg.

...Folkdansgillet Kedjan anordnades den 18 augusti en internationell folkloredag i samband med Stockholm Folklore Festival. Ett stor antal folkdanslag från hela Europa uppträdde under dagen på Skansen.

...LO-distriktet i Stockholms län ordnades LO-distriktets dag den 19 augusti. På Sollidenscenen talade partisekreterare Bo Toresson och sedan följde en musikalisk show med det legendariska Vårat Gäng som för dagen återuppstått. Dessutom gjorde Alf Robertson ett eget framträdande. Programledare var Rolf Theorin.

...Socialförvaltningen i Stockholm arrangerades Pensionärernas dag den 23 augusti. Dagens huvudartist var Anna-Lena Löfgren som tillsammans med Hedesunda-

kören lockade en stor publik till Sollidenscenen. Socialborgarrådet Inger Båvner inledde programmet med ett kort anförande.

... Riksförbundet för Hembygdsvård firades den 26 augusti Hembygdens dag. Dagen blev en av de publikmässigt största programdagarna i Skansens historia med över 40 000 besökare. Landets alla hembygdsförbund fanns representerade med hantverkare, spelmän, amatörteatergrupper, hembygdsforskare, körer, dansare, orkestrar, utställningar och mycket annat. Sammanlagt medverkade över 2000 personer under dagen. I det stora festprogrammet på Sollidenscenen deltog kung Carl Gustaf och drottning Silvia och mottog där de budkavlar som under året förts genom hela Sverige till Skansen. Tal hölls av riksförbundets vice ordförande Berit Hange Persson och Birgit Nilsson medverkade med sång. Ett bestående minne av dagen blev det vårdräd som överlämnades som gåva och som planterades i parken vid Skogaholms herrgård.

... finlandssvenska föreningar i Stockholm med omnejd ordnades Finlandssvenskarnas dag den 1 september. Sång och musik, både i gammal och ny tappning, presenterades på flera platser på Skansen. Från Café Jubilé direktsändes melodiradioprogrammet Grannlåtar, denna gång naturligtvis med finlandssvensk populärmusik. I festprogrammet på Sollidenscenen talade författaren och journalisten Anna-Lisa Bäckman. Dagen avslutades med eftermiddagsdans på Bollnästorget med Tonfixarna och Österledens spelmän.

... Stockholms frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift arrangerades Kyrkornas dag söndagen den 2 september. Det stora dragplåstret detta år var Kjell Lönnå som tillsammans med KFUM-kören från Sundsvall ledde "Sångeri" från Sollidenscenen. Högmässan i Seglora kyrka direktsändes i radio och hölls av Birgit Karlsson.

... skärgårdsfiskarnas organisationer ordnades Fisk-dagar den 15-16 september då man på Bollnästorget kunde titta på olika sätt att bereda och tillaga fisk.

... Röda Korset anordnades en loppmarknad den 23 september.

Serieprogram

I samarbete med TV1 gjordes under sommaren en serie underhållningsprogram under rubriken "Ta chansen på Skansen" med deltagare från de flesta av Sveriges landskap. Programmet spelades in på Tingsvaldenscenen och vid ett urval hus och gårdar under ett par veckor i början av juni och avslutades med en direktsänd final från Sollidenscenen den 28 juli. Som gästartister i de inspelade programmen medverkade melodifestivalssegrarna Herreys, Hasse Andersson & Kvinnaböske Band, Kikki Danielsson, Ann-Louise Hanson, John Ballard och i finalen bl a Carola Häggkvist, Jahn Teigen, Anita Skorgan och Gösta Linderholm. Programledare för hela serien var Per Falkman.

Årets Skogaholmskonserter inleddes den 16 juli och fortsatte sedan varje måndag fram till den 13 augusti. En Gluntafon med Carl-Olof Jacobson, Richard Ringmar och Håkan Sund inledde programserien som den 23 juli fortsatte med en konsert med Berwaldkvartetten. Den 30 juli framträdde Kjell Hagegård, Bo Hansson och Elisabeth Winqvist ur gruppen Skogsfiol och flöjt och den 6 augusti hölls en litterär och musikalisk salong med Lena Hoel, Jarl Kulle och Håkan Sund. Serien avslutades med en Jenny Lind-konsert med Chesne Ryman och Inger Wikström.

Jazz på Skansen presenterades på Sollidenscenen varje tisdagskväll 3 juli-14 augusti. Husband och presentatör var Arne Domnérus kvintett och följande gästartister medverkade: Svend Asmussen (3/7), Monica Zetterlund (10/7), Pan trio och Bengt Hallberg (17/7), Anders Wihk och Urban Agnas (24/7), Monica Borrforss Quintet (31/7), Charlie Normans trio (7/8) och Helmer Bryds Eminent Five Quartet med Doris Lundin och bröderna Slacke (14/8).

Radioprogrammet "Svenska schlagerkungar" direktsändes i radions P3 från Sollidenscenen onsdagseftermiddagar 27 juni-25 juli. Programvärd var omväxlande Bengt Haslum och Gnesta-Kalle och för musiken stod Ricke Löws orkester. I några av programmen medverkade också Haning-

ekören. Det första programmet handlade om Fred Winter och där kunde vi se och höra Iwa Sörenson, Hans Josefsson och Sunne Mangs. Sedan presenterades Kai Gullmar av Anna Sundqvist, Harry Brandelius och Thérèse Juel, Lasse Dahlquist av Berith Bohm, Sten-Åke Cederhök och Bosse Larsson samt Jules Sylvain av Lasse Lönn-dahl, Eva Serning och Gösta Linderholm. Det sista programmet ägnades Ulf Peder Olrog och i det medverkade Margareta Kjellberg, John Ulf Andersson, Håkan Norlén och Bertil Norström.

Fredagarna har sedan flera år tillbaka varit vikta för Allsången. I år inleddes sjungandet den 6 juli och fortsatte ända till den 31 augusti. I augusti sändes programmen direkt i TV 2. som vanligt har Bosse Larsson varit allsångsledare, ackompanjerad av Haningekören och Lasse Olssons orkester. Enväldig domare i frågeleken har varit Per-Erik Lindorm. Den 27 juli leddes publiken av Elon Dahl och då stod Sone Bangers orkester för musiken. I augusti framträdde följande gästartister: Anna-Lena Löfgren, Elin Johansson, Renée Agén och Kari Svendsen.

I Augustimusik – Skansens sensommarkonserter på söndagskvällarna – medverkade Staffan Scheja (5/8), Erland Hagegård med Carl-Axel Dominique vid flygeln (12/8), Åse Kleveland, Øystein Sunde och Lillebjörn Nielsen (19/8), samt Nicolai Gedda med Jan Eyron vid flygeln (26/8).

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Skansens Vaktparad inledde vårsången den 5 maj och marscherade och konserterade varje lördag och söndag fram till den 3 juni. Ledare var Paavo Päiväranta. Denna säsong blev den sista för vaktparaden, som i varierande omfattning funnits med på Skansen sedan 1949.

Minifunckarnas jubelshow i regi av Hasse Funck, spelades upp på Sollidenscenen den 5 maj.

Hela skolan sjunger – den stora sånguppvisningen med ca 600 deltagare ur Stockholms grundskolors elevkör, ägde rum på

Sollidenscenen den 25 maj. Körledare var Lennart Hanning.

Håkan Hagegård gjorde ett av sina sällsynta framträdanden i Sverige den 26 maj på Sollidenscenen. Vid flygeln fanns Thomas Schuback. På kvällen samma dag gavs en konsert med United States Army Band and Chorus Europe.

Stockholms musikklasser i Adolf Fredriks skola framträdde på Sollidenscenen den 28 maj. The Band of H M Marines Royal gjorde detsamma den 10 juni.

Den 28 juni ledde Stig Westerberg en konsert med Trondheims symfoniorkester och med Eva Knardahl som solist.

Uttagningarna till "nya ansikten" – Barnens dags riksomfattande talangtävling – hölls på Sollidenscenen mellan 30 juli och 2 augusti. Finalen gick den 4 augusti.

En konsert med årets amerikanska och svenska Jenny Lind-stipendiater Joyce Anne Baldwin och Amelie Fleetwood hölls på Sollidenscenen den 11 augusti.

Stockholmsregionens uttagningar till Folkparkernas talangjakt ägde rum på Sollidenscenen den 15 augusti. Orphei Drängar gästade Skansen den 25 augusti och framförde "Serenad i sommarnatten". Dirigent var Eric Ericson och gästartist Anita Björk.

Gammaldansen och den blandade dansen på Bollnässtorget har under sommaren varit av ungefär samma omfattning som 1983: blandad eftermiddagsdans på tisdagar, gammaldans torsdag-lördag och blandad dans onsdag och söndag. Följande orkestrar har stått för musiken: Margareta och Spelmännen, Ludgo-Pelles, Bärke spelmän, Rättviks spelmanslag, Fredriks, Grindsäters spelmän, Jan-Håkans, Åkarna, Roland Dahls, Ransätterspojkar, Tage Öst och Fyrklang, Mac Olsons, Leif Hagbergs, Kurt-Reines, Olle Erixons, Sjösa-grabbarna, Åsa-Pärs, Pethers, Bodals, Jerres, Delsbo-pojkar, Lill-Bengths, Bosse Englunds, Maltes, Bröderna Lindqvist, Roynes, Karl-Erik Sandbergs, Rimboz samt Almkvistarna.

Därutöver har följande körer, orkestrar och danslag gjort egna framträdanden un-

der året: elever från Operastudio 67, Rättviks spelmannslag, Sarpborg skolekorps, Sörskogsbygda skolekorps och Drammens skolekorps, alla tre från Norge, Mona Shores Choir från USA, den belgiska folkloreggruppen Reintje Vos, Törring-Uldum folkdansere från Danmark, Swedish Folk Dancers från Lindsborg, Kansas, USA, barn från Frälsningsarméns nybyggarläger på Dragudden, folkdansgruppen Atzalynas från Toronto i Kanada, en folkloreggrupp från Baja i Ungern, ungdomskören Zwettler Sängerknaben från Österrike, folkloreggrupperna Lipca från Pardubice i Tjeckoslovakien, Dulle Griet från Gent i Belgien och Lous comes de boy från Mimizan i Frankrike, Southampton Youth Orchestra från England, Hällsäckers folkdanslag, samt studentkören WSKOV från Holland.

Sportigt och spänstigt

Lilla Vasaloppet för barn och ungdomar under 15 år arrangerades den 19 februari i samarbete med Ungdomskorpen.

Sjöscouternas patrulltävlingar och Sleipners terräng är båda säkra värtecken på Skansen. Tävlingarna avgjordes den 1 resp 8 april.

Dagbladsstafetten gick i år den 12 maj.

Söndagen den 13 maj kunde man spela boule på Sollidenplanen tillsammans med Svenska Bouleförbundet. Kända och okända boulespelare med Prins Bertil i spetsen tävlade mot varandra och mot publiken.

Brottningstävlingar mellan ungdomar från Stockholm och Skåne anordnades på Bollnästorget den 25 augusti tillsammans med Stockholms Brottningförbund.

Djurgårdsrundan, som vanligt arrangerat av SoIK Hellas, avslutade idrottsåret på Skansen den 15 september.

Skollovsaktiviteter och andra program för barn och ungdom

Varje dag under sommaren samt under övriga helger och skollov har man kunnat pröva en ridtur på någon av Skansens hästar

eller en åktur med häst och vagn.

Söndagarna i januari to m påskhelgen i april har det varit Barncirkus i Bragehallen med stallets flickor och pojkar och övriga innevånare. Ulf-Håkan Jansson har varit cirkusdirektör och Sven-Roland Engström och Arne Oscarsson har svarat för det musikaliska. Ansvarig för cirkusen har varit Henry Mähl.

Skidtävlingen Lilla Vasaloppet avgjordes den 19 februari.

Under skolornas sportlovsvecka kunde man i Novilla under rubriken "Så ett frö – och så vidare" pyssla med frön och växter och plantera och byta skott. Dessutom ordnades varje dag under lovet guideade matningsturer till djuren.

På Nalledagen den 8 april var det som vanligt fritt inträde för alla som tagit med sig sin egen nalle till Skansen. Årets björn-ungar uppträdde för en stor publik uppe vid Björnbergen och på Bollnästorget kunde man träffa en livs levande Nalle Puh.

Under påsklovet kunde barnen göra marsipanfigurer och påskrispynt, måla ägg och göra annat påskpyssel i Novilla.

Ulf-Håkan Jansson har spelat Kasper-teater på Orsakullen alla lördagar och söndagar perioden maj–september.

En helg i augusti lästes Elsa Beskow-sagor i Väla skola och besökarna kunde träffa tant Grön, tant Brun, tant Gredelin och farbror Blå.

Den 15–20 december pågick julpysssel i Novilla och den 23 december ordnades Ungdomskropens klappjakt.

Teater

Oktorpsgården var platsen för årets gästspel av Bernard Krooks teatersällskap. Under en dryg vecka i mitten av juni gavs Ludvig Holbergs lustspel "Den förvandlade brudgummen" på gårdsplanen och med de omgivande byggnaderna som kulisser.

Sällskapet Wermlänningarna från Arvika gästade traditionsenligt Skansen den 11–12 augusti och spelade F A Dahlgrens sångspel Värmlänningarna på Solliden-scenen.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat. Under sommarsäsongen har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmannakårer. I kyrkan har under året ägt rum 72 vigslar och 20 dop. Ansvarig för verksamheten i kyrkan var fram till den 1 oktober kantor Gustaf Hellblom, och därefter kantor Ivar Rendahl.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamheten i Missionshuset har varit Samuel Edestav, Stockholms frikyrkoråd.

I anslutning till flera av högmässorna och gudstjänsterna har körer och solister deltagit med sång och musik. Dessutom har separata musikprogram ägt rum i Seglora kyrka och Missionshuset. Under julmarknadssöndagarna framträdde elever ur Stockholms kommunala musikskola och i samband med Luciafirandet gavs en konsert med Stockholms flickkör och Sveriges Lucia med tärnor.

Övrigt

Två lågprisdagar då inträdesavgiften, ridturerna och några andra aktiviteter endast kostade en krona anordnades under året den 2 november och den 26 december.

Zoologiska avdelningen

Anläggningar

Det nya järvhägnat har under året försetts med en "bunker" innehållande bolådor med slussningsmöjligheter samt förråd; i anslutning härtill har den sista delen av omgivande mur färdigställts. Nu återstår arbeten huvudsakligen av markberedningskaktär.

Den nya uvburen togs under våren i bruk (se härom under "Djurbeståndet") trots att en del ännu återstod att göra vid det konst-

gjorda klipplandskapet och burens övriga inredning. Arbetena fortsatte därför efter avslutad häckning, men helt färdig blir anläggningen först efter nästa års häcksåsong.

Renhagen har fått ny stängsling och samtidigt utvidgats till att motsvara de krav från lantbruksstyrelsen som skall gälla från nyåret -85. Stängslingen utgörs i bakkanten av nät, mot lappvistet av uppresta stammar enligt gammal lapsk tradition och mot publikutrymmena i övrigt av stolpar med liggande slänor. Arbetet med de sistnämnda stängseltyperna gick raskt tack vare att Domänverket välvilligt ställde såväl material som personal till förfogande under en majvecka.

I ahuset har den fd schimpans-delen provisoriskt snyggats upp med invändig målning och nya klätterträd – dit överfördes under våren larfamiljen, för att här tillbringa den tid det tar att genomgripande renovera deras bur högst upp i ahuset, ett arbete som beräknas bli klart under 1985. – Tyvärr har ombyggnaden av ahusets exteriör fått anstå på grund av fördröjt byggnadslov.

Ridstallet har fått två nya fölboxar, och personalutrymmena har helt renoverats. Sommarhalvårets barnridning går numera i en slinga runt Sommarhagen (vid Skånegården) och biljettförsäljningskuren har flyttats till en plats mellan Hällestadsstapeln och Väla skola.

För djurvårdaren i Skånegården har ett utrymme inretts i det nyuppförda uthuset vid Folkets hus.

Djurbeståndet

Under 1984 fanns på Skansen 88 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal pr 1984.12.31 på ca 330, akvariets djur och de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade. Bland de ovan nämnda märks 15 arter av inhemska fåglar, 18 nordiska däggdjursarter, 17 nordiska husdjursarter och 29 arter av exotiska djur.

De fyra bruna pelikaner som vi 1983 erhöll från Florida Wildlife Sanctuary har

uppenbarligen mått väl av Skansen-vistelsen. Anledningen till att vi fick dem gratis var ju att räddningsstationen mottagit dem som skadade men ej kunnat rehabilitera dem till ett liv i frihet (de hade ej återfått flygförmågan); vad man inte lyckats med i Florida gick tydligen bra här på Skansen, ty en dag i slutet av september lättade oväntat två av fåglarna och flög till friheten på Stockholms ström resp vattnen kring Lidingön. Friheten blev dock kortvarig. Tack vare rapporter från allmänheten (varav de flesta dock visade sig gälla fåglar från Skansens fria hägerkoloni) hölls vi hela tiden väl underkunniga om var fåglarna vistades, och efter några dagar kunde båda infångas med hjälp av sömnmedelspreparerad strömning. Tyvärr fick den ene, kallad Djingis Khan, i sig för stor dos av sömnmedlet och avled, medan medbrodern Aga Khan snart (efter vederbörlig vingklipping) kunde återförenas med de kvarvarande Kublai och Pelle Khan.

Den fria hägerkolonin omfattade i år 17 häckpar med god häckframgång.

De vita storkarna, som under några år misslyckats med häckningen på holmen i Karpdammen, bl a till följd av att ungarna tagits av gråtrutar, flyttades i år till holmen i den lilla dammen vid Skånegården, en miljö där de bedömdes kunna häcka mer ostört och där de också "geografiskt" hör bättre hemma. I boet på en upphöjd plattform lades ägg som också ruvades en längre tid men plötsligt försvann, okänt hur.

Som ett led i arbetet med att på sikt nedbringa antalet av de fritt flygande vitkindade gässen, såldes av årets produktion 14 ägg och 28 ungar; eftersträvad reduktion i antalet häckpar har ännu ej inträtt, däremot har ökningen upphört och antalet par har nu sedan 1982 legat stilla på 29. – En utställningen om de vitkindade visades i rulltrapphallen under sommaren (se Utställningar!).

"Projekt Fjällgås", initierat av Svenska Jägareförbundet/världsnaturfonden WWF, berikades 1984 med 11 fjällgåsungar kläckta under vitkindade gäss på Skansen. Dessa har som vanligt tillsammans med un-

gar kläckta vid Öster-Malma jaktvårdsskola släppts i lämplig lappländsk häckningsterräng tillsammans med fosterföräldrarna. Hela gruppen observerades under höstflyttningen rastande på Erstaviks marker, alltså vid kusten i Stockholms sydöstra utkant. Glädjande nog har i år också fastställts att märkta fjällgäss från tidigare års utsläpp återvänt till utsläppsplatsen i Lappland som vuxna. En häckning i området har också konstaterats men huruvida häckparet utgjorts av märkta fåglar från projektet har ej kunnat konstateras. Redan det faktum att utsatta fjällgåsungar konstaterats både på övervintringsplatsen i Holland samt som ettåriga eller äldre på utsläpps/häckplatsen får dock betraktas som en stor framgång för projektet.

Skansens verksamhet med rehabilitering av skadade rovfåglar/ugglor har under året resulterat i att ett flertal individer av 9 arter behandlats; av dessa har 3 kattugglor, 2 hökugglor, 1 tornfalk och 2 sparvhökar gått till bättring och kunnat släppas.

En kull om 4 kycklingar har gått fram hos påfåglarna och har vaktats av 2–3 hönor gemensamt. Bland de tre rörhönor som överlevt vintern befann sig också ett häckpar som i juni visade upp en kull på tre ungar i svandammen.

I den nyuppförda papegojburen i elefantstallets besökarhall insattes i början av året ett par hyacintaror, tillhöriga Skansenakvariet. De ståtliga fåglarnas röstresurser var dock sådana att de utlöste ovilja från såväl besökare och personal som elefanterna – de senare kastade halm och kvistar på burens när oväsandet blev för starkt. Arorna ersattes därför på hösten av jakopapegojor, som inte för samma "grova språk".

Berguvparet, som under några år varit utackorderat medan den nya burens uppförts, genomförde en lyckad häckning trots att burens inredning inte var till alla delar färdig. 2 ungar kunde i september överlämnas till Projekt Berguv Nord för utplantering, varpå arbetet med burens färdigställande återupptogs.

I egenskap av världens nordligaste förekommande apa har den japanska snömaka-

ken en mycket mer uttalad periodicitet i sitt fortplantningsbeteende än andra apor. Detta har i Skansens grupp manifesterats bl a i det faktum att verkliga parningar bara sker under hösten; det föreligger alltså en klart definierad brunsttid och ungarna kommer därmed att födas under gynnsamaste tid dvs senvåren. Vidare gör ungarernas modersberoende att födslar sker bara vartannat år och eftersom de tre äldsta könsmogna honorna alla födde 1983 blev vi i år utan makakbarn. – De tre nya unga individer (2 honor och en hane) som tillfördes gruppen på vårvintern har haft vissa svårigheter att bli upptagna i den etablerade flocken, och särskilt en av de nya honorna har tidvis trakasserats ganska ordentligt. Vi räknar dock med att de på sikt skall accepteras som fullvärdiga flockmedlemmar.

Hos larerna föddes den 1/2 ännu en unge, denna gång av honkön. Hon har utvecklats på bästa sätt och i en takt som ställt hennes äldre bror i skuggan.

Vår utterhane Peter, till vilken vi länge försökt anskaffa en hona, genomförde i september en rymning, lyckligtvis under dagtid. Han observerades omgående av några djurvårdare och kunde snart infångas med håv i knobbsälbassängen, dit han sökt sig för en stunds lek med de avlägsna släktingarna. Då ingen sett var och hur han lämnat utterhägnen vågade vi ej sätta tillbaka honom dit utan förpassades han till ett utrymme i karantänen. Då han vidare ej var Skansens egendom utan endast deponerad av Svenska jägareförbundet, beslöts att omplacera honom till Skånes djurpark, som förfogade över såväl rymningssäkert hägn som ensam utterhona. För Skansens del torde utter nu bli aktuell först efter omfattande utvidgning av nuvarande hägn, då utteranläggningen ej håller de nya minimimått som stadgas fr o m nyåret 1985.

Vår sista järv, hanen Gultass, avlivades i mars pga långt framskriden åldersstelhets. Meningarna om hans ålder går dess värre något isär – klart är att han blev minst 18 möjligen 19 år. I väntan på att det nya järvhägnet förhoppningsvis står färdigt

hösten -85 har nyanskaffning fått anstå.

Hos vargarna iaktogs förbrunstblödning hos den ranghögre tiken Saari 15/3 och parning skedde med hanen Pelle (troligen också med hanen Kallak) i slutet av mars. Tikens beteende tydde på att hon födde 1–2/6, men några ungar sågs aldrig; troligen åt Saari upp dem på ett tidigt stadium, ett ganska vanligt förhållande hos vargtikar, inte minst förstföderskor. – Förhållandet till vårdare och publik från de handtama vargarnas sida har varit oförändrat gott under året; däremot utlöste en annalkande brunsttid en rangkamp mellan de båda hanarna varvid den ovanligt storväxte Pelle (konstaterad vikt 51 kg mot normalt 42–45 kg för nordiska hanvargar) med sitt något tröga temperament klart fick stå tillbaka för den alerte Kallak. Också mellan tikarna uppstod misshäligheter som kulminerade på senhösten, då Kari blev tämligen illa tilltygad av den ranghögre Saari i förbund med båda hanarna. Kari repade sig visserligen snart i isolering men att sätta tillbaka henne i gruppen var inte att tänka på, varför hon kommer att överlämnas till Borås djurpark.

Då vår isbjörnsanläggning också hamnat på fallrepet genom de ändrade bestämmelserna om minsta tillåtna arealer för djurparksdjur, förbereddes under sommaren en försäljning av vår sista isbjörn, treåriga honan Helita, till en amerikansk djurpark. Den 11/10 placerades hon i en transportbur och kördes till Arlanda flygplats, men strax före ilastning av transportlådan på flygplanet kunde vi med bestörtning konstatera att Helita var död. Obduktionen visade att hon avlidit i akut stress; risken för detta finns alltid vid en transport – vi vet att Helita var mycket starkt upprörd också i samband med sin första resa (från Moskva till Stockholm) vilket kan tyda på en individuell fallenhet för panik i en dylik situation. Någon möjlighet att dämpa hennes oro genom någon form av drogning fanns tyvärr inte, då detta står i strid med de internationella bestämmelserna om transport av levande djur. Att isbjörnarna försvunnit från Skansen för gott har väckt en blandad re-

aktion från vår publik – många saknar de vackra och lekfulla djuren, andra, som mest fått se dem vandra av och an under "motionsrundorna", har felaktigt kunnat få intrycket att djuren varit rastlösa eller uttråkade – från denna besökarkategori hade redan tidigare rests kravet att isbjörnar ej vidare skulle hållas på Skansen. Det kan naturligtvis diskuteras om en djurpark alls skall visa djur som en del av publiken känner olust inför (denna må sedan vara befogad eller ej); i så måtto är det kanske bäst som sker när nu en 90-årig epok med isbjörnar på Skansen är till ända – man hade dock önskat den en glad avslutning.

Också hos brunbjörnarna förekom en del dramatik, där honan Cici spelade en framträdande roll. Denna tidigare exemplariska mor, innehavare av rekord i kullstorlek med femlingar födda 1982, födde i år fyra ungar 11/1. Den 14/1 konstaterades att Cici kastat ut ungar ur halvbädden och att en av dem redan var död. De övriga togs omedelbart om hand av djurvårdarförman Anders Wiklund, men en av dem hade blivit allt för nedkyld och dog snart; de andra två, senare döpta till Kasper och Knatte, flaskades upp framgångsrikt och pendlade första tiden i en bärkasse mellan förmannens hem och kontor. De växte fort – en av dem konstaterades vid 4 månaders ålder väga 12 kg (utgångsvikt ca 300 g). Vid denna tidpunkt utgjorde de ett stort dragglåster på Lill-Skansen, men 9/5 blev Kasper plötsligt akut dålig och avled nästa dag på Bagarmossens djursjukhus där man konstaterade att dödsorsaken var en lunginflammation. Kvarvarande ungen Knatte visade så uttryckligt sin saknad efter brodern att vi fann för gott överlämna honom till Kolmårdens djurpark, där han kunde få sällskap av andra flaskuppfödda björnungar. Kvar på Skansen fanns i alla fall de två syskonen Klapp och Kram, ungar till "vår vördade äldsta" bland björnarna, gamla Kåra på 28 vårar, still going strong. Dessa fick strax före jul företa en långresa till en djurpark i fjärran Syd Korea, en transport som avlöpte utan incidenter.

Sedan Cici stött ungar från sig, isolera-

des hon i den minsta "björnbarnkammaren" vägg i vägg med stora björnberget, för att ej bli parad – Skansens björn honor föder nämligen omväxlande vartannat år och i år var det Harriets tur att bli betäckt. Emellertid blev hanen Charlie bara ett par meter bort bakom en mur under brunsttiden en alltför svår frestelse för Cici – utnyttjande ett par smala, lodräta fåror i muren klättrade hon helt sonika ut en vacker majdag, en prestation som ingen kunnat tro denna rundnätta dam på ca 150 kg om – men kärleken övervinner som bekant allt. Dess värre visade sig hoppet ner i stora björnberget mer avskräckande, och närheten till älgarna var uppenbarligen också distraherande – en kort men intensiv älgjakt följde, varvid de jagade visserligen blev duktigt uppskärade men dess bättre lyckades hålla undan för förföljerskan. Cici drog sig nu ned i slutningen mot ytterstaketet norr om älg- och renhägnen, nu bevakad av ordinarie björnskötaren Mats Berg medförande gevär i väntan på att bedövningsgeväret skulle bli klart för aktion (bedövningspilarna måste nämligen göras i ordning för varje speciellt tillfälle, då bedövningsmedlets dosering varierar med djurart, djurets vikt etc). Tyvärr gjorde Cici oväntat en snabb avstickare upp mot Fäbodvallen, där mycket folk, bl a daghems- och handikappgrupper, var i rörelse; trots att bedövningsgeväret nu fanns till hands vägde vi ej använda det, då ju dess verkan ej är omedelbar. I stället fick studsaren tala och Cici gick till de sälla jaktmarkerna – en kännbar förlust för Skansen, som här miste en ovanligt vacker och produktiv (tyvärr också alltför dådkraftig) björnhona. – Händelsen ledde till att Skansen under hösten låtit utbilda ytterligare skyttar – skulle en liknande incident inträffa igen finns på zoologiska avdelningen 6 och på vakt sidan 4 personer med behörighet att handha studsare klass I (se härom under Personalutbildning).

Då inga ungar fötts hos lodjuren under året och viss risk för inavel fanns i den befintliga gruppen om 8 djur, såldes av dessa samtliga på hösten utom en ung handtam hane, Johannes, som hopparats

med en 3-årig hona, från lodjursforskaren Stefan Jonssons uppfödning. Vi startar alltså med ett helt nytt avelspar från våren -85 och har gott hopp om att de unga tu skall gå bra ihop.

Tyvärr blev det inte heller några gräsälungar 1984 – den enkla förklaringen torde här vara att hanen 1983 fördes ihop med honorna något för sent, så att brunsttiden redan var överskriden. Däremot födde vår 7-åriga knobbsälhona den 13/7 sin första unge; förlossningsarbetet drog dock ut över en halvtimme och ungen var vid framkomsten död fastän fullgången. Att en förstföderska ofta har större svårigheter än en erfaren föderska är ju väl känt, varför vi trots allt ser nästa säsong an med tillförsikt, eftersom det unga paret dock visat sig fungera bra tillsammans.

De tre skogsharar (de första av denna art på Skansen på mycket länge) som under året gått tillsammans med dov- och kronhjortar i det nya hjorthägnat, har tydligen trivts bra med detta; bytena från vinter- till sommarpäl och vice versa har förlöpt normalt vilket tyder på att djuren varit i god kondition.

Årets mest uppmärksammade djurinköp på Skansen var utan tvekan vårt förvärv av fd cirkuselefanten Shiva i början av maj. Även vår elefantanläggning får fr o m 1985 endast användas på dispens pga för liten areal, men i väntan på att den beslutade nya anläggningen på Galejan kommer till stånd borde ett annat djurskyddskrav tillgodoses för vår enda kvarvarande hona Gobi, nämligen en "sällskapsdam". Här erbjöds ett tillfälle då 13-åriga Shiva utbjöds av en liten finsk cirkus; vid besiktning visade hon sig visserligen behäftad med åtskilliga fel såsom viss glosögdhet pga en bindhinninflammation, "ruttna" fotsulor och ho var som mösskärmar, förutom att huden var smutsig och ovårdad; då det mesta av detta kunde tillskrivas 5 månaders uppkedjning i ett mörkt garage och bedömdes kunna rättas till och priset dessutom var resonabelt, tog vi risken och slog till. Såvitt vi hittills kan bedöma var detta ett helt lyckat drag – de nämnda felen är korrigerar-

de, Shiva har visat sig i vart fall "normalbegåvad" och efter några kraftmätningar med elefantstallpersonalen vet hon nu sin plats; bäst av allt, förhållandet mellan de två elefantdamerna har utvecklats på bästa sätt (trots att Gobi hela första dygnet demonstrativt vände ryggen åt Shiva och vägrade hälsa).

Medelåldern i Skansenstallets hästbestånd, som en längre tid varit hög, har korrigerats något genom två födslar – russtoet Ida fick ett stoföl och shetlandsponnyn Dixie ett hingstföl, välkomna levande inslag i hagarna vid Lill-Skansen och Moragården under sommaren.

De två vildsvinssuggorna födde i månads-skiftet mars-april 3 resp 6 kultingar. 3 av dessa dog inom en månad till följd av en mag-/tarminfektion orsakad av bakterien *Clostridium perfringens* men de övriga har bidragit till att jämte de tre visentkalvarna skapa liv och rörelse i det gemensamma hägnet.

Några älgkalvar föddes inte på Skansen i år eftersom vi saknade köns mogen ko; härvidlag kompenseras vi emellertid genom att polisen lämnade in två moderlösa men obesläktade kalvar av skilda kön. Ettåriga Skansen-födda kvigkalven Jennica, och tvååriga Igor från Lycksele har båda uppnått köns mognad och brunstade normalt, varför vi har gott hopp om Skansen-födda kalvar 1985.

Hjortarna tycks trivas väl i sitt utvidgade hägn, samgången dovhjort/kronhjort (plus skogshare!) har ej berett några bekymmer och kalvar föddes i normal omfattning, bortsett från att en kronhjortkalv föddes mycket sent (23/9) och på grund av tilltagande oro i gruppen inför brunsten ej kom åt att dia i laga ordning och därför dog efter ett par dagar.

Några rådjur har ej hållits på Skansen under året, då det konstaterats att våra getter uppenbarligen varit bärare av ett virus, som ej orsakar getterna något obehag men som lätt överförs på div hjorddjur och som var anledningen till att fyra rådjur under 1983 avled i hjärninflammation. För att något liknande ej skall hända igen har hela

getbetståndet (där troligen samtliga varit smittbärare) slagits ut för att ersättas med nya som testats och befunnits smittofria.

I och med att det nya renhägnet färdigställt kunde renerna flyttas tillbaka från sin tillfälliga vistelseort vid Skånegården (!). Tyvärr visade två av årets kalvar symptom på ichthyosis, en sjukdom som ger gleshårig, skorvig hud; då sjukdomen är ärftligt betingad föranledde detta ett utbyte av avelsdjur på hansidan.

För att slutligen nämna något om den vilda faunan på Skansen så har åtminstone 3 par fiskmåsar häckat i grenklykor i pilarna vid Fågeldammarna, ett par på marken vid Sollidsdammen och ett par i ett kråkbo vid Bergsmansgården; arten är tämligen nyetablerad som häckfågel på Skansen. Harar och fasaner har haft ännu ett gynnsamt förnygringsår då ingen räv syntes till – Stockholmstrakten tycks fn vara nästan rävtom pga rävs-kabbens härjning, beklagligt i och för sig men en lättnad för zoologiska avdelningen som annars alltid fått betala tribut till matfriska rävar i form av gäss, pingviner m m.

Övrig verksamhet

Det samarbete med Svenska Världsnaturfonden WWF som sedan några år bedrivits sporadiskt i form av sk Pandadagar har fr o m i år tagit fastare former – det närmare samarbetet manifesterades i samband med Djurens dag på Skansen 3/6 och innebär bl a att hälften av behållningen i fem "pandasparbössor" utplacerade på Skansen går direkt till avelsarbetet med dem av våra djur (fn 7 arter) som ingår i WWF-projekt. Informationstavlor på engelska och svenska berättar om de pågående projekten vid resp anläggning. WWF har också fått en egen bod i Marknadsgatan för spridande av information och försäljning av "pandaartiklar".

Avdelningens museilärare har lett skolvisningar för åk 4 till de nordiska djuren (173 besök), till akvariet (148 besök) och i etologi för gymnasiet (69 besök), i samtliga fall en ökning jämfört med föregående år;

de har dessutom lett specialvisningar samt med en marknadsvagn vid ingången till björnbergen som bas besvarat naturfrågor för publiken, drivit viss försäljning samt lett turer till de nordiska djuren. Placering- en vid björnbergen visade sig mer strategisk än den tidigare vid Bollnåstorget – det är ju framför allt de djurintresserade som besöker björnbergen och här är man också närmare de djur man skall visa.

Från Stockholms universitet har en påbyggnadskurs i etologi (15 elever) i december gjort grupparbeten med snömakaker, gräsänder och akvariets tamariner som studieobjekt. Avdelningen har fö mottagit grupper och enskilda personer från djurparker, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning. (Beträffande program med zoologisk anknytning, se under Programavdelningen!).

Skansen-Akvariet

En av de viktigaste händelserna under 1984 för Skansen-Akvariet var färdigställandet av en BB-avdelning, där vi avsåg att i första hand vårda våra egna djur – typ sjuka, övergivna, föräldralösa småapor och liknande. Vidare att kunna visa nykläckta krokodiler, ormar och andra sällsyntheter som besökare hittills bara kunnat läsa om i tidningarna, men inte kunnat se själva.

Anläggningen, som närmast har formen av en liten glasveranda längs akvariebyggnadens långsida, blev klar under våren och kunde invigas av sjukvårdslandstingsrådet Leni Forsberg i juni. Barnkammaren blev omedelbart en stor succé och det visade sig snart att vi blev "översvämmade" av svenska, vilda smådjur som upphittade igelkotts-, ekorr-, har-, räv- och fågelungar eller skadade smådjur.

En allmän renovering av besöksytorna har gjorts och en del nya golv har lagts. Vidare påbörjades den stora ombyggnaden av krokodildammen under året. Här avser vi att förutom de kubanska krokodilerna (som fött ungar under 1984 och till vilka vi inrättat en särskild "barnkammare") även hysa sakiapor fritt klättrande i träd ovanför

krokodiler och besökare. Anläggningen blir unik i sitt slag i världen, då man tidigare aldrig provat (vågat?) att ha apor och krokodiler tillsammans.

Noterbara födslar har under året skett hos dvärgsilkesaporna, lejonamarinerna, bushbabies, rödhandade tamarinerna, trögloris, spökdjuren och muslemurerna. Bland de viktigaste nyförvärven märks resultatet av ett samarbete med Duke University Primate Center, North Carolina, USA, till vilka vi levererat ungar från våra muslemurer och trögloris, och i utbyte erhållit varilemurer, kattalemurer samt svarta lemurer. Ett helt nytt avelscenter för dessa har byggts på husets vindsvåning, vilket möjliggjorts tack vare att Stiftelsen Skansen bytte det gamla taket på huset och i samband med detta omkonstruerade en del av det nya taket. Ett stort tack för detta. Denna avdelning, som i övrigt hyser ett antal avelspar av tamariner och marmosetter, är inte öppen för allmänheten utan är ett stängt avelscenter.

Insamlings- och studieresor har gjorts till USA, Colombia och Brasilien, och Jonas Wahlström deltog, tillsammans med Skansens ledning, i en studieresa till djurparker i Tyskland, Holland och Danmark under våren.

Försäljningsavdelningen

Försäljningsavdelningens verksamhet under 1984 kan indelas i två större verksamhetsområden, nämligen a) den permanenta försäljningsverksamheten inom Skansen året runt samt b) all försäljning under julmarknaden.

Tre fasta försäljningsställen har hållits öppna under olika perioder. Skansenbutiken i övre Rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan. Avdelningen har dessutom svarat för försäljningen i Vaktstugan, Årskortexpeditionen och Kryddboden i Stadskvarteret samt nio lotterier på Marknadsgatan. Även arrendatorerna inom försäljningsverksamheten på Skansen sorterar under försäljningsavdelningen.

Skansens julmarknad inföll söndagarna 2, 9 och 16 december. 53 försäljningsställen hölls öppna kl 11–16. Förutom ett rikhaltigt sortiment av traditionella julprydnader och andra föremål har även en rad olika matvaror med anknytning till det svenska julfirandet försålts. Framställningen av varor sker till en icke ringa del på Skansen. Så tex tillverkades efter gamla recept ca 300 kg senap, som fylldes på 2350 specialgjorda glasburkar och krukor, samt 50 kg lavendelvatten, som fylldes på 413 specialtillverkade glasflaskor. Den försålda honungen kom från Skansens egna bigårdar.

Till de övriga varor som personalen vid försäljningsavdelningen varit sysselsatt med under julmarknadsförberedelserna hör bl a inslagningen av ca 8000 julklappar med rim samt lika många fiskdammspåsar. Omkring 200 specialtillverkade flaskor fylldes med kryddor, ca 400 Gustavsbergskrukor och 400 glasburkar fylldes med sylt, gelé, smör, messmör etc, 5000 strutar och påsar fylldes med karameller och 500 små tygpåsar med lavendelblom. Många varor har tillverkats på beställning och efter Skansens intentioner, bl a pepparkakor efter eget recept, julbröd efter förebilder från Nordiska museet samt limpor enligt gamla recept.

Ca 160 personer klädda i folkdräkter tjänstgjorde i försäljningsständerna varje julmarknadssöndag, många med decenniernas erfarenhet från Skansens julmarknader. Dessutom deltog fyra medarrangörer i julmarknaden, vilka försålde sockervadd, växtfärgat garn, barnböcker respektive färskinn.

Park- och trädgårdsavdelningen

Säsongen inleddes med att ca 100 000 blomsterlökar blommade i backarna innanför Huvudingången. Projektet med lökbacken är ett samarbete med Tempo-Åhléns AB och kommer att följas upp även 1985.

Den 15 februari togs avdelningens nya traktor (Lundberg 343) i bruk. Den har tillsammans med ett helt nytt minicontainersystem väsentligt förbättrat möjligheterna

att effektivt sköta Skansens vägar och grönområden.

Under våren upprustades lekplatsen med bl a några nya lekredskap och lekplatsen kan nu anses vara i gott skick.

Torvtaket på Kyrkhultsstugan har lagts om och området kring huset har under hösten omplanerats och förberetts för stensättning i samband med den kommande Blekingeveckan våren 1985.

Ett omfattande arbete nedlades under hösten med upptagning av samtliga rosor och byte av jord i Rosengården. Under våren 1985 skall Rosengården nämligen helt nyplanteras med rosor som är skänkta av Gröna Ringen.

Under hösten tog avdelningen kontakt med Domänverket vilket resulterat i ett omfattande samarbete med miljöplanteringar som skall genomföras 1985 – ett lämpligt projekt under det internationella Trädets År.

Park- och trädgårdsavdelningen deltog i samarbete med informationsenheten i Trädgård -85 på Sollentunamässan 16–19/2. Tonvikten i Skansens monter var lagd på lökbacken, Örtagården samt kulturträdgårdarna.

Utbildning, konferenser och studieresor

Personal från Skansen har under året deltagit i ett flertal konferenser och seminarier såväl i Sverige som utomlands. Flera avdelningar har genomfört planeringsresor och studiebesök på annan ort, bl a gjorde Skansenledningen tillsammans med intendenterna vid zoologiska avdelningen en studieresa till tyska och holländska djurparker under en vecka i april.

Även på utbildningssidan har många av Skansens anställda varit aktiva och deltagit i kurser alltifrån halmtaksläggning till data och video.

Utställningar

Rulltrappshallen: "Hazelius fick en idé" – en utställning med anledning av 150-års-

minnet av Artur Hazelius födelse, -31/3. "Tusen målade ägg", -23/4. (I samarbete med tidningen Land och Kronägg.)

"Arktiskt på Skansen – våra vitkändade gäss", 27/4–15/8.

"Betsdjuren och kulturlandskapet", 27/8–30/9. (I samarbete med LRF.)

"Vad vi väver" – textilier tillverkade av Skansens värdinnor, 1/10–.

Biologiska museet: "Ytterskärgård" – fotografier av Klas-Rune Johansson och målningar av Ditte Lindström, 22/6–2/9.

"Varg" – en skärmställning av Bertil Andersson, 1/6–31/8.

Novilla: Sällskapet Stallbrödernas vårsalong, 29/4–1/5.

"Korsstygn – broderier 1800–1950", 11/11–9/12. (I samarbete med ICA-kuriren.)

Officiella besök

Förutom vanliga studiebesök av många svenska och utländska grupper, har Skansen under året hedrats med ett antal besök av mer officiell karaktär. I samband med dessa har särskilda program arrangerats: Mme Mitterand, maka till Frankrikes president (17/5), republiken Irlands kommunikationsminister Jim Mitchell med maka (21/5), Sra de Malmierca, maka till Kubas utrikesminister (28/5), drottning Noor av Jordanien tillsammans med drottning Silvia (5/10) samt en av Dalai Lamas närmaste män, Hans Helighet Sakya Trizin Ngawang Kunga (10/10).

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 2 121 246 besök och Biologiska museet 47 371 besök.

Skansens styrelse

Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter:

Riksdagsledamoten Bertil Lidgard, ordförande, borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice

ordförande, riksdagsledamoten, stadskassör Rune Carlstein (t o m 30/6), avdelningschef Ulf Wetterberg (f r o m 1/7), studieombudsman Leif Palmgren, civilekonom Carl-Johan Ihrfors, docent Nils Erik Bæhrendtz, styresmannen, fillic Sune Zachrisson, kassör Inga-Stina Landström (personalföreträdare), stallchef Henry Mähl (personalföreträdare). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, borgarrådet Ingemar Josefsson, riksarkivarie Åke Kromnow (t o m 30/6), riksdagsledamoten Göran Persson (f r o m 1/7), direktör Olle Persson, direktör Håkan Wallensten, fil kand Elisabet Söderström, ämneslärare Stina Eliasson (t o m 3/6), 2:e vice talman Anders Dahlgren (f r o m 1/7), 1:e assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare).

Publicering

Från Skansen har utgivits:

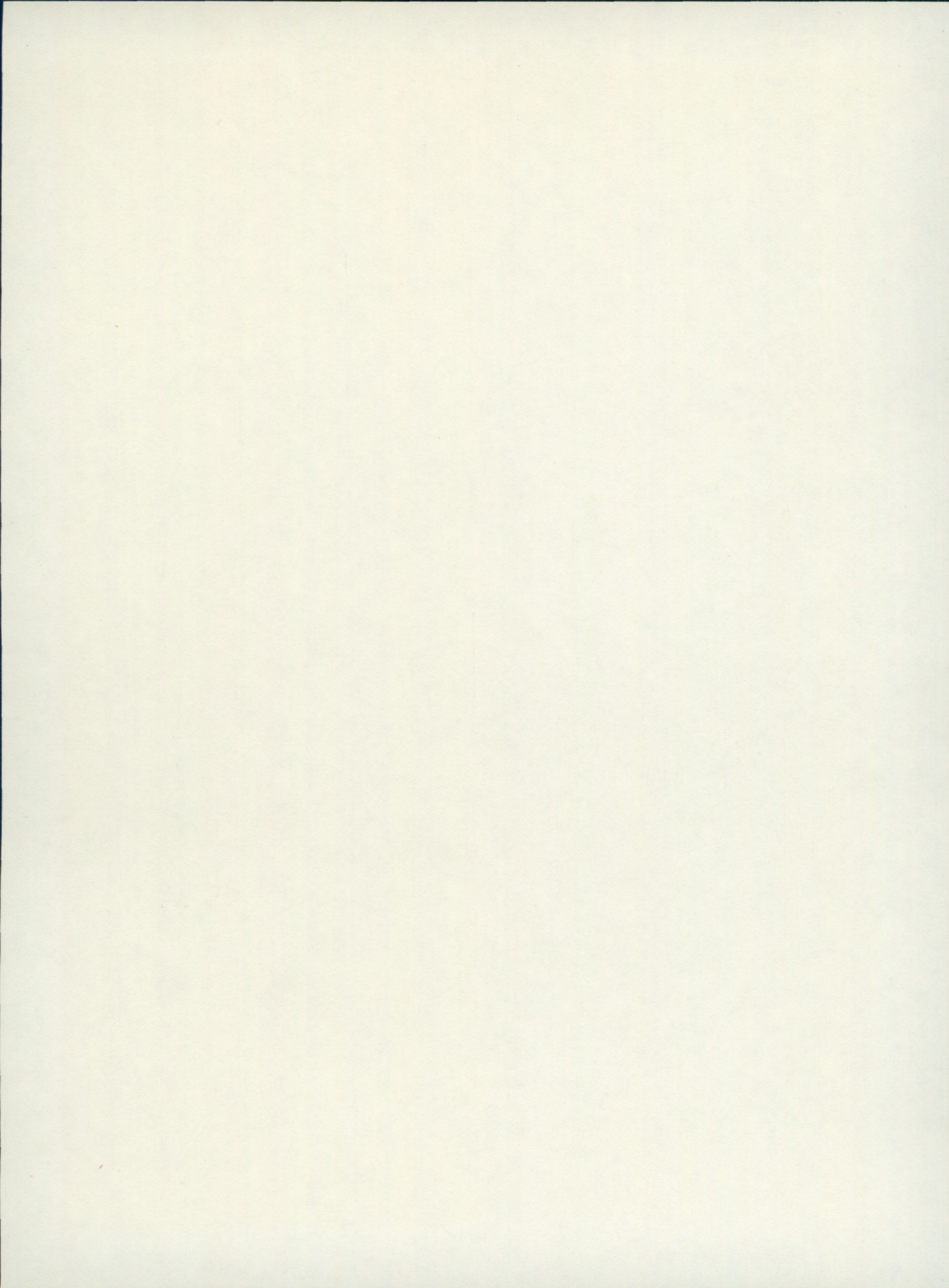
- Skansen – kort vägledning över friluftsmuseet och de zoologiska anläggningarna. Red Christina Westberg. 80 s.
- Skansen – a short guide for visitors. Red Christina Westberg. 80 s.
- Skansen – ein kurzer Führer durch das Freilichtmuseum und die Zoologischen Anlagen. Red Christina Westberg. 88 s.
- Det händer på Skansen 1984, årsprogram. Red Christina Westberg. 30 s.
- Karta över Skansen med text på svenska och engelska. Järk Borén/Christina Westberg.
- Skansen – folder på sex språk. Red Christina Westberg.

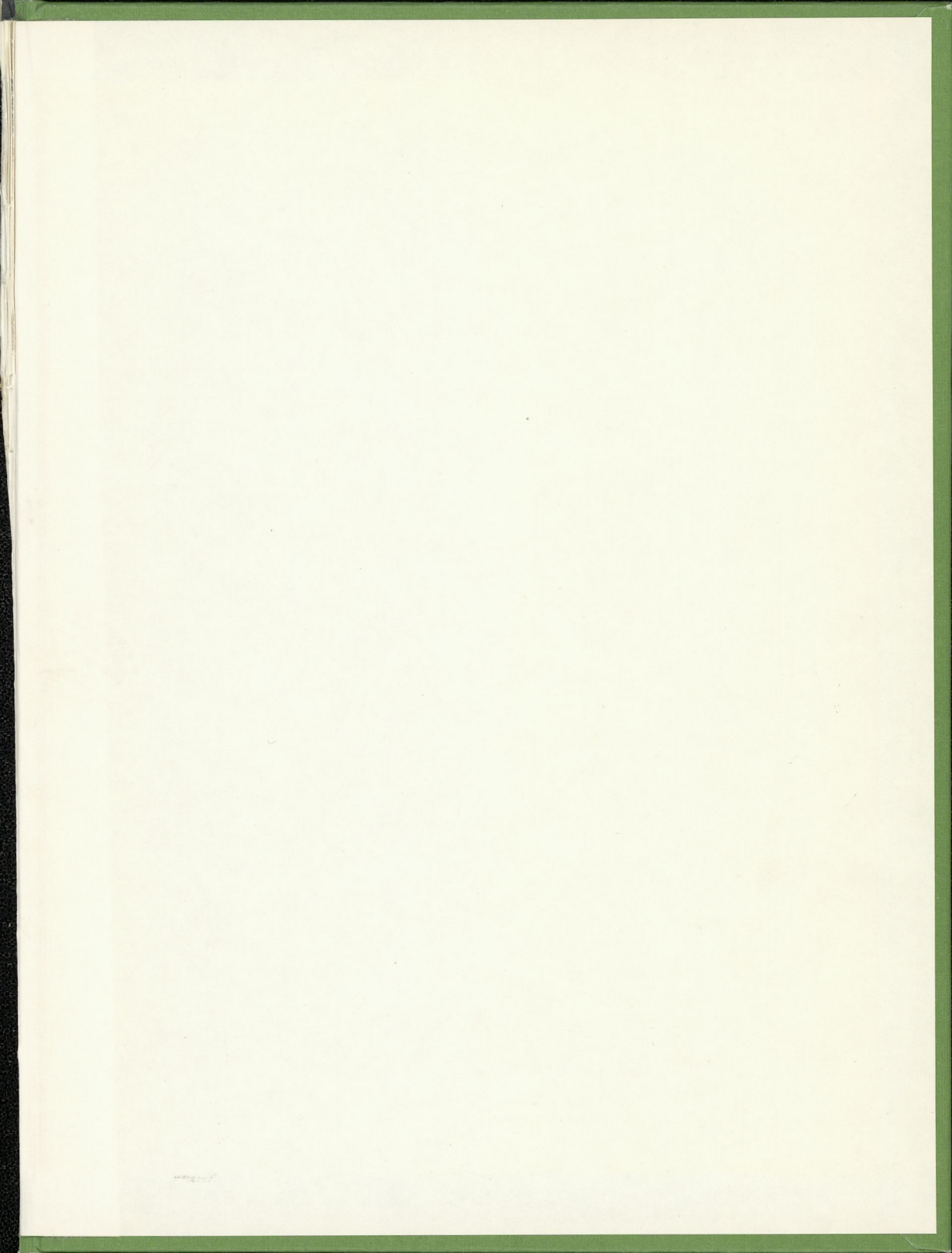

”Samhällets sårbarhet”

– en ständig följeslagare i nutidens alltmer komplicerade samhällsbygge – är ett fruktbart begrepp vid studiet av olika samhällsfenomen som faller inom ramen för det ansvarsområde och forskningsfält som Nordiska museet bevakar.

Fataburen 1985 har till syfte att visa upp aspekter av den verklighet vari sårbarheten ingår som en integrerad del. I elva olika bidrag – av både museets egna medarbetare och inbjudna forskare från skilda ämnesområden – penetreras olika fenomen med sårbarheten som perspektiv.

NORDISKA
MUSEET

ISBN 91 7108 247 6
ISSN 0348 971 X